

АНАЛИ

ОГРАНКА САНУ У НОВОМ САДУ

Број 17 за 2021.

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
BRANCH IN NOVI SAD

ANNALS
OF THE BRANCH
OF SANU IN NOVI SAD

N° 17 for 2021

NOVI SAD

2022

ISSN 1452-4112

С Р П С К А А К А Д Е М И Ј А Н А У К А И У М Е Т Н О С Т И
О Г Р А Н К А У Н О В О М С А Д У

АНАЛИ ОГРАНКА САНУ У НОВОМ САДУ

Број 17 за 2021.

НОВИ САД

2022

АНАЛИ

ОГРАНКА САНУ У НОВОМ САДУ

Уређивачки одбор

академик Зоран Л. Ковачевић
(главни и одговорни уредник)

дописни члан Слободан Б. Марковић
(заменик главној и одговорној уредника)

академик Теодор Атанацковић, дописни члан Миливој Ненин,
академик Јасмина Грковић-Мејџор

Секретар

Бранка Нешковић

Лектор и коректор

Љиљана Клевернић

Дизајн корица

Чаба Немаг

Припрема за штампу

Оливера Михајловић

Анали Огранка САНУ у Новом Саду излазе једном годишње.

Дистрибуира се бесплатно.

Адреса: 21000 Нови Сад, Николе Пашића 6

Телефон: 021/ 66-23-654

Факс: 021/66-11-750

Е-mail: sanuns@uns.ac.rs

Website: www.ogranak.sanu.ac.rs

Издаје: Огранак САНУ у Новом Саду

Штампа: Службени гласник, Београд

Тираж: 150

Штампање ове публикације помогао је Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност Аутономне Покрајине Војводине

АНАЛИ

ОГРАНКА САНУ У НОВОМ САДУ

Година 2021.

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИКА

- Зоран Л. Ковачевић: **Снага ирационалног и парадокс слободе** 9
Zoran L. Kovačević: **The Power of Irrational and the Paradox of Freedom**

ТРИБИНА

- Павле Петровић, Данко Брчеревић: **Институције, привредни раст и економска емиграција: случај Србије** 15
Pavle Petrović, Danko Brčerević: **Institutions, Economic Growth and Emigration: A Case Study of Serbia**
- Зоран В. Поповић: **Прича о пиринчу** 31
Zoran V. Popović: **The Rice Story**
- Славко Гордић: **Завичајно, национално и универзално у делу и деловању Јована Дучића. Поводом стопедесетогодишњице песниковог рођења** 38
Slavko Gordić: **Elements of Ancestral, National and Universal in Works and Days of Jovan Dučić**
- Александар Лома: **Око Новог Сада – неколика топономастичка запажања и промишљања** 44
Aleksandar Loma: **Some Toponomastic Observations and Thoughts on Novi Sad and its Surrounding Region**
- Миодраг Чолић: **Имунопатогенеза COVID-19** 51
Miodrag Čolić: **Immunopathogenesis of Covid-19**
- Александар Костић: **Језик као самоорганизујући систем** 59
Aleksandar Kostić: **Language as a Self-Organizing System**
- Јасна Влајић Поповић: **Како читати етимолошки речник** 72
Jasna Vlajić Popović: **How Does One Read an Etymological Dictionary – the Case of Serbian**

Марта Бјелетић: Од белог орла до белих пчела (називи за далеке претке и потомке)	81
Marta Vjeletić: From the White Eagle to the White Bees (Terms for Distant Ancestors and Descendants)	
Горана Раичевић: Добрица Ћосић у едицији „Десет векова српске књижевности”	90
Gorana Raičević: Dobrica Ćosić in „Ten Centuries of Serbian Literature” Anthology Edition	
Бранко Ћупурдија: Јевреји у Суботици и околини, од насељавања до реституције: кратак преглед неколико најважнијих питања (1775–2020)	102
Branko Ćupurdija: Jews in Subotica and Surroundings, from Settlement to Restitution: A Brief Overview of Some Most Important Issues (1775–2020)	

ГАЛЕРИЈА

Вера Стојшић Гашпаровски: Колективна калиграфска изложба ученика и наставника У часић Захарија Орфелина	125
Vera Stojšić Gašparovski: Group Exhibition of Calligraphic Works by Students and Teachers in the Honor of Zaharije Orfelin	
Слободан Вукосавић: <i>Српски научници у енергетској електроници</i>	130
Slobodan Vukosavić: <i>Serbian Scientists in Power Electronics</i>	
Оливера Вукотић: Текст са отварања изложбе Саве Халугина у Галерији Платонеум	133
Olivera Vukotić: Exhibition of Paintings by Sava Halugin	
Босилјка Зиројевић Лечић: <i>Варијације Дубравке Лазих</i>	135
Bosiljka Zirojević Lečić: Exhibition of Works by Dubravka Lazić	
Љубинка Пантић: <i>Упознајте фантастични свет Илијанума</i>	138
Ljubinka Pantić: Exhibition of Paintings by Ilija Bašičević Bosilj	
Душан Шкорић: Беседа на отварању вајарске изложбе	147
Dušan Škorić: Exhibition of Sculptures by Vladimir Jokanović	
Маја Станковић: <i>Само што крај никад не долази</i>	149
Maja Stanković: Exhibition of Works by Predrag Terzić	
Данило Вуксановић: Бесконачни календар Маје Ердељанин	155
Danilo Vuksanović: Exhibition of Paintings by Maja Erdeljanin	

- Данило Вуксановић: **Изобилје воде у делима Лидије Крњајић** 158
Danilo Vuksanović: **Exhibition of Works by Lidija Krnjajić**

НАУЧНИ СКУПОВИ

- Корнелија Фараго: **Стогодишњица рођења Ишвана Селија (1921–2021)** 163
Kornélia Faragó: **Celebrating the 100th Anniversary of István Szeli's Birth (1921–2021)**

- Корнелија Фараго: **Мањине у књижевности** 167
Kornélia Faragó: **Minorities in Literature**

- Стеван Пилиповић: **Конференција „Operators, Generalized Functions and Related Topics”** 169
Stevan Pilipović: **Conference on Operators, Generalized Functions and Related Topics**

ДИЈАЛОГ

- Живко Поповић: **Сусрет са Никитом Миливојевићем** 173
Živko Popović: **A Conversation With Nikita Milivojević**

IN MEMORIAM

- Јасмина Грковић-Мејџор: **Милорад Радовановић (1947–2020)** 181
Jasmina Grković-Mejdžor: **Milorad Radovanović (1947–2020)**

- Стеван Пилиповић: **Војислав Марић (1930–2021)** 185
Stevan Pilipović: **Vojislav Marić (1930–2021)**

- Кереси Татјана и Радосав Секулић: **Душан Чампраг (1925–2021)** 188
Kereši Tatjana i Radoslav Sekulić: **Dušan Čamprag (1925–2021)**

УПУТСТВО АУТОРИМА

193

РЕЧ УРЕДНИКА

СНАГА ИРАЦИОНАЛНОГ И ПАРАДОКС СЛОБОДЕ

„The majority of men have not yet acquired the maturity to be independent, to be rational, to be objective”

E. Fromm

Влада уверење да је човек рационално биће и да „ум царује”. У томе има истине, али много више заблуде. Још је Дејвид Хјум (1711–1776) у свом трактату *Расправа о људској природи* изнео мишљење да је човек у суштини ирационално биће. У природи је човека да се држи својих уверења без ваљаних доказа. Ово потврђује и савремена психологија која недвосмислено доказује да су и најрационалнији људи ограничени у спремности да промене своје мишљење суочени чак и са најјачим аргументима. Живећи у заблуди затечени смо појавом епидемије вируса корона и не можемо да се начудимо како то да скоро половина популације, па чак и неки лекари, негирају и остају крајње неповерљиви према оном што препоручује медицинска наука и пракса. То говори, пре свега, о снази ирационалног ума. Рацио је врх леденог брега или танка опна на сивој маси мозга којим доминира ирационални ум. О томе колики је простор ирационалног највише говоре мистици који су опсесивно понирали у његове највеће дубине. „Кад човек пита колика је величина душе треба знати да ни земља ни небо не могу да испуне њену величину, већ само Бог” (Мајстор Екхарт, мистик из четрнаестог века). После тога, нико као Фројд није тако радикално приступио спознаји снаге и дубине несвесног дела психе. Доминација ирационалног је све већа уколико су прилике у којима живимо ненормалније. Тада га појачава његова најјача моторна снага – страх.

Оно што је у најдубљој вези са људским бићем ирационалног је карактера. Наше најзначајније одлуке у животу најчешће су ирационалне. Међутим, то не значи да је ирационално нешто што је *a priori* лоше јер у домену ирационалног је интуиција – велики део наше насвесне интелигенције, а С. Киркегор чак тврди да не би требало дозволити да рацио доноси одлуке за нас. Јер, „the heart has its reasons which reason does not know” (Паскал). И А. Бергсон је заговарао одбацивање чисте логике и разума које је видео одговорним за многе проблеме савременог друштва. Скоро цео емоционални живот одвија се у домену ирационалног. У основи имагинарног, маште и креације у уметности, па и у науци је ирационални дух. Научници најчешће не знају како су дошли до кључног момента у свом проналаску – тзв. „eureka point”, а хемичар Кекуле је дошао до структурне формуле бензена у сну. Многи појмови који су од фундаменталног значаја за нас као што су слободе, правда, љубав, истина, смрт, време – ирационалног су карактера јер ми углавном интуитивно осећамо њихово значење.

И мада је ирационалан дух у темељу силе живота и креативности, он има и своју тамну страну која се може испољити у најубитачнијој деструкцији и демонском злу. Савремени човек троши велики део своје енергије да те силе држи под контролом. Јер зло, заиста, има једну дубоко ирационалну компоненту, а Свети Августин је однос према злу описао као

„мрак лутања” , као „амбис у који залутамо”. Зло се најчешће појављује као нешто хаотично у свести, ирационално. Парадоксално, највећа зла почињена су из љубави – према себи (нарцизам), жени, према породици и пријатељима, отаџбини, апстрактном идеалу или вођи. Зло се често чини из незнања.

Али, и поред снаге ирационалног, човек је од освета цивилизације градио себе, градећи свој рационални ум. Од тада и почиње сукоб рационалног и ирационалног који траје до данас. Прва победа рационалног ума била је сумња у митове и веровања. Религија је имала своје тумачење света, природе и космоса у које се није могло ни смело сумњати. Нико није постављао питање њихове истинитости. Стари Хелени учинили су први корак ка једном битно новом начину размишљања које је водило ка непристрасном, апстрактном, универзалном сазнању према сопственим критеријумима. Тако се рађао рационални ум и први знаци научне мисли. Аристотелова научно-спекулативна мисао, његов детерминистички рационализам одређиваће за много наредних векова главни правац европске науке.

Међутим, почетком нове ере, јавља се једна исто тако снажна мисао, али ирационалног карактера која ће преузети примат све до почетка ренесансе. Хришћанство у великој мери одбацује рационални ум и Лутер (1483–1546) проповеда да је „разум највећи непријатељ вере”. Али, у самом крилу хришћанства, у манастирима, један монах – Пјер Абелар (12. век) бори се за примену разума у религиозним питањима и у вези с тим развија свој дијалектички метод. Он тврди да сазнање заслужује предност пред вером. Овај монах није желео да верује ни у шта што претходно није анализирао разумом. Али, пророк је рекао: „Ако не верујете, нећете ни разумети”. Мада се каже да је разум један од највећих божјих дарова, а сам Бог је Логос, он се никад не може докучити разумом. „Као логос, он је разум али који не наликује људском разуму” (Иринеј Лионски). У борби са шизматичима и јеретицима, која ће обележити целу историју

хришћанства, од којих су многи промовисали разум, Свети Августин долази до убеђења да се логичким разлозима веома мало може утицати на верска убеђења „јер су она укоренења у ирационалном темељу”. Тако црква остаје при ставу да језик дијалектике не може, и не треба, да замени мистерију веровања и свете тајне и она ће до краја бити бастион ирационалног.

Још тежи ударац и ирационалном уму и цркви нанео је још један монах – Никола Коперник. Смештањем Сунца у центар тадашњег универзума представљало је шокантну промену слике света. Тиме је, заправо, почела велика научна револуција и трагање за разумском, објективном истином. Подржана од највећих умова ренесансе – Галилеја, Франсиса Бекона, Декарта, Њутна, Лајбница, наука дефинитивно узима примат и из темеља мења слику света. Долази до ере рационализма. Влада Декартов став: „Прихватам само оно што се моме уму укаже јасно и разговетно”. Али велика је била заблуда и погрешна претпоставка да је дошао крај ирационалној, магијској, мистичној и верској свести и светоназору. Према науци, симболу рационализма, јављају се отпори, неверовање и одбацивање научне мисли. И то траје до данашњег дана. Јер наука је уздрмала не само веру у митове и верска чуда већ и у здрав разум јер се испоставило да он није увек гаранција објективне истине. Сазнање да Земља нема централни положај у васиони открило је једну од најдубљих човекових предрасуда – апсолутну веру у своја чула.

Наука је развејала многе илузије које су владале миленијумима, а којих се човек није могао лако одрећи. Слика света коју човек створи тешко се мења, као и сама природа човека. Свако има свој поглед на свет који се формира од најранијег детињства под утицајем околине. Галилеј (1564–1642), задивљен посматрањем Јупитерових месеца које је открио, даје телескоп свом пријатељу, филозофу из Падове, да и он погледа. Али овај то одлучно одбија у страху да не поремети слику света у коју је веровао.

Оптерећени смо културом која није напредовала као наука, а живот проводимо са схватањима која датирају још из античког доба. Неко је сликовито рекао: „Човечији мозак живи у 20. веку, а срце већине људи живи још у каменом добу”. Живимо у доба врхунских технолошких достигнућа, али и даље подлежемо примитивизму и празноверју. Већ деценијама живимо у ери научнотехнолошке цивилизације, али научни поглед на свет није ни изблиза доминантан. И даље му успешно конкурише ирационални, религиозни па и магијски.

Парадоксално, наука као креација рационалног духа у великој мери је иницирала, или чак појачавала, ирационално поимање света. Неки сматрају да је тај повратак снаге ирационалног покушај да се испуни празнина која је настала слабљењем утицаја религије те да је на делу носталгија и екстремна потреба за илузијама, мистеријама и трансцендентним, оног што је присутно у митовима и утопијама, и покушај човека да се ослободи од апокалиптичног загрљаја науке. „Јер без илузија, човечанство би умрло од очаја и досаде” (Анатол Франс, 1844–1924). Није реч само о антагонизму религије према науци, већ у великој мери и интелектуалне, посебно хуманистичке елите. Један од првих и најпроминентнијих у томе био је Ниче (1844–1900) који је испољио огромну одбојност према науци – њеном објективизму и рационализму. Од тада је прошло скоро два века, а ситуација је скоро слична и данас и са страхом се питамо: Куда нас води технонаука? „Знање је моћ” (Ф. Бекон), али у науци је и огромна разорна моћ и зато је тешко отклонити скепсу према науци, чак и ону очигледно ирационалну, неразумну, а Ж. Моно средином прошлог века констатује да је „наука освојила своје место у друштву, у практичном животу човека, али не и у људском срцу. Савремено друштво утемељено је на науци, оно јој дугује своје богатство и прихвата ризницу знања и моћ коју му пружа, али не прихвата њену најдубљу поруку – објективно знање као нови и аутентичан извор истине”.

И као што је речено, ирационално има своју добру, животну и креативну снагу, али и тамну деструктивну силу. Проблем је велика могућност манипулације ирационалним умом и то је добро познато свим екстремистима и фундаменталистима у религији, идеологији и политици. Захваљујући својој харизми, која у својој основи често има ирационалност, пророци, идеолози, магови, шамани и лидери дају предност надстварним над стварним, јер реалан свет је застрашујући. Пред њим многи осећају страх и потребу да побегну од стварности. Због тога се прихватају неистине које ни најтврђи аргументи не могу да поколебају.

И у домену медицине страх и неверица имају своју објективну основу. По својој природи, медицина је обећана земља за најразличитије квазиисцелитеље, надрилекаре, шамане и шарлатане. Сем тога, она се и сама више пута компромитовала пропагирајући лекове који то нису. На то се надовезују савремени медији, друштвене мреже који уносе немерљиву конфузију и претварају човека у манипулативну јединку. Збуњен и неповерљив човек тада узима ствар у своје руке и почиње да се лечи на свој начин. Рестриктивне мере, које су у тој ситуацији неопходне, он доживљава као узурпацију основних људских права, права да се пита о свом телесном интегритету.

Због тога је епидемија отворила још једно значајно и комплексно питање – питање слободе човека. Жан Жак Русо је говорио да се „човек рађа слободан, али је свуда у ланцима”. Триста година после Русоа, Ерих Фром констатује да је савремена цивилизација ослободила човека на много начина, али је истовремено довела до „епидемије негативне слободе”. Јер слобода има два лица, и увек се поставља и питање граница и степена слободе. Слобода није нешто што се свакоме може дати и неограничено користити, а однос према њој често је амбивалентан. Слобода је човеку донела независност и рационалност, али га је учинила и изолованим, често са осећањем анксиозности и беспомоћности. С једне стране желимо да је задржимо, а с друге да побегнемо

од ње (*Escape from Freedom*, Erich From, 1941). Слобода у одсуству било које рестриктивне контроле води ка врло великој рестрикцији – „парадоксу слободе”. Да се не би одрекао сигурности, неких навика и лагодности живота, савремени човек је спреман да преда своју слободу диктаторима, лидерима, гуруима и демагозима сваке врсте. Ако људи не могу да живе са опасношћу и одговорношћу која је инхерентна слободи, они ће се вероватно окренути ауторитарности. Заокупљен само собом, својим потребама и „својом слободом и правима”, долазе до све већег изражаја забрињавајуће особине – одсуство одговорности, солидарности, толеранције и емпатије према другим људима. Јаз између генерација се продубљује.

Слично овој пандемији, човечанство ће све више бити суочено са глобалним изазовима који ће захтевати све више способности за договор, солидарност и спремност да се одрекнемо неких својих слобода па и привилегија. Све ће више бити потребе да консензусом прихватимо нека решења или програме од глобалног значаја. Како то постићи?

Да ли постоји излаз из негативног ирационалног стања свести и негативне слободе или остаје само да се чудимо нечијем „уврнутом”, неразумном убеђењу? Излаз је у много тежем и споријем путу – у образовању. У, пре свега, формирању личности која ће бити у стању да се носи са изазовима овог комплексног и хаотичног света који се све брже

мења. Проблем личности остаје један од највећих и најургентнијих питања породице, школе, психологије и психијатрије. Како формирати зрелу личност која ће моћи да узме свој став пред бројним питањима све убрзанијег живота и која неће лако подлегати заводљивој песми сирена конзумеризма, плитке забаве, дилера дрогом и демагога сваке врсте. Информатичка технологија нас засипа лавином информација. Како у тој ситуацији препознати праве вредности и створити једну кохерентну, конзистентну слику света без наседања обманама превазиђених идеологија и веровања, али и сцијентизму и злоупотреби науке. Осмишљавање новог система и начина образовања и формирање личности требало би да буде један од главних преокупација савремене школе. У вези с тим потребно је дати више простора хуманистичким наукама и формирању научне слике света. Да је проблем формирања личности данас један од круцијалних говори пораст менталних обољења у којима доминира поремећај личности. Какве генерације формирамо таква ће нам бити и цивилизација. Од старог Египта до данас постојало је више цивилизација. Све су оне пропале и завршиле у пустињском песку. Али то су биле локалне цивилизације, настале на ограниченом простору ове планете, и после пропасти једне рађале су се друге. Ова научнотехнолошка цивилизација постаје глобална.

Зоран Л. Ковачевић

THE POWER OF IRRATIONAL AND THE PARADOX OF FREEDOM

Abstract

In spite of rational power of mind, on which all modern civilization has been built, it is often forgotten that human nature is deeply irrational and that the dark side of it might be a serious obstacle in solving some of the most important challenges of contemporary time. That explains why, in the era of scientific-technical civilization, there is a paradox of an enormous irrational distrust and fear of science and rejection of its recommendations concerning burden against the coronavirus pandemic. In this article it is considered why irrationality is still so powerful and what could be done to change it.

Т Р И Б У Н А

ИНСТИТУЦИЈЕ, ПРИВРЕДНИ РАСТ И ЕКОНОМСКА ЕМИГРАЦИЈА: СЛУЧАЈ СРБИЈЕ¹

Павле Петровић², Данко Брчеревић³

Увод и најважнији закључци

Србија тренутно припада групи мање економски развијених европских земаља. Бруто домаћи производ (БДП) Србије по становнику (узимајући у обзир паритет куповне моћи) у 2020. био је на 37. месту од 44. европске земље и близак је оном који имају Црна Гора и Белорусија. То је нешто изнад преосталих земаља Западног Балкана (БиХ, Албанија, Северна Македонија) и изнад појединих земаља бившег СССР-а (Украјина, Грузија, Јерменија, Молдавија) – међутим, већ у односу на најмање економски развијену земљу ЕУ (Бугарску), Србија заостаје око 25%. Транзиционе земље Централне и Источне Европе (ЦИЕ11) које су ушле у ЕУ у периоду 2004–2013. године Србији у економском развоју „беже” у просеку чак 75%, а старе чланице ЕУ скоро три пута су економски развијеније од Србије.

Да би Србија почела економски да се приближава прво земљама ЦИЕ11, а затим и развијенијим европским земљама потребно је да дугорочно остварује релативно висок и одржив привредни раст од најмање 5% годишње. То је реалистичан циљ, будући да су приближно толике стопе привредног раста имале и друге земље ЦИЕ кад су биле на сличном нивоу развоја као што је Србија, а и сама Србија је у

периоду 2001–2008. имала просечну годишњу стопу привредног раста од 6,2%. Међутим, још од избијања светске економске кризе из 2008. Србија не успева да достигне толики привредни раст. Највећи раст БДП-а остварен у периоду 2009–2019. године (пре избијања ковид кризе) износио је свега 4,5% у 2018, а и то је остварено добрим делом услед повољне пољопривредне сезоне (пољопривреда је у 2018. имала раст од 15%).

Садашњи недовољан привредни раст Србије није последица привремених економских проблема, иако је протекла деценија заиста била економски турбулентна. Након кризе из 2008. и 2009. фискална политика је каснила с реакцијом што је водило снажном порасту јавног дуга и касније довело до спровођења релативно оштре фискалне консолидације од краја 2014. до почетка 2017. године. Ово све неспорно јесте имало одређени неповољан утицај на привредни раст. Међутим, Србија је и у периоду од 2017. до 2019. имала просечну годишњу стопу раста БДП-а од 3,6% – а тад нити је било кризе нити је спровођена фискална консолидација, тј. није било привремених чинилаца који би успоравали привредни раст земље. У истом периоду друге земље ЦИЕ имале су просечну годишњу стопу привредног раста од 4,3%, што значи да су се додатно удаљавале од Србије у

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 7. априла 2021. године. Базиран је на истраживањима аутора у оквиру стратешког пројекта САНУ „Емпиријска анализа детерминанти привредног раста: Конвергенција у ЕУ и препоруке за Србију”. Број пројекта: Ф – 102, 2019–2021. година.

² Члан САНУ.

³ Главни економиста Фискалног савета.

економском развоју уместо да их Србија економски сустиже.

Главни структурни разлог због ког Србија не остварује свој пун потенцијал за привредни раст је низак квалитет њених институција. Квалитет институција у Србији је по свим релевантним међународним истраживањима тренутно међу најлошијим у Европи и, што је још горе, приметно се погоршава од 2015. године. Емпиријска истраживања показују да је управо низак квалитет институција, пре свега у области владавине права и контроле корупције, главна кочница која спречава висок привредни раст и економску конвергенцију Србије прво са земљама ЦИЕ11, па затим и са развијеним западноевропским земљама. Кад би Србија у овим областима достигла уобичајене стандарде земаља ЦИЕ (што је и даље знатно нижи ниво владавине права и контроле корупције од развијених земаља Западне Европе) само то би убрзало годишњу стопу привредног раста Србије за око 1 процентни поен (п. п.). Уз побољшање квалитета институција додатни чиниоци који нешто мање, али статистички значајно, успоравају привредни раст Србије су недовољне инвестиције домаћег приватног сектора (што је опет делом повезано с лошим пословним амбијентом и ниским квалитетом институција), као и недовољно добар образовни систем. Добијени емпиријски модели показују да ова два чиниоца заједно успоравају привредни раст Србије за 0,4 до 0,5 п. п. годишње, што указује да је лош квалитет институција убедљиво најважнији разлог за недовољан привредни раст Србије.

Додатна опасност која прети да угрози конвергенцију Србије ка развијенијим европским земљама у наредним годинама је појачна емиграција квалификоване радне снаге у Западну Европу. Доступни подаци указују да је Србију (непосредно пре избијања ковид кризе) годишње напуштало око 1% радно способног становништва. Миграција становника из Источне ка Западној Европи је шири и растући феномен који ће се по свему судећи наставити још бржим темпом и у наредним годинама.

Притом, Србија спада у групу земаља (уз Румунију, Бугарску, Хрватску и друге) које су нарочито угрожене одласком најквалитетнијих људских ресурса из земље – што може имати велике и негативне економске последице у будућности. Прва видљива економска манифестација мањка квалификоване радне снаге је то што у већини земаља ЦИЕ већ негде од 2014. плате запослених систематски почињу да расту осетно брже од раста продуктивности. То угрожава ценовну конкурентност њихових привреда и прети да им успори привредни раст. Слични трендови бржег раста плата од раста продуктивности почињу да се јављају и у Србији, само с одређеним кашњењем – од 2018. године.

Емпиријска истраживања показују да је побољшање квалитета институција главни канал којим се може утицати на умањење емиграција из Србије. Добијени економетријски модел показује да би подизање квалитета институција (смањење корупције, повећање владавине права, побољшање јавних услуга – здравство, школство, јавна управа) на ниво просека земаља ЦИЕ могло у наредних пет година да смањи емиграцију из Србије за 10 до 15%. Важно је приметити и то да је побољшање квалитета институција значајнији чинилац за успоравање емиграција из Србије чак и у односу на повећање примања грађана. Наиме, уколико би се плате у Србији повећале на просечан ниво као у земљама ЦИЕ11, добијени модел показује да би то могло само да ублажи раст емиграција из Србије у наредних пет година, али би се емиграције и даље повећавале. Побољшање квалитета институција заправо је двоструко важно за умањење емиграција. С једне стране оно има највећи директан утицај на одлуку становника радног узраста да напусте земљу, али такође и посредно утиче на одлуку о емиграцији јер знатно убрзава привредни раст Србије (и последично плате запослених).

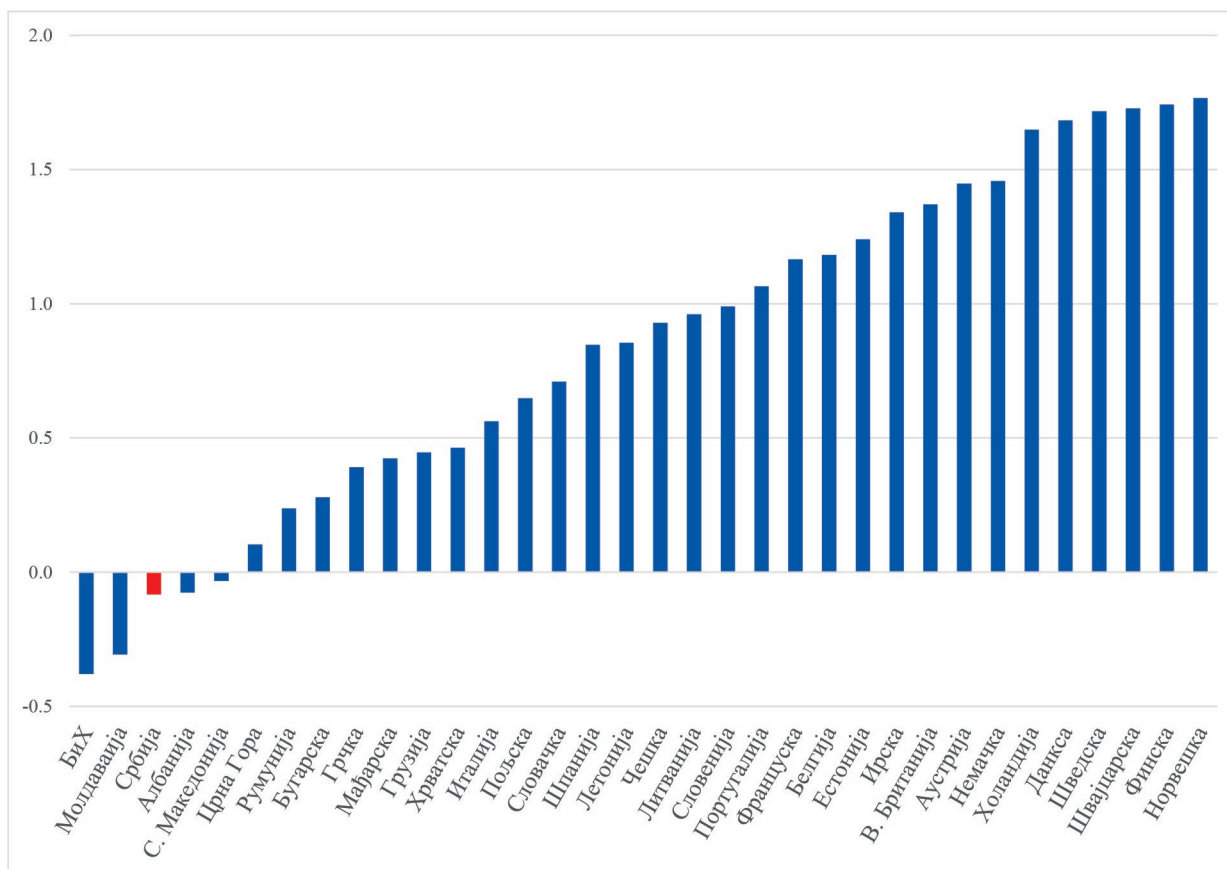
Квалитет институција у Србији

Квалитет институција у Србији оцењен је релативно лоше по свим релевантним међу-

народним истраживањима. Најсвеобухватније међународно истраживање квалитета институција по појединачним земљама је *Worldwide Governance Indicators (WGI)*. По том истраживању квалитет институција у Србији у 2019. добио је оцену -0,1 (на скали од -2,5 до 2,5), при чему је Србија једна од ретких европских земаља која има негативну оцену институција (Графикон 1). Сличне оцене за Србију дају и друга међународна истраживања која прате само специфичне аспекте квалитета институција. Тако *Transparency international* у свом последњем извештају о перцепцији корупције за 2020. Србији даје скор 38 (на скали од 0 до 100)⁴ што рангира Србију на деобу 94. до

101. места од укупно 180 земаља обухваћених истраживањем (заједно са Етиопијом, Бразилом, Танзанијом, Шри Ланком, Суринамом, Перуом и Казахстаном). По истраживању *World Justice Project* које мери владавину права, Србија је са скором 0,5 (на скали од 0 до 1) рангирана на 75. место од 128 земаља. Постоје и нека друга, комплексна истраживања пословног амбијента (нпр. *Competitiveness Report* Светског економског форума, или *Doing Business* Светске банке) која имају посебне делове који се односе на квалитет институција – и Србија ту такође не стоји добро. Нешто детаљнији и квалитативнији преглед конкретних проблема у функционисању институција у Србији може

Графикон 1. Оцена квалитета институција појединих европских земаља у 2019. години (WGI)

Извор: приказ аутора на основу података *Worldwide Governance Indicators*

⁴ Где оцена 100 представља најмању, а оцена 0 највећу корупцију.

се наћи и у редовним извештајима Европске комисије о напретку Србије у процесу прикључења Унији.

Као што је поменуто, *WGI* је најсвеобухватније међународно истраживање квалитета институција које се обавља под покровитељством Светске банке. Због дужине расположиве серије (подаци су од 1996. године) и уједначене методологије за велики број земаља (у истраживање је укључено преко 200 земаља и територија) *WGI* подаци често се користе за оцену институција у квантитативним истраживањима. Квалитет институција који се оцењује у овом истраживању подељен је у шест појединачних кластера који имају независне оцене: 1) Партиципација грађана и политичка одговорност владе, 2) Политичка стабилност и одсуство насиља, 3) Ефективност владе, 4)

Квалитет регулаторног оквира, 5) Владавина права и 6) Контрола корупције.⁵

У Графикону 1 приказана је оцена укупног квалитета институција у 2019. за појединачне европске земље (која је добијена као просечна оцена свих шест подиндикатора). У графикону се може видети колико је квалитет институција у Србији лошије оцењен у односу на већину других европских земаља. Скор који има Србија у овом истраживању од -0,1 (на скали од -2,5 до 2,5) знатно је нижи од просечне оцене институција земаља ЦИЕ11 која износи 0,7, а нарочито је лош у односу на развијене европске земље које имају просечан скор од 1,35.

Уз лош квалитет институција додатни проблем који има Србија је и то што су трендови развоја институција у последњим годинама неповољни. Наиме, квалитет институција у

Графикон 2. Србија и земље ЦИЕ11: Трендови у развоју институција од 2001. до 2019. године

Извор: анализа и приказ аутора на основу података *Worldwide Governance Indicators*

⁵ Енглески: 1. *Voice and Accountability*, 2. *Political Stability and Absence of Violence*, 3. *Government Effectiveness*, 4. *Regulatory Quality*, 5. *Rule of Law*, 6. *Control of Corruption*.

Србији приметно се погоршава од 2015. године (Графикон 2). Након релативно снажног институционалног напретка Србије од почетка две хиљадитих до 2015, кад је Србија по квалитету институција пристизала земље ЦИЕ11 и приближавала се стандардима ЕУ – трендови се од 2015. преокрећу и квалитет институција Србије почиње систематски да се погоршава. Иако постоје и појединачне земље ЦИЕ11 у којима је дошло до институционалног назадовања у последњим годинама (нпр. Мађарска), земље ЦИЕ у просеку ипак не бележе пад квалитета својих институција попут Србије (Графикон 2). Србија је, дакле, након више од деценије институционалног развоја и приближавања стандардима ЕУ, од 2015. поново кренула да повећава јаз у квалитету својих институција у односу на развијеније земље што је тренд на ком се тренутно налази.

WGI податке о погоршању квалитета институција у Србији од 2015. у начелу подржавају и друга истраживања. *Transparency international* у свом последњем извештају о перцепцији корупције за 2020. Србији даје скор 38 (на скали од 0 до 100) што рангира Србију на деобу 94. до 101. места од укупно 180 земаља обухваћених истраживањем. Међутим, кад се погледају подаци за Србију из претходних година јасно се види да постоји тренд приметног повећања корупције у последњих пет до шест година. Србија је тако по овом истраживању у 2014. имала скор 41, а у 2015. скор 40 што ју је у тим годинама рангирало између 70. и 80. места на листи што значи да је њен ранг у последњих пет година погоршан за преко 20 места. Истраживање владавине права коју спроводи *World Justice Project* показује да Србија у укупном скору стагнира од 2015. до 2020. године, али јој се релативни ранг у односу на друге земље постепено погоршавао.

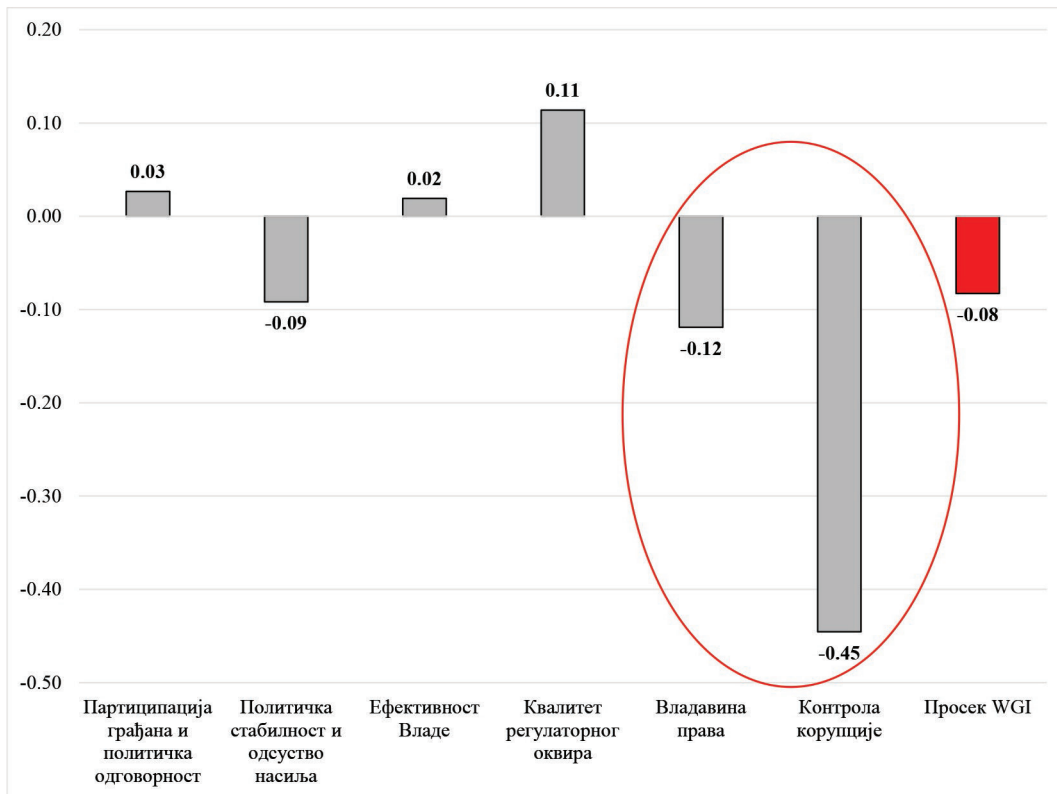
Као што је поменуто, укупна оцена квалитета институција Србије и других анализираних

земаља састоји се од шест појединачних *WGI* подиндикатора.⁶ Детаљнија анализа појединачних подиндикатора открива у којим областима Србија има највише проблема. Ове податке (за 2019. годину) приказали смо у Графикону 3 и ту се види да је од шест оцењених *WGI* индикатора убедљиво најлошије стање у контроли корупције (скор -0,45), а затим у нивоу владавине права (скор -0,12). С друге стране најбољи скор остварен је у квалитету регулаторног оквира и он износи 0,11. Овај податак указује да у Србији главни проблем није у квалитету регулативе која важи у земљи (мада и ту очигледно постоји велики простор за напредак), већ у њиховој примени. То и није толико изненађење будући да је далеко лакше административно тј. „на папиру” усвајати добра регулаторна решења него их ефикасно спроводити.

Изражена корупција и релативно низак ниво владавине права имају веома неповољан утицај на привредну активност. Корупција кочи привредни раст и преко приватног и преко јавног сектора. Корупција слаби конкурентност приватног сектора тако што се вишак средстава усмерава у коруптивне активности уместо у производњу, инвестиције, обуку запослених и друге продуктивне намене. Кад је у питању јавни сектор, корупција у процесу јавних набавки не фаворизује најбољег понуђача што онда доводи до расипања јавних средстава, лошег квалитета инфраструктурних радова и лоших услуга које држава пружа грађанима. Распрострањена корупција често утиче и на евазију буџетских прихода кад се повлашћеним предузећима толерише кашњење у плаћању пореза или им се неосновано умањују обавезе. Низак ниво владавине права такође има вишеструки, снажан и негативан утицај на привредну активност. Неодговарајућа заштита власничких права и потписаних уговора као и неефикасна судска наплата потраживања неки су од најважнијих канала преко којих низак

⁶ То су: 1) Партиципација грађана и политичка одговорност владе, 2) Политичка стабилност и одсуство насиља, 3) Ефективност владе, 4) Квалитет регулаторног оквира, 5) Владавина права и 6) Контрола корупције.

Графикон 3. Србија: оцена појединачних индикатора квалитета институција (WGI) у 2019. години

Извор: анализа и приказ аутора на основу података *Worldwide Governance Indicators*

ниво владавине права гуши приватни сектор и кочи привредни раст.

Снажан негативан утицај корупције и недовољног нивоа владавине права на економију одавно је препознат и често је у фокусу међународних институција и академских истраживања. Извештај ММФ-а о Регионалним економским перспективама за Европу из 2017. године (*Regional Economic Outlook for Europe: Europe Hitting Its Stride*) добрим делом се ослања на емпиријска истраживања о утицају владавине права на економски раст транзиционих европских земаља.⁷ И детаљније анализе утицаја корупције на успоравања привредног раста могу се наћи у ММФ-овим публи-

кацијама (нпр. *Corruption: Costs and Mitigating Strategies* из 2016. године). Сузбијање корупције у циљу убрзања привредног раста и јачања отпорности светске економије један је од усаглашених циљева и Г20.⁸ Земље Г20 дужне су да спроводе усвојени акциони план и принципе интегритета и транспарентности који важе и за јавни и за приватни сектор.

Извесно је, дакле, да Србија због неизграђених институција, тј. изражене корупције и недовољне владавине права плаћа одређену економску цену. У наредним поглављима показатељемо конкретније (на основу емпиријских истраживања) колико Србија губи у привредном расту због недовољно добрих институ-

⁷ Видети поглавље два тог извештаја – *Reforming the Judiciary: Learning from the Experience of Central, Eastern, and Southeastern Europe* (стр. 39–97).

⁸ Видети, на пример, *G20 Leaders' Communiqué, Antalya Summit, 15–16 November 2015*.

ција. Такође, показаћемо и да су неизграђене институције један од главних покретача емиграције радно способног становништва из Србије ка земљама Западне Европе. Лоше институције, дакле, не само што су тренутно главна препрека за остварење високог привредног раста Србије већ прете и да угрозе економску перспективу земље у наредним деценијама будући да утичу на осипање најквалитетнијих људских ресурса којима Србија располаже.

Институције и привредни раст: зашто Србија заостаје?

У економски регуларним годинама (пре избијања ковид кризе) привреда Србије имала је темпо привредног раста који би се могао оценити као умерен. Просечан годишњи раст БДП-а који је остварен у периоду 2017–2019. износио је 3,6% (раст од 2,1% у 2017, од 4,5% у 2018. и од 4,2% у 2019. години). С тим резултатом Србија се налазила у групи европских земаља с изнадпросечним привредним растом (на 16. месту од 44 земље) јер је просечан привредни раст свих европских земаља у том периоду био 3,3%. Међутим, кад се анализира стопа привредног раста који остварује одређена земља мора се узети у обзир и њен ниво економске развијености – јер мање развијене земље по правилу имају бржи привредни раст од развијенијих. Пошто Србија спада у мање развијене европске земље, анализа показује да остварени привредни раст Србије заправо није задовољавајући, тј. да Србија заостаје у привредном расту. У овом поглављу показаћемо колики је тај заостатак и који су главни чиниоци који коче њен привредни раст.

Емпиријски је одавно показано да мање развијене земље имају по правилу бржи економски раст од развијенијих земаља. Економско објашњење овог феномена прилично је једноставно. Развијене земље већ имају високо

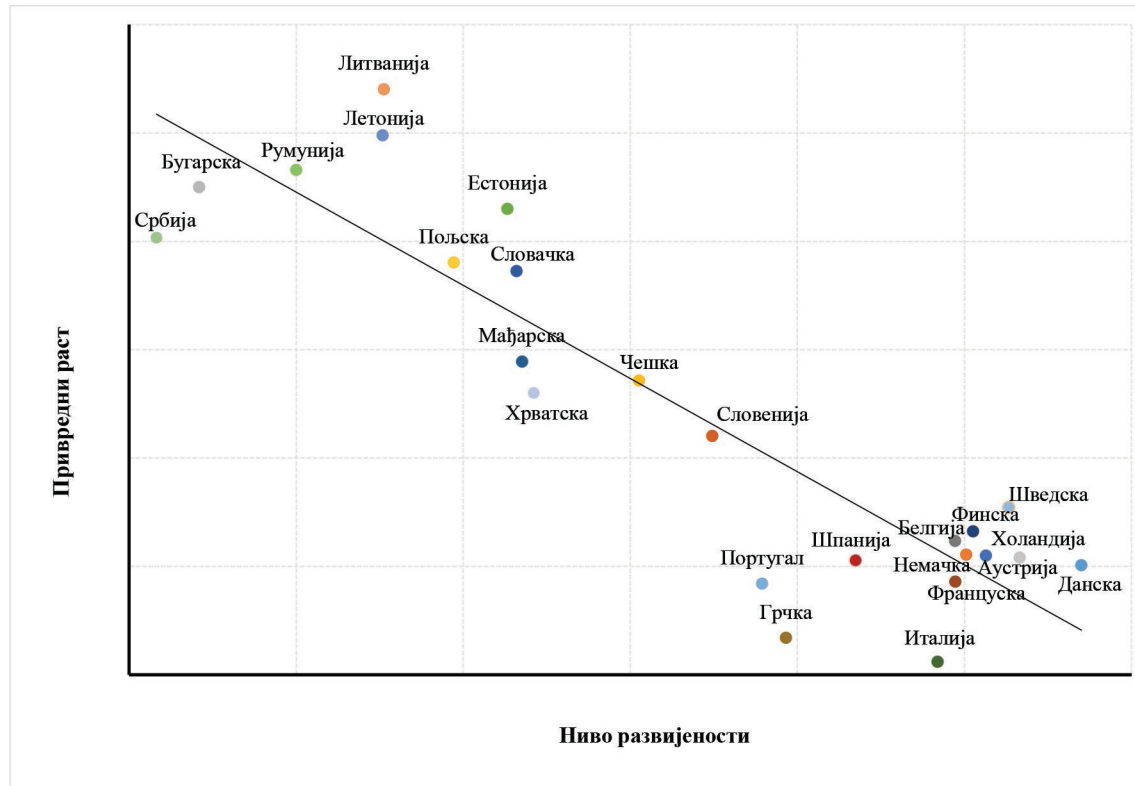
продуктивну привреду па свој даљи економски раст морају у највећој мери да заснивају на иновацијама. С друге стране, економски мање развијене земље имају простора да своју продуктивност и привредни раст ванредно убрзају тако што ће усвајати савремене технологије и знања који се већ користе у продуктивнијим економијама.⁹ Будући да је трансфер нових технологија и знања много лакши и бржи процес од њиховог стварања – неразвијеније земље имају могућност да користе „предност заостајања” и да дугорочно остварују бржи привредни раст од развијених земаља. Привредни раст Србије зато никада не би смео да се упоређује с привредним растом који остварују земље попут Немачке или Швајцарске.

У Графикону 4 показали смо конкретним подацима везу коју имају привредни раст и ниво економског развоја у европским земљама. На *x*-оси дат је ниво економског развоја појединачних европских земаља у 2000. години (мерен као *ln* БДП-а по становнику), а на *y*-оси приказане су просечне реалне стопе привредног раста које су те земље остваривале у периоду 2001–2019. године. Земље које се у графикону налазе изнад назначене централне линије (Литванија, Летонија, Естонија, Финска, Шведска) остварују бржи раст од свог потенцијала, док земље које су испод назначене линије (Италија, Грчка, Шпанија, Португал, Хрватска, Србија) остварују нижи привредни раст од свог потенцијала.

Графикон 4 сугерише (а то потврђују и економетријске оцене) да би Србија на свом нивоу економске развијености требало да дугорочно остварује стопу привредног раста од нешто преко 5% годишње (између 5% и 5,5%). То значи да Србија тренутно има заостатак у привредном расту око 1,5 процентних поена будући да је њен структурни привредни раст тренутно између 3,5% и 4%, а требало би да буде 5% до 5,5%.

⁹ Да би се остварио трансфер знања и технологија из високо развијених ка мање развијеним земљама предуслови су да мање развијена земља довољно инвестира (како би се трансферисале савремене технологије) и има довољно квалитетне људске ресурсе (способне да прихвате савремена знања).

Графикон 4. Европске земље: веза између привредног раста и економске развијености, 2000–2019. године

Извор: прорачун и приказ аутора на основу података Eurostat-а

Заостатак од око 1,5 п. п. који Србија има у односу на свој потенцијал за привредни раст је значајан, нарочито кад се посматра нешто дужи временски хоризонт. Због недовољног привредног раста, Србија сваких десет година губи око 16% потенцијалног привредног раста. Конкретније, уколико Србија у наредних 10 година остане на просечном привредном расту од 3,5% до 4%, њен (номинални) БДП по становнику у 2031. биће око 12.000 евра, а уколико оствари свој потенцијал привредног раста од 5% до 5,5%, БДП по становнику ће јој бити око 14.000 евра, тј. око 2.000 евра већи што је значајна разлика. Што је још горе, земље ЦИЕ11 у просеку имају раст од око 4% који је сличан (чак и нешто већи од привредног раста Србије). То значи да Србија ни у наредној деценији без убрзања привредног раста вероватно не би уопште конвергирала у економском развоју као ови земљама и (уколико се ништа не промени) и у будућности би остала на периферији економског развоја Европе.

За идентификацију конкретних чинилаца који коче привредни раст Србије користимо оцењене економетријске једначине привредног раста које су добијене у истраживањима Петровић *et al.* (2021) и Петровић *et al.* (2019). У тим истраживањима на узорку од преко 20 европских земаља за које су били доступни подаци у периоду од 1996. до 2019. оцењени су фактори који дефинишу њихов привредни раст. У оба поменута истраживања идентификована су четири статистички значајна, фундаментална чиниоца која дефинишу брзину привредног раста европских земаља. То су: 1) ниво дохотка по становнику, тј. ефекат сустизања, 2) стопа инвестиција, 3) квалитет институција и 4) ниво образовања становништва.

Добијена једначина (Петровић *et al.* 2021) изгледа овако:

$$(1) r_{BDPpc_{it}} = -3,9 + 2,9(\ln y_{Dt} - \ln y_{it}) + 0,08Investicije_{it} + 1,39Institucije_{it} + 0,2Образовање_{it} - 1,7d$$

- Први фундаментални фактор који дефинише брзину привредног раста европских земаља је њихов ниво дохотка по становнику и он је у једначини приказан као $\ln y_{Dt} - \ln y_{it}$.¹⁰ Оцењени модел показује да што је нека земља мање економски развијена то ће имати бржи привредни раст (предност заостајања). Ово је заправо статистичка оцена правилности која је приказана у Графикону 4.

- Следеће су инвестиције које су у једначини дефинисане као учешће инвестиција у БДП-у појединачних земаља. Земља која има веће учешће инвестиција у БДП-у оствариваће бржи привредни раст. Ова законитост је правилинјска и у економији одавно препозната. Међутим, додатни значај инвестиција је и у томе што оне „откључавају” и економску конвергенцију – будући да су релативно високе инвестиције неопходан предуслов за трансфер савремених технологије из развијених ка мање развијеним земљама (што је, уз трансфер знања главни канал економске конвергенције).

- Институције, које су дефинисане као просек *WGI* скорa у владавини права и контроли корупције анализираних земаља. Земље које имају развијеније институције, тј. већи ниво владавине права и мању корупцију, имају значајно бржи привредни раст од оних које немају развијене институције.¹¹

- Образовање, које је дефинисано као просечан број година школовања становништва. Земље које имају већи ниво образовања становништва, односно чије се становништво школује дуже остварују брже стопе привредног раста од оних земаља које имају нижи ниво образовања.

Као што смо већ истакли Србија је економски мање развијена од земаља ЦИЕ11 и требало би да због тога остварује знатно бржи привредни раст од тих земаља (први фактор у Једначини 1), тј. да остварује дугорочни привредни раст од нешто преко 5% годишње. Међутим, то се не дешава јер Србија има нижи ниво инвестиција, лошије институције и лошије образовање становништва (преостали фактори у Једначини 1) у односу на земље ЦИЕ11. Управо то су чиниоци који спречавају Србију да оствари свој потенцијал дугорочног привредног раста и због којих Србија заостаје.

Следеће питање је који од оцењених чинилаца (ниске инвестиције, лоше институције, недовољно образовање становништва) је највећа кочница привредног раста Србије. Одговор на то питање може дати управо оцењена једначина привредног раста (Једначина 1). У Табели 1 показано је колико би се убрзао привредни раст кад би Србија имала идентичне инвестиције, институције и образовање као што имају земље ЦИЕ11 у просеку.

Оцењени модел потврђује да Србија управо због ниске стопе инвестиција, лоших институција и недовољно доброг образовања укупно губи годишње 1,6 п. п. привредног раста – што значи да би Србија заиста убрзала свој дугорочни привредни раст на нешто преко 5% годишње кад би достигла стандарде који важе у ЦИЕ11 у овим областима. Будући да је стопа привредног раста од нешто преко 5% годишње потребна и за конвергенцију Србије у економском развоју и животном стандарду грађана ка земљама ЦИЕ11 – то такође значи да су недовољне инвестиције, низак ниво

¹⁰ Потпуно прецизно речено, у једначини се користи разлика у нивоу економског развоја одређене земље у односу на економску развијеност Немачке (\ln БДП-а по становнику Немачке минус \ln БДП-а по становнику одређене земље). Смисао је следећи – земље које више заостају за Немачком у економском развоју имају статистички бржи привредни раст од оних које мање заостају за Немачком. Коришћење разлика у развијености земаља а не њихова апсолутна развијеност уобичајена је у економетријским оценама економске конвергенције.

¹¹ Ради провере робустности алтернативно су оцењене једначине раста у којима се квалитет институција дефинисао као просек свих шест *WGI* индикатора, а не само нивоа владавине права и контроле корупције. Резултати добијени у том случају су конзистентни са претходним, али су статистичке оцене нешто слабије – због чега се у моделу користе само ова два кластера која описују квалитет институција. Оцењени модели сугеришу да су побољшање владавине права и сузбијање корупције најважнији аспекти развоја институција по свом утицају на привредни раст.

владавине права и распрострањена корупција, као и недовољно добар образовни систем главни (неуређени) фундаменти због којих је Србија трајно „заробљена” у групи економски најмање развијених европских земаља.

Табела 1 уз то открива да сви оцењени фактори нису једнако одговорни за недовољан дугорочни привредни раст Србије. Убедљиво највећа кочница привредног раста су неизграђене институције, тј. релативно низак ниво владавине права и изражена корупција. Кад би Србија у овим областима имала стандарде уобичајене у земљама ЦИЕ11, њен дугорочни привредни раст убрзао би се за преко 1 процентни поен. Преостала два фундаментална чиниоца која трајно коче привредни раст Србије – низак ниво инвестиција и недовољно добар образовни систем – заједно успоравају раст БДП-а за нешто испод 0,5 п. п, дакле упола мање него што раст коче неизграђене институције. Пре анализе утицаја неразвијених институција на привредни раст Србије ваљало би укратко продискутовати резултате који су добијени за утицај инвестиција и образовања.

Кад су инвестиције у питању, оне у наредним годинама можда више неће бити кочница привредног раста Србије као што су биле ра-

није. Наиме, у периоду од 2010. до 2017. инвестиције су у просеку износиле тек око 17,5% БДП-а (а требало је да буду бар 23% БДП-а). Оцењени модел указује да је то тада кочило привредни раст Србије за око 0,5 п. п. годишње. Међутим, од 2017. приметан је тренд наглог убрзања инвестиција који траје и даље.¹² Због тога инвестиције више нису толико важан чинилац који успорава привредни раст Србије (Табела 1). Уколико се садашњи трендови задрже, што је врло вероватно, очекивано је да можда већ у 2021. укупне инвестиције премаше ниво од 23% БДП-а и да више уопште не коче привредни раст Србије. То би значило да ће структурни тренд привредног раста Србије у наредним годинама вероватно да убрза на око 4% БДП-а (досад је био између 3,5% и 4%).

Међутим, оно на шта би требало обратити пажњу јесте то да релативно нагло повећање стопе инвестиција до ког долази у претходне три до четири године почива готово искључиво на инвестицијама државе. Јавне инвестиције су у 2017. биле свега 2,8% БДП-а, а у 2021. буџетом су пројектоване на преко 7% БДП-а. Уз то, расту укупних инвестиција допринеле су (нешто мање) и стране директне инвестиција (СДИ). СДИ су до 2017. биле у просеку око 5%

Табела 1. Србија: Утицај појединачних чинилаца на успоравање привредног раста
(на основу оцењеног емпиријског модела)

	Оцењени утицај на умањење раста БДП-а (п. п.)
Стопа инвестиција	0,22
Владавина права и контрола корупције	1,14
Образовање	0,21
Изгубљени годишњи раст БДП-а Србије	1,6

Извор: прорачун аутора

¹² Последњи доступан податак показује да су инвестиције у 2019. већ имале учешће од преко 22% БДП-а које је блиско просечном учешћу инвестиција у БДП-у земаља ЦИЕ11. Притом, прелиминарни подаци о њиховом високом расту у првој половини 2021. указују да ће њихово учешће у БДП-у наставити да се повећава и да ово више неће бити кочница привредног раста Србије.

БДП-а а сад су 6–7% БДП-а. С друге стране, инвестиције домаћих приватних предузећа (које зависе од инвестиционог амбијента) нису приметно повећане у претходним годинама – и то и даље остаје озбиљан економски проблем земље. Јавне инвестиције не могу у дугом року остати на садашњем нивоу од око 7% БДП-а и мораће да се смање како се буду завршавали највећи инфраструктурни радови, а СДИ су по природи нестабилне. Због тога је потребно да се направи подстицајан амбијент који би омогућио високе и стабилне инвестиције домаћег приватног сектора – које би дугорочно гарантовале и задовољавајући ниво укупних инвестиција у Србији.

Оцењени модел указује да недовољан ниво образовања становништва годишње односи око 0,2 п. п. привредног раста Србије (Табела 1). То је зато што се становници Србије у просеку школују једну годину краће у односу на земље ЦИЕ (око 11 година у Србији у односу на 12 година у ЦИЕ). Могуће је, међутим, да добијени резултат нешто потцењује стварни утицај недовољно доброг образовања на привредни раст Србије. Наиме, у оцењеној једначини (Једначина 1) као индикатор који описује образовање користи се просечан број година школовања становништва – јер је ово једина доступна серија података о образовању која је расположива и упоредива за све европске земље од 1996. године. Међутим, овај индикатор није идеалан да опише све проблеме у образовном систему Србије. Постоје јаке индикације да је већи проблем образовног система у Србији квалитет образовања, а не просечно трајање школовања становника. На то указују лоши резултати на *PISA* тестирању ученика као и лоша оцена квалитета образовања у истраживањима Светског економског форума.

Узимајући у обзир и све претходне анализе, оцењени модел неспорно показује да су лоше институције (тј. низак ниво владавине права и изражена корупција) убедљиво најважнији

разлог због ког Србија не остварује свој пун потенцијал привредног раста. Србија годишње губи преко 1 п. п. привредног раста само зато што њене институције не задовољавају уобичајене стандарде ЦИЕ11. Притом стандарди ЦИЕ11 и даље су далеко испод уобичајених стандарда квалитета институција који важе у развијеним европским земљама (Графикон 1). Чак и кад би Србија само достигла институционалне стандарде суседних земаља ЕУ (Румуније, Бугарске, Мађарске и Хрватске) који су међу најлошијим у ЕУ, већ тада би се привредни раст Србије убрзао за око 0,5 п. п. – што је вероватно и најбоља илустрација колико Србија заостаје у развоју институција за упоредивим земљама и колико то штетно утиче на њен привредни раст.

Институције и емиграција становника из Србије

Економска миграција становника с истока на запад Европе растући је феномен који прети да угрози економску перспективу једног броја земаља ЦИЕ (укључујући и Србију).¹³ У 2019. је већ око 11 милиона становника, односно око 10% популације земаља ЦИЕ живело у земљама Западне Европе (ЗЕ) – а годишње емиграције становника ЦИЕ ка западу повећане су чак три пута у 2018. у односу на 2000. годину. Притом, емигранти из ЦИЕ су углавном радно способни и професионално добро квалификовани становници, односно највреднији људски ресурси којима земље ЦИЕ располажу. Детаљније анализе показују да је око 75% емиграната из ЦИЕ радног узраста (у просеку у земљама ЦИЕ радно способно становништво чини око 60% популације), а врло је вероватно да знатан део од преосталих 25% чине деца емиграната (који ће у будућности постати радно активни становници). Такође, емигранти из ЦИЕ су у просеку боље образовани део популације земаља ЦИЕ пошто се

¹³ У истраживању емиграција у узорак анализираних земаља ЦИЕ су, осим земаља ЦИЕ 11, ушле и три земље Западног Балкана за које су били доступни подаци (Србија, Албанија и Северна Македонија)

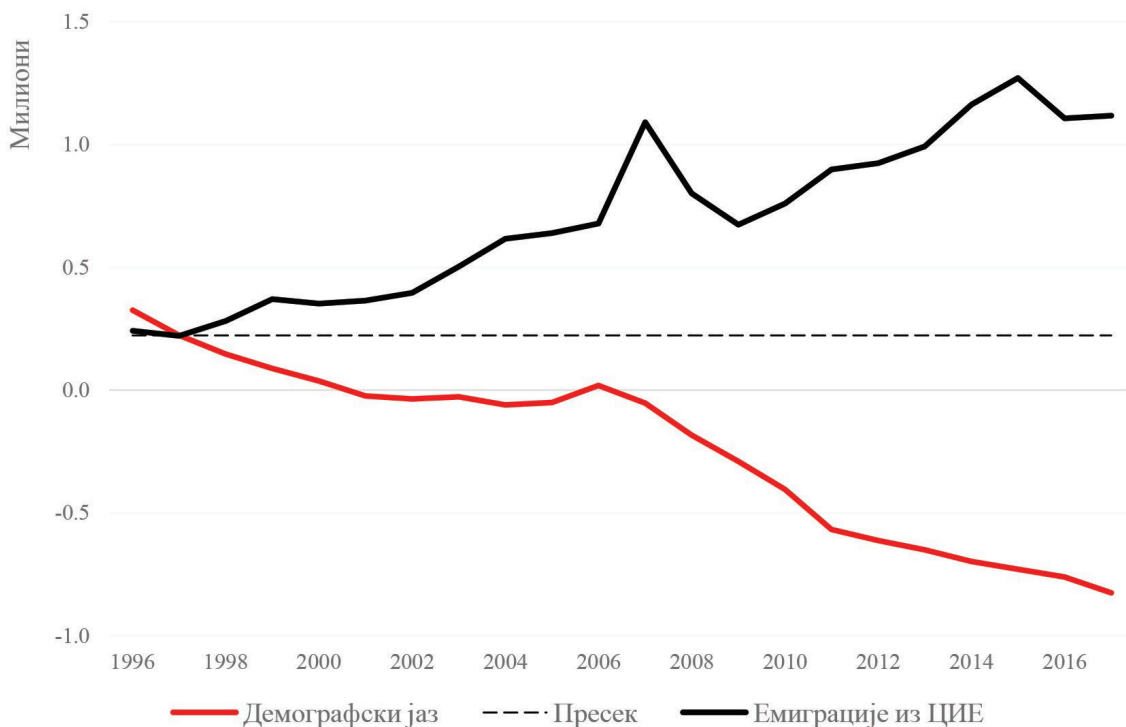
процењује да је учешће високо образованих скоро два пута веће међу емигрантима него у просеку радне популације земаља ЦИЕ.

Проблем који имају земље ЦИЕ услед ових емиграција јесте то што оне и без одлива становништва имају негативне демографске трендове тако да почињу да се суочавају с мањком радне снаге – засад у специфичним секторима (нпр. мањак здравствених радника у Румунији и Србији), али с тенденцијом да се овај проблем повећава и шири и на друге делатности. Смањење радне снаге већ је почело да се одражава на прекомеран раст плата у земљама ЦИЕ што прети да угрози конкурентност ових економија и успори њихов привредни раст. У периоду 2014–2019. раст плата у земљама ЦИЕ био је за 8 п. п. бржи од раста продуктивности, што се не дешава у земљама ЗЕ где плате приближно прате раст

продуктивности. Неповољна демографска кретања и емиграције представљаће огроман изазов и за фискалну политику земаља ЦИЕ у наредној деценији. У популацији ће бити све мање људи радног узраста, а све више ће расти издаци за пензије и здравствену заштиту. У овом поглављу показаћемо који чиниоци кључно утичу на величину емиграција становника из појединачних земаља ЦИЕ и које су мере које овај проблем могу дугорочно да ставе под контролу.

Главни чинилац који доводи до пораста емиграција из ЦИЕ ка ЗЕ јесте растућа тражња за квалификованом радном снагом у земљама ЗЕ. Услед вишегодишње ниске стопе наталитета у развијеним европским земљама број младих људи све је мањи у односу на старију популацију. Средином прве деценије XXI века број становника узраста 60–64 године

Графикон 5. Демографски трендови у Западној Европи и емиграција из земаља ЦИЕ, 1996–2017. године

Извор: Прорачун аутора на основу података Eurostat-а и OECD-а

по први пут је премашио популацију узраста 18–23 године. То је негативно утицало на западноевропско тржиште рада, пошто више није било довољно младих људи који би могли да замене старију популацију која престаје да ради – и ови трендови се временом додатно погрошавају. То оставља све већи број упражњених, добро плаћених радних места у ЗЕ која привлаче становнике ЦИЕ да их попуне. Повећање емиграција из ЦИЕ у ЗЕ готово савршено се подудара са демографским смањивањем домаће популације радног узраста у ЗЕ. У Графикону 5 јасно се види како се са ширењем демографског јаза¹⁴ у ЗЕ сразмерно повећава и број емиграната из ЦИЕ.

Оваква правилност, међутим, не важи за имиграције у ЗЕ из остатка света (пре свега из Блиског и Средњег истока и Африке). Број емиграната из тих региона такође је снажно порастао у претходним годинама, али он не коинцидира са демографским трендовима ЗЕ већ се повећава независно од тога, обично под утицајем криза у различитим деловима света (Арапско пролеће, рат у Сирији и друго). Основни разлог зашто се упражњена радна места у ЗЕ не попуњавају једнако радницима из ЦИЕ и из остатка света, највероватније лежи у бољој компатибилности радника из ЦИЕ са тржиштем рада развијене Европе. Као што смо показали, емигранти из последњег таласа емиграција из ЦИЕ углавном су добро образовани. Због тога они својим знањима и вештинама могу да одговоре на тражњу за људским капиталом високо конкурентивних

економија ЗЕ – што не важи у истој мери за емигранте из остатка света.

У раду Петровић *et al* (2020) добијен је регресиони модел на узорку 11 земаља ЦИЕ чланица ЕУ и три земље Западног Балкана у ком је оцењено пет статистички значајних фактора која пресудно утичу на иселјавање становништва из ЦИЕ ка ЗЕ: 1) тражња за радном снагом у ЗЕ, 2) ниво економске развијености одређене земље, 3) квалитет институција, 4) квалитет образовања и 5) приступ европском тржишту рада. Оцењена економетријска једначина изгледа овако:

$$(2) \text{Emig}_{i,t} = -3.277 + 2.118 \text{DEMOgap}_t - 1.273 \text{GDPgap}_{i,t} - 1.328 \text{Institutions}_{i,t} + 0.518 \text{Education}_{i,t} + 1.288 \text{DummyEU}_{i,t}$$

- Први фактор који дефинише брзину емиграција из земаља ЦИЕ јесте мањак домаће радне снаге на Западу, тј. тражња развијене Европе за квалификованом радном снагом. Он је у једначини приказан кроз променљиву DEMOgap_t (демографски јаз).¹⁵ Оцењени модел показује да што је већи демографски мањак домаће радне снаге у развијеним европским земљама, то ће више становништво из земаља ЦИЕ да мигрира ка ЗЕ. Ово је заправо статистичка оцена уочене правилности која је приказана у Графикону 5.

- Следећи фактор представља разлику у животном стандарду (GDPgap) тј. ниво развијености појединачне земље ЦИЕ.¹⁶ Добијена оцена коефицијента уз ову променљиву ука-

¹⁴ Демографски јаз представља меру смањења домаћег становништва радног узраста у Западној Европи. Рачуна се као разлика између популације људи од 60–64 године која излази са тржишта рада и популације 18–22 године која улази на тржиште рада. Број је дат збирно за 15 земаља Западне Европе.

¹⁵ DEMOgap представља демографско смањење домаће радне снаге у Западној Европи (изражено у % укупне популације радног узраста у Западној Европи). Демографско смањење радне снаге представљено је као разлика између броја људи који улазе на тржиште рада (просечан број људи у доби од 18 до 22 године) и броја људи који напуштају тржиште рада (просечан број људи од 60 година до 64 године), кориговано за број људи узраста 20–62 године који су умрли током претходне године.

¹⁶ Променљива GDPgap дефинисана је као (\ln) разлика БДП по становнику (коригован за паритет куповне моћи) између појединачне земље ЦИЕ и просека развијених европских земаља. У суштини, ова променљива може се тумачити и као показатељ колико просечне плате у појединачним земљама ЦИЕ одступају од просека плата у земљама Западне Европе.

зује на логичан закључак да ће више људи емигрирати из сиромашнијих него из богатих земаља ЦИЕ.

- Статистички важан чинилац је и институционална уређеност државе, која је у моделу представљена као просек три *WGI* скорa: владавина права, контрола корупције и ефективност влада. Негативни предзнак оцењеног коефицијента уз ову променљиву говори да ће се људи у већем броју иселавати из оних земаља ЦИЕ где је степен институционалне уређености државе и квалитет пружених јавних услуга нижи (здравство, образовање и друго).

- Образовање становништа такође утиче на одлив радне снаге из земаља ЦИЕ. Емиграције су веће из оних земаља ЦИЕ које имају квалитетније образовање и квалификованију популацију, јер се боље уклапају у захтевно тржиште рада земаља ЗЕ. То је још једна потврда да је тражња за радном снагом из ЦИЕ у ЗЕ добрим делом условљена мањком квалификованих радника (лекари, медицинске сестре, инжењери и др.). Образовани радници из ЦИЕ такву тражњу могу да задовоље (што други емигранти из остатка света не успевају у истој мери).

- На крају, као важан чинилац намеће се и слободан приступ западноевропском тржишту рада (у моделу дефинисан кроз вештачку променљиву чланства у ЕУ – *DummyEU*) који поспешује емиграције из ЦИЕ (позитиван коефицијент уз вештачку променљиву). Дакле, чланство у ЕУ омогућава слободније кретање људи и рада између држава чланица, па је становништву земаља ЦИЕ које су у ЕУ лакше да емигрирају у ЗЕ него оном за које још увек важе ограничења за боравак и рад у ЕУ.

Сад ћемо, донекле слично као у претходном поглављу, оценити који су фактори пресудни за величину емиграција из Србије, односно

које реформе могу најефикасније да умање емиграције из земље. Овај проблем заправо се своди на анализу да ли на умањење емиграција више утиче унапређење институција или повећање плата – јер се на преостале факторе у моделу не може утицати.¹⁷

Анализа оцењене једначине (Једначина 2) на конкретним бројевима показује да побољшање квалитета институција има приметно већи утицај на умањење емиграција из земаља ЦИЕ од повећања плата. То заправо и није толико неочекиван резултат узимајући у обзир да и друга независна истраживања (*EBRD* 2018) показују доминантну улогу побољшања институција за смањење иселавача становништва.¹⁸ Ово се може добро илустровати на примеру две земље из анализираниг узорка – Летоније и Хрватске. Обе земље су чланице ЕУ релативно сличног животног стандарда становника, где запослени имају готово идентичну просечну плату. Међутим, квалитет институција у Хрватској и Летонији знатно се разликује. Просечан скор институција (*WGI-3*) у Летонији износи око 0,85 а у Хрватској тек нешто преко 0,3. Добијени коефицијенти из оцењеног модела указују да би због тога емиграције из Хрватске требало да буду чак два пута веће него из Летоније. Стварни подаци то и потврђују. У периоду 2015–2018, просечне годишње емиграције из Хрватске заиста су биле преко два пута веће (око 2,5% становништа радног узраста у Хрватској наспрам око 1% у Летонији), упркос томе што су плате у ове две земље приближно исте.

На основу оцењеног модела и конкретних података за Србију, може се проценити колики утицај би унапређење институција имало на успоравање емиграција из земље у наредних пет година. У том циљу направљена су три сценарија. У првом, *baseline* сценарију, прет-

¹⁷ На фактор тражње за радном снагом у земљама Западне Европе (*DEMOgap*) не може се утицати, јер је он дефинисан њиховим демографским кретањима, а умањење квалитета образовања да би се успориле емиграције било би апсурдно.

¹⁸ У том истраживању је, на пример, добијено да би утицај сузбијања корупције на умањење емиграција из Албаније био еквивалентан дуплирању просечних зарада (видети извештај *EBRD-a Transition Report 2018-19*).

постављено је да неће доћи до промене политика у Србији. Конкретније, претпостављено је да неће доћи до унапређења квалитета институција, да ће стопа привредног раста Србије у наредних пет година бити 4%, а да ће се раст тражње за радном снагом у ЗЕ кретати у складу с њиховим демографским трендовима. Други сценарио разликује се у односу на први по томе што је сада претпостављено да ће Србија у наредних пет година да достигне институционалне стандарде ЦИЕ11.¹⁹ На крају, у сценарију три, претпостављено је да неће бити унапређења квалитета институција у

шњи ниво, али не би могло да преокрене њихов растући тренд.²⁰ Једина мера која може одрживо да успори будуће емиграције из Србије је унапређење институција. У случају да Србија до 2025. године достигне просек земаља ЦИЕ у погледу владавине права, борбе против корупције и квалитета јавних услуга, емиграције би се смањиле за 10–15% у односу на њихов тренутни ниво (Табела 2). Овај резултат показује да је изградња институција у Србији не само пресудан чинилац за одрживо убрзање привредног раста Србије и конвергенцију у животном стандарду са земљама

Табела 2. Процењене годишње емиграције из Србије у наредних пет година (три сценарија)

	% становништва радног узраста
Тренутни ниво годишњих емиграција	1,0
Процењене годишње емиграције у 2021-2025	
Сценарио 1 (без промене политика)	1,2-1,3
Сценарио 2 (унапређење институција)	0,85-0,9
Сценарио 3 (плата 900 еур)	1,05-1,1

Извор: прорачун аутора

Србији, али да ће плате у наредних пет година достићи ниво од 900 евра и приближити се просечним платама у ЦИЕ11. Резултати ове анализе приказани су у Табели 2.

Табела 2 потврђује да су уређење државе и изградња институција кључни за умањење емиграција становништва из Србије. Наиме, демографски раст тражње за радном снагом у ЗЕ даље ће подстицати емиграцију из Србије, па би се она без промене политика у наредних пет година повећала за 20–30% (Сценарио 1). Оцењени модел показује да убрзано повећање зарада (Сценарио 3) није најефикаснији одговор на овај притисак јер би могло само да успори пораст емиграција у наредних пет година на 5% до 10% у односу на њихов сада-

ЦИЕ11 – већ да је то и најбољи начин да Србија сачува најквалитетније људске ресурсе у оквиру својих граница и тако избегне (или макар знатно ублажи) претећи проблем мањка квалификоване радне снаге.

ЛИТЕРАТУРА

1. EBRD (2018). *Transition Report 2018-19. Work in Transition.*
2. European Commission (2020). *Commission Staff Working Document. Serbia 2020 Report.*
3. IMF (2016). *IMF Staff Discussion note. Corruption: Costs and Mitigating Strategies.*

¹⁹ Подсећамо, то су још увек далеко нижи стандарди у односу на развијене европске земље.

²⁰ Подаци за Хрватску прилично егзактно потврђују да само достизање просечне плате од 900 евра, (а без институционалног уређења државе) није довољно за успоравање емиграција. Просечна плата у Хрватској већ је премашила 900 евра, али је Хрватска једна од земаља с највећом емиграцијом становништва у Европи.

4. *IMF* (2017, новембар). *Regional Economic Outlook (Europe): Europe Hitting Its Stride*.
5. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. (2010). *The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues. World Bank Policy Research Working Paper No. 5430*.
6. Петровић, П., Глигорић, М. (2021). Конвергенција периферије ка развијеној ЕУ и фактори који је опредељују. Економски факултет Универзитета у Београду.
7. Петровић, П., Брчеревић, Д., Глигорић, М. (2019). „Why is Serbia an economic growth underachiever?” *Економика предузећа*, 67(1–2), 17–33.
8. Петровић, П., Брчеревић, Д., Шарановић, С. (2020). „East-West migration in Europe: Can Serbia withstand the wind gusts?” *Економика предузећа*, 68(1–2), 35–51.
9. *World Economic Forum* (2019). *The Global Competitiveness Report 2019*.
10. *World Justice Project* (2020). *Rule of Law Index 2020*.

ПРИЧА О ПИРИНЧУ¹

Зоран В. Поповић²

Апстракт. Предавање „Прича о пиринчу” настало је на основу *Књиге о пиринчу*, аутора Зорана и Оливере Поповић, коју је Службени гласник објавио 2019. године. Овога пута посебну пажњу посветили смо узгајању пиринча на југословенским просторима и улози новосадске науке у ширењу културе узгајања пиринча код нас. Поред тога, било је речи и о пореклу пиринча, његовим нутритивним својствима, узгајању и производима од пиринча. Предавање је обухватило и приказ припреме најпознатијих јела од пиринча и њихову дегустацију.

Пиринач је основна храна становника азијског континента на којем живи скоро две трећине светске популације. Основни је састојак многих националних специјалитета широм планете, а припрема се и за велике светковине као што су свадбе и религиозне прославе. Уједињене нације су прогласиле 2004. годину међународном годином пиринча како би одале признање овој намирници за улогу коју је имала у ублажавању сиромаштва и неухрањености. То је прва намирница којој је одато овако велико признање.

Човек се на почетку [1] хранио сакупљеним плодовима биљака и месом животиња уловљених у дивљини. Узгајање тада дивљих јестивих биљних сорти почело је пре око једнаест хиљада година. Земљорадња је сасвим успостављена око 8.500. године пре н. е. на Блиском истоку (узгајање пшенице), 7.500. године пре н. е. у Кини (узгајање пиринча) и око 3.500. године пре н. е. у данашњем Мексику (узгајање кукуруза). Култивација ове три житарице (пшеница, пиринач и кукуруз) представљала је значајан корак ка појави цивилизације [2].

У свету се од биљних култура данас највише производи шећерна трска (1,9 милијар-

ди тона), кукуруз (1 милијарда тона), пиринач (738 милиона тона) и пшеница (711 милиона тона), па затим све остале намирнице (кравље млеко – 635 милиона тона и кромпир – 374 милиона тона) [3]. Прве две биљне културе користе се и за производњу биогорива (етанол и биодизел), чиме се и објашњава њихова енормна производња.

Шта би требало знати о пиринчу?

Пиринач не садржи глутен нити је генетски модификован производ. То су одговори на најчешћа питања која се у вези са храном постављају. Одговори на остала питања везана за пиринач дати су у у табели која следи.

Гајење пиринча добар је пример мултифункционалности агрикултуре у којој производња квалитетне хране иде заједно с руралним развојем и заштитом животне средине. Култивисање производње пиринча везано је за заштиту водених екосистема: бара, језера, канала, река, водених рукаваца. Због тога се многе пиринчане плантаже налазе у националним парковима (делта реке Ебро, на пример) или еколошки заштићеним подручјима.

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 16. јуна 2021. године.

² Члан САНУ.

Када и где се почело са гајењем пиринча?	Највероватније је гајење пиринча почело још пре 7.500 година у источној и јужној Азији, где су људи у делтама великих река почели култивацију дивљег пиринча.
Где се данас гаји пиринач?	Практично на свим континентима осим Антарктика! Пиринач се гаји на водоплавним површинама и на сувом земљишту, у тропским афричким шумама и сувим пустарама Средњег истока, на обалским пољима, чак и на планинским венцима Хималаја.
Колико се произведе пиринча у свету?	У 2017. години светска производња била је 769,6 милиона тона неољуштеног пиринча. Највећи део (око 90%) ове производње (692,6 милиона тона) произведено је у Азији.
Колика је површина земље на којој се гаји пиринач?	Процена је да је 2017. године у свету под пиринчем било засејано око 167 милиона хектара, од којих у Азији око 145 милиона хектара.
Колико има различитих врста пиринча?	Научници верују да има око 140.000 различитих врста култивисаног пиринча, али нико не зна тачан број.
Колико дуго траје раст пиринча?	Од сетве до жетве потребно је од 3 до 6 месеци у зависности од врсте пиринча и подручја где се гаји.
Колико је воде потребно за раст пиринча?	Да би се произвео један килограм пиринча потребно је у просеку око 2.000 литара воде.
Да ли је пиринач важна животна намирница?	Када се узму у разматрање све земље у развоју, пиринач обезбеђује 27% људских енергетских потреба и 20% од њихове протеинске исхране.
Колико се поједе пиринча?	Према подацима ФАО за 1999. у Мјанмару (Бурма) дневно се поједе 578 g пиринча по особи. На другом месту је Лаос са 468 g. Вијетнам са 465 g је на трећем месту. У Европи Португалија има највећу годишњу потрошњу пиринча од 17 kg по глави становника.
Која земља је највећи потрошач пиринча?	У 2017. години је у Кини, Индији и Индонезији произведено 212,6; 168,5 и 81,4 милиона тона пиринча. Ове земље, које заједно имају преко 3 милијарде становника, највећи су произвођачи и потрошачи пиринча у свету.
Која земља је највећи извозник пиринча?	Тајланд је највећи извозник пиринча, који извози око 9 милиона тона пиринча годишње. Вијетнам је други са 4 милиона тона годишње. На трећем месту су САД са 2,6 милиона тона.
За шта још се користи пиринач, осим за исхрану?	Пиринач и његови узгредни производи користе се за израду кровова и других прекривача од сламе, ужади, папира, вина, кекса, пива, козметичких производа, амбалаже за паковање, зубне пасте.
Која је разлика између белог и браон (интегралног) пиринча?	Браон пиринач, на нашем подручју познат под именом интегрални, пиринач је целог – небеленог зрна с којег је уклоњена само плева. Љуштењем браон слоја и уклањањем клице интегрални пиринач постаје бели пиринач.
Да ли је браон (интегрални) пиринач бољи за исхрану од белог?	Интегрални пиринач је хранљивији од белог јер садржи мекиње, које су извор влакана, уља, Б витамина и важних минерала.

Припрема пиринчаних поља за сејву у провинцији Гвејџоу у Кини

Гајење пиринча на југословенским просторима.

У нашим крајевима пиринач први помиње француски путописац и дворски саветник Бертрандон де ла Брокијер. Пролазећи Србијом у време деспота Ђурђа Бранковића 1433, уочио је да „постоји велико мноштво села и добрих намирница” и да је ту „једна варош звана Ниш... и у врло је лепом крају, у којем много расте пиринач” [4].

На југословенским просторима пиринач се гајио на неколико локалитета.

У Бачкој, дуж канала Стапар – Нови Сад још давне 1884. године помиње се да је укупна површина под пиринчем била 57 ha. До почетка Првог светског рата повећане су површине под пиринчем на овом локалитету на 1.200 ha.

У ФНР Југославији пиринач се до 1954. гајио на укупној површини од 7.508 ha, и то у Војводини на 187 ha (с просечним приносом од 3,77 t/ha), у централној Србији на 42 ha (с просечним приносом од 4,34 t/ha), на Косову на 747 ha (с просечним приносом од 2,55 t/ha), у Хрватској – Јелас поље код Славонског Брода на 455 ha, с просечним приносом од 2,28 t/ha и у Македонији на површини од око 6.000 ha. [5].

Планска производна рејонизација, климатске и хидролошке погодности производњу пиринча су у бившој Југославији сконцентрисали у Северној Македонији. Укупна годишња про-

изводња неољуштеног пиринча према подацима ФАО (<http://faostat.fao.org>) достигала је вредности и преко 40.000 тона (1980. и 1992).

Највеће и најзначајније подручје за гајење пиринча у Северној Македонији је Кочанска котлина. Кочанска котлина је долина дуж реке Брегалнице у источној Македонији. Дно долине (њен раван део на надморској висини од око 300 m) обухвата површину од 115 km². Котлина има рељефне погодности и изванредно плодно земљиште, које заједно с доступном хидрографском мрежом представља идеалан екосистем за гајење пиринча. Ова котлина отворена је са своје југозападне стране, а окружена је на истоку Малешевском планином (највиши врх је Иљов врх, висок 1.803 m у чијем подножју извире река Брегалница), на југу Плачковицом (највиши врх је Лисец на 1.754 m), а на северу Осоговским планинским масивом (највиши врх је Руен на 2.251 m). Захваљујући томе, Кочанско поље се налази у микроклиматском амбијенту с медитеранским карактеристикама.

Производи од пиринча

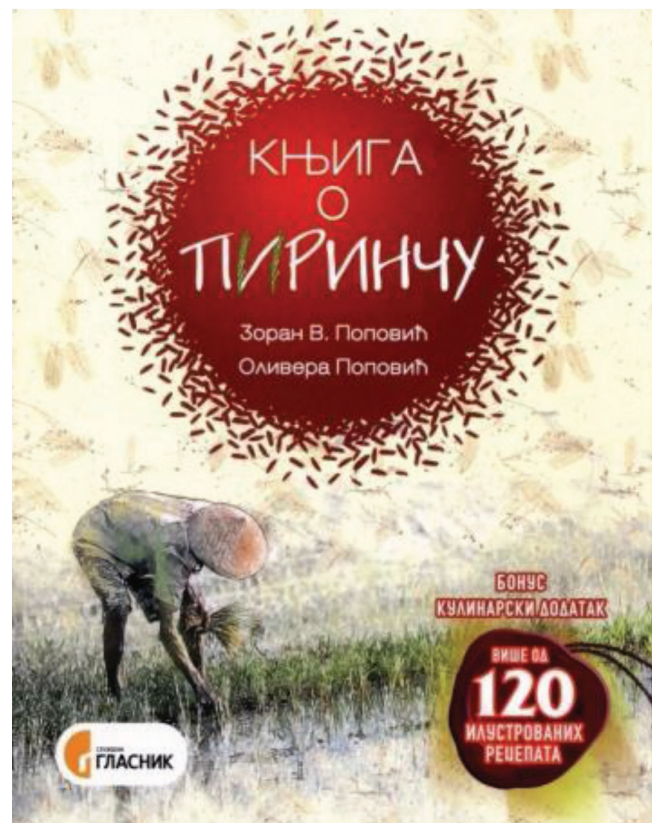
Пиринач и његови узгредни производи користе се за израду кровова и других прекривача од сламе, ужади, папира, вина, кекса, пива, козметичких производа, амбалаже за паковање, чак и зубне пасте. Од пиринчане сламе Јапанци праве многе делове одеће и обуће, као и различите предмете за свакодневну употребу. Од ње се праве папуче и сандале које се називају зоори, кишобрани и сунцобрани, шешири, огртачи против кише.

Подови јапанских кућа прекривени су рамовима на којима су разапете танко плетене асуре од траве игуса, испуњене пиринчаном сламом, које се називају татами. Рамови за татами су стандардне величине 90 x 180 cm, тако да се и просторије у јапанским кућама прилагођавају томе да рамови испуне сваку просторију од зида до зида. Због тога се величина просторија у Јапану не изражава у квадратним метрима, већ у ђоима (ђо – један рам татамија).

Један од највећих проблема у производњи пиринча је шта радити с плевом која има

ниску нутритивну вредност, дуготрајна јој је деградација, при сагоревању ослобађа малу количину топлоте а велику количину пепела. С обзиром на то да пиринчана плева садржи велику количину силицијум-диоксида (SiO₂) (до 98%) недавно је развијена технологија за израду великог броја материјала базираних на силицијуму, као што су: чист силицијум (Si), силицијум-карбид (SiC), силицијум-нитрид (Si₃N₄), силицијум-тетрахлорид (SiCl₄) и зеолити [7].

Књига о пиринчу

Књига о пиринчу објављена је 2019. године у издању Службеног гласника у едицији „Посебна издања” (уредник др Владимир Рогановић), на 295 страница формата 30 x 26 cm у 500 примерака. Садржи око 700 наших фотографија и другог илустративног материјала. Условно је подељена на три дела. У првом делу дат је кратак приказ порекла пиринча, његова нутритивна својства, као и приказ начина гајења. У другом делу дат је приказ припреме најпознатијих јела

од пиринча. Завршни део књиге о пиринчу обухвата више од 120 рецепата јела од пиринча.

Жеља за писањем књиге о пиринчу, настала је крајем прошлог века за време нашег боравка у Шпанији. Имали смо срећу да то буде Валенсија, постојбина паеље, можда најпознатијег јела од пиринча, бар у Европи. Из намере да ово јело уврстимо у кућни јеловник постепено се развијало интересовање, не само за начин припреме овог јела од пиринча, већ и за саму намирницу. Каснији боравци и живот у Валенсији од 2002. до 2004. године само су ово интересовање појачали. С друге стране, пут од Београда до Валенсије води медитеранским појасом, поред највећих пиринчаних области у Европи, као што су област око града Александрије у Италији, Камарг област на југу Француске, делта реке Ебро у Шпанији, или околина Валенсије. Тако смо били у прилици да пратимо гајење ове биљке у њеним различитим вегетационим периодима.

Најпознатија јела од пиринча

У другом делу *Књиге о пиринчу* приказана су најпознатија јела од пиринча. Прво приказано јело је валенсијска паеља, која је заштићена ознаком Denominacion de Origen и за чију припрему је дозвољена употреба само следећих састојака: маслиново уље, пилетина, зечетина (кунићевина), зелена широка боранија (врста фераура), крупнозрни пасуљ (гарофон), парадајз, вода из Валенсије, со, шафран, пиринч за паељу пореклом из Валенсије. Ових десет састојака представљају ДНК валенсијске паеље. Поред наведених, дозвољени су и следећи састојци: артичока (у месту Беникарло), пачеће месо (око језера Албуфера), млевена паприка, пужеви, бели лук и рузмарин, као локални варијетети. Ако се користе други састојци паеља се не може назвати валенсијска паеља, већ само паеља.

Друго јело које је детаљно приказано је рижото. У овом делу књиге наводи се десет „златних” правила за припремање рижота, као и које услове мора да испуњава пиринч за

рижото: а) део скроба мора да се при кувању одваја од зрна да би рижото био кремаст, и б) зрна при кувању морају да упијају доста течности. Италијански пиринч за рижото задовољава ове услове. При томе би требало имати на уму да пиринчани скроб има две врсте састојака: амилопектин, који је одговоран за лепљење зрна и амилозу, део скроба који се раствара у води и при кувању се одваја од зрна. Што је већи проценат амилозе то је пиринч бољи за рижото. Највише амилозе има врста пиринча карнароли (24,1%), затим виалоне нано (23,9%), балдо (20,1%) и арборио (19,6%) који је мало лепљив али и поред тога важи за изузетно погодну врсту за прављење рижота.

Треће јело од пиринча које је детаљније приказано је пилав. Пилав је најраспрострањеније јело од пиринча на свету. Спрема се као национално јело од Индије, преко Русије, Ирана, Сирије и Турске до земаља Балканског полуострва, чак и у јужним државама САД. Познат је под називима pilaf, pilafi, pilav, pilao и pilau. Чак и када је пиринч скуван само с мало зачина носи име пилав. Пилав је специјалитет који се припрема и за свадбе или друга породична и религиозна славља.

Суши, четврто јело које је приказано у овој књизи, јесте једно од најпознатијих јела јапанске кухиње и у основи је мешавина различитих састојака (углавном рибе и плодова мора) са сирћетом закисељеним пиринчем. Коришћење куваног пиринча у Јапану је најпре било везано за конзервацију рибе. Наиме, усолјена риба је обавијана скуваним пиринчем што је доводило до ферментације и чувања рибе на дужи рок. Пре коришћења овако сачуване рибе пиринч се одстрањивао и није се користио за јело. Како су се методе конзервирања развијале, тако се и улога пиринча мењала. Крајем 18. века суши је попримио карактеристике јела које су се и до данас задржале. Арома овог јела потиче од његових састојака, пре свега рибе и плодова мора, затим поврћа (углавном скуваног), омлета, тофуа и краставца. Обично се пиринч са састојцима завија у листове нори морске

траве. Као прилози користе се ђумбир, васаби и соја сос.

Џамболаја је најпознатије јело с пиринчем на америчком континенту. Ово јело потиче из области јужне Луизијане, околине града Њу Орлеанса. То је јело креолске кухиње с јаким утицајем шпанске и француске. Реч ѓамболаја потиче из провансалског и значи измешати, збрчкати. Најједноставније је ѓамболају описати као мешавину свега што од намирница и зачина имате у кухињи. У основи разликују се две врсте ѓамболаје: креолска и кејџенска. Прва се назива и црвена ѓамболаја, а друга браон или бела ѓамболаја. Разлика је, поред осталог, у томе што се у првој обилато користи парадајз, који јој даје црвену боју, а у другој се парадајз не користи.

Завршни део књиге доноси више од 120 рецепата јела од пиринча која смо припремали заједно с нашим пријатељима и познаницима. Овде смо водили рачуна да буду заступљена јела из различитих региона у Србији и различитих светских кухиња, као и јела за све узрасте укључујући и бебе.

Велику захвалност дугујемо ауторима рецепата који су умногоме допринели квалитету и атрактивности ове књиге. Драган Миленковић је прочитао делове књиге о јапанској култури гајења пиринча и дао нам корисне савете на којима му се посебно захваљујемо.

Савети, сугестије и указивање на релевантну литературу неколико наших пријатеља и колега (Драган Шкорић, Илија Каров, Момчило

Спремић, Миодраг Марковић, Драгана Радојичић, Јасна Влајић Поповић), много су нам помогли при припремању ове књиге.

На крају, али не и по значају, захваљујемо се академику Миру Вуксановићу на првом приказу ове књиге који је украсио њене корице.

ЛИТЕРАТУРА

1. И још рече Бог: „Ево дао сам вам све биље што носи семе по свој земљи, и сва дрвета родна која носе семе, то ће вам бити за храну” (Постање: 1/29), Стари завет (превод Ђуре Даничића), Прва књига Мојсијева која се зове Постање, Глас цркве, Шабац, 2005.
2. Том Стендиц: „Јестива историја човечанства”, Геополитика, Београд 2010.
3. FAOstat за 2013. годину (<http://www.fao.org/faostat/en/#data>).
4. Бертрандон де ла Брокијер, *Пушовање ѓреко мора*, Научна књига, Београд, 1950.
5. N. S. Miljković, S. J. Crnčević, *Pirinač*, Poljoprivredni fakultet Novi Sad, 1998.
6. Г. Василевски, П. Николов, *Ориз – ѓпроизводство и ѓпереработка*, Трибина Македонска, Скопје, 1997.
7. Luyi Sun, Kecheng Gong, „Silicon-Based Materials from Rice Husks and Their Applications”, *Ind. Eng. Chem. Res.* 2001, 40, 5861–5877.

THE RICE STORY

Abstract

The lecture „The rice story” was created on the basis of the *Book of Rice*, authored by Zoran and Olivera Popović, which was published by the Službeni glasnik in 2019. This time, we paid special attention to the cultivation of rice in Yugoslavia and the role of Novi Sad science in spreading of rice cultivation in our country. In addition, we talked about the origin of rice, its nutritional properties, cultivation and products from rice. The lecture also included a presentation of the preparation of the most famous rice dishes and their degustation.

ЗАВИЧАЈНО, НАЦИОНАЛНО И УНИВЕРЗАЛНО У ДЕЛУ И ДЕЛОВАЊУ ЈОВАНА ДУЧИЋА Поводом стопедесетогодишњице песниковог рођења¹

Славко Гордић²

Айспиракџи. Овај рад је конципиран и реализован као пригодно подсећање на разностраност личности, дела и деловања Јована Дучића (1871–1943). Значајан првенствено као један од највећих српских песника, Дучић је овде представљен као стваралац у чијем се раду издвајају три главне фазе (војиславовска, парнасо-симболистичка и постсимболистичка), као и три велике теме (Бог, љубав и смрт), при чему је указано и на уметничку висину песама друкчијих тематско-инспиративних полазишта, какво је патриотско и, посебно, завичајно, у знаку поетских минијатура с мотивом природе. Успут је концизно оцртан и лук критичке рецепције Дучићевог песништва, од Скерлићевих и Поповићевих оцена до дисертација Н. Мирковића (1930) и И. Негришорца (2012). У раду је са одговарајућом пажњом третиран и Дучић као критичар, есејиста, путописац и аутор филозофско-рефлексивних дела, али и као крупна фигура наше политичке и дипломатске историје.

Част ми је и задовољство с вама и овде размишљати и разговарати о Јовану Дучићу. Реч је о тако великом човеку и ствараоцу и дичном Херцеговцу (ако је допустив призвук завичајне пристрасности) да бисмо о њему могли своја сазнања и утиске размењивати, школски речено, читаво полугодиште или семестар. Ја ћу, међутим, из разумљивих разлога и у складу с поделом улога, настојати да будем концизан, да не кажем телеграфски концизан.

Наравно, тежиште казивања мора бити на Дучићевом песништву. А и како друкчије ако поодавно влада апсолутни консензус да су три највећа српска песника Његош, Лаза Костић и Јован Дучић! Дучић „нема њихов темперамент, али ни они немају његов рафинман”. Ово су речи угледног писца, књижевног и ликовног znalца

Милана Кашанина, чијим ћемо се судовима овом приликом још који пут окористити.

Ево још једне узгредице о још једној општој сагласности. Ко су били и остали најомиљенији српски песници и народу, по својој топлини и непосредности, најближи и најдражи? Бранко, Змај, Шантић и Десанка Максимовић. Ево, дакле, још једног Херцеговца у врху најбољих.

Враћајући се Дучићу, морам нагласити нешто што у први мах може зазвучати невероватно или макар парадоксално. Наиме, и да није написао ни један једини стих, Јован Дучић би био велико име не само наше културне него и опште историје, тоталне историје, како би рекао наш Милорад Екмечић. Од оних ретких који знају шта хоће и колико могу – да опет парафразирам поменутог Кашанина.

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 13. октобра 2021. године.

² Професор емеритус Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Свакој од – условно речено – секундарних активности великог песника ваља посветити достојну пажњу и сачувати место у нашој култури памћења. Зато ћу ову прилику искористити да подсетим како је велики песник био и велики национални културни посленик, шампион српске и југословенске дипломатије, те један од највећих наших мислилаца, путописаца, књижевних критичара и, што свакако знате, задужбинара и колекционара.

Тесно је Дучићу у свакој од ових шест рубрика, то добро знамо, па се одлучујем само за штура, оријентациона подсећања.

Национална и културна посвећеност Дучићева своје народу, због које је бивао оптуживан и хапшен, огледа се, посебно, у његовом отпору анексији БиХ, а у годинама пре анексије у његовом великом културном прегалаштву у Мостару, где је једно време био и уредник чувене „Зоре”, у том часу најбољег српског часописа, испред „Летописа Матице српске” и „Српског књижевног гласника”. Дучић је био уверен како ће Мостар „остати заувек град једне од најбољих српских генерација XIX века. Не само једна српска покрајина него и једна цела српска отаџбина не може без тих имена”. А на другом месту, опет у *Градовима и химерама*, рећи ће о истој средини: „Ово је била једна загранична Србија која је вршила моћан утицај и на Београд, и на Цетиње, из овог Мостара, који је био једна наша духовна тврђава, незауостављива, неодољива.”

Вишедеценијску Дучићеву дипломатску активност – у звању саветника, отправника полова, конзула и амбасадора – тешко је представити прецизним календаром и мапом. Главне су адресе Цариград, Софија, Атина, Рим, Букурешт, Мадрид, Женева, Лисабон, Будимпешта, Каиро, а највише звање – изванредан и опуномоћени амбасадор, што је било прво звање тога ранга у историји југословенске дипломатије. Поменимо и највећу почаст: Орден Св. Саве првог степена, којим је одликован 6. јануара 1939. Најпре занесен идејом интегралног југословенства, наш Дучић – упркос блискости с регентом и потоњим краљем

Александром – рано увиђа да је Југославија кобна српска заблуда, да су Срби народ који у рату добија а у миру губи, насупрот, рецимо, Италији, с којом је обрнут случај. Свима је данас позната голема, неизрецива туга која је у Америци прекинула живот овом великом родољубу: имам на уму вести о усташком геноциду над српским народом у Независној Држави Хрватској. А све би можда било друкчије, мислио је Дучић, да је Србија 1918, после три победничка рата, ударила руком о сто и издиктирала друкчија правила о послератном реду ствари!

Шта рећи у овом сувопарном и оскудном свођењу рачуна о Дучићу мислиоцу, путописцу и књижевном критичару? *Блајо Цара Радована* и *Јуџира с Леуџара* су највеће књиге мудрости икад написане на овом језику. Можда највише на трагу Мишела де Монтења, Дучић плени дубином мисли и лепотом стила. Мање заокупљен својим временом, он исписује универзалне истине и двоумице о човеку, животу и свету, лепоти, љубави и љубомори, вери и знању, о трима највећим злима – болести, сиромаштву и старости, особито страшним кад иду заједно. „Да није написао ништа друго до *Блајо Цара Радована*, Јован Дучић би се убрајао у значајне српске писце”, тврде највећи ауторитети – насупрот онима који Дучићу олако приписују неоригиналност и каћиперство. Човек великог дара и велике културе, Јован Дучић у двама медитативним, рефлексивним књигама казује и своје погледе на поезију и песнике. По неким мишљењима, „нема бољег коментатора Дучићевог стваралаштва од његових мисли изнесених у *Блајо Цара Радована*. Али, ево и за оне чије интересовање није примарно литерарно неколико оригиналних и лепо речених мисли. „Љубавници су највећи утописти, а љубав је највећа утопија.” „Осмех, то је зора и свитање тела.” „Народ се брже фанатизује него васпита.” „Велики човек вас суди по вашим врлинама, а мали човек вас суди по вашим манама. Ситан човек се бави само ситницама.”

Дучић као путописац је изазовна тема већ и стога што тврди да је путопис најтежа књижевна врста – имајући на уму како није лако проникнути у духовну физиономију и културу другог народа. Већ у „Првом писму из Швајцарске” Дучић задивљује смелошћу својих етнопсихолошких уопштавања, уз неизбегну дозу поетске субјективности. „Европски народи”, по његовом виђењу, „изгледају да имају своја доба живота различна једна од других. Словени су младићи од двадесет година. Немцу су мудраци од тридесет. Талијани су комедијашаши од четрдесет. (...) Енглези се чуде и смеју као деца од петнаест.” Неколико редака потом каже како је Французе „волео увек свом памећу, али Русе свим срцем”. Другде ће рећи како Шпанац, кад помилује, огребе, а кад огребе, раскрвави. Швајцарску, напротив, види, рекао бих, као америчка песникиња Емили Дикинсон, чија једна поетска минијатура почиње стиховима: „Наши су животи Швајцарска, тако тихи, тако хладни.” Изузимајући исказе о неким од наших суседа, ретко је кад саркастичан, макар у овако ризичним генерализацијама такво искушење и не била некаква реткост. Сетимо се само Достојевског, по коме Немци живе да би радили, а раде да би штедели. Или Бакуњина, оца анархизма, који им приписује ропску послушност. Како год, Дучићеви *Градови и химене*, уз Исидорина *Писма из Норвешке* иду у сам врх путописне прозе. Подједнако сугестиван кад говори о Швајцарским Алпима као и о римским предвечерјима, можда је нама данас најближи у *Писму из Палестине*, које је својеврсно откриће вере: „Ако је ико овамо дошао безбожан, вратио се кући побожан.”

О вредности Дучића као књижевног критичара одавно нема спора. „Његови критички огледи о савременим српским писцима (*Моји сајућници*), бриљантно писани, садрже мајсторске портрете писаца с проницљивим запажањима и одмереним и тачним оценама...” Ово су речи Јована Деретића, још једног драгог нам Херцеговца. А пре њега поменути Милан Кашанин изричито тврди – имајући на уму

пре свега текстове о Шантићу, Станковићу и Ћипику – како „песник Јован Дучић нема мањи таленат критичара од Богдана Поповића и Јована Скерлића”.

Рекосмо да је Дучић велик и као задужбонар и колекционар. Родно Требиње је, по једном његовом исказу, можда после Београда, најистакнутији наш град. Таквим му се Требиње указало у светлости сећања на Руђера Бошковића, на сликара Риста Вукановића, на Вука Караџића, који је ту сакупио значајан део народних песама. (Сетимо се најбољег Вуковог певача, Тешана Подруговића, рођеног у Казанцима крај Гацка.) Дучић додаје да је народ његовог завичаја био – филозофски и песнички – налик на антички, као и да су људи тог краја даровити трговци. Отуд велика љубав и брига за Требиње, у које 1934. и 1935. шаље из Рима сандуке слика, статуа и саркофага, од којих је један и дан-данас за археологе лепа и чудесна загонетка. Сви знате, такође, да је у Требињу Дучић подигао споменик Његошу, да је граду поклонιο око 5500 књига. Знате, такође да је у Требињу подигнута гробна црква по моделу Грачанице. Ту су песникове кости пренесене из Америке у септембру трагичне 1999. Знате, и то да кажем, да је за постхумно неговање успомене на Дучића у Требињу највише учинио и уложио Бранко Тупањац. Пишући пре неколико месеци о Дучићевом духовном присуству у Требињу Сања Домазет (ево још једног херцеговачког презимена) каже у „Политици”: „Пре сазнања о колекционарству његовом, знали смо да је врховни песник. После посете Требињу знамо да је био титан.” Ето како и колико инспиришу Сању, и не само њу, Дучић и „топао, милокрвни требињски камен”.

За крај смо оставили најлепши и најтежи део посла – осврт на Дучићево песништво. Најлепши, јер, судећи по антологијама, нико на овом језику није написао толико лепих песама. Најтежи, јер полувековни Дучићев песнички пут и развој одликује тематско и формално богатство, уз непрекидно усавршавање и самопревазилажење, тако да је позни Дучић најбољи Дучић. Толико велик да му се потајно

враћају и они који га јавно оспоравају – а враћају се, како запажа Миодраг Павловић, „по сјај речи и лепоту фразе”.

Које су главне фазе и кључни датуми на песниковом путу? Прва је етапа војиславовска, друга парнасско-симболистичка, трећа пост-симболистичка. Прву песничку књигу (из 1901) поздравили су Скерлић, Матош, Марко Цар, Светислав Стефановић. Последња збирка, *Лирика* (1943), по многима најбоља, излази у емиграцији, на дан песникове смрти. Била је то мртва трка поезије и смрти.

Велики песник, виђен као принц српских песника, био је срећан човек, у чијем је животу све било бриљантно – изузму ли се скандали и интриге које су му приређивали завидљивци и онај предсмртни очај изазван трагичним вестима из отаџбине. Као млад стваралац примљен је за дописног члана Српске краљевске академије (1924), а доцније за редовног (1931). Докторску дисертацију о његовом делу брани у Бечу Никола Мирковић (већ 1930). Из потоње, врло опсежне литературе о Дучићу издвојићу за ову прилику две недавно објављене књиге наших суграђана – *Јован Дучић њујоркисац* Владимира Гвоздена (2003) и *Лирска аура Јована Дучића* Ивана Негришорца (2012).

Међутим, пут до славе није био лак ни брз. Тек у Женеви, као тридесетогодишњак, на седмогодишњим студијама књижевности, филозофије, историје религија и социологије, Дучић постаје човек светске културе – далеко изнад локалних средина у којима се школовао и службовао, изнад хоризоната Мостара, Сарајева, Сомбора, Бијељине, Житомилића. У великом свету наш Дучић постаје највећи Латин у нашој књижевности (по Кашанину), опчињен „великим и умним западом”, посебно античким Римом, италијанском ренесансом и модерном француском културом – да би, где лепог чуда, тек под старост доживео у Палестини поменуто откриће вере и написао потом, у изразито религиозној атмосфери, своје најбоље песме. Поучан је, ако смем да кажем, овај дефинитивни Дучићев повратак коренима, српском православљу као хришћанству

светосавског искуства и стила (како би рекао Св. владика Николај). Није отуд случајно да у данашњим антологијама нашег религиозног песништва централно место припада Дучићевој драми сумње и вере, чуду вере и радости вере, са Христом у насловној и главној улози у низу песама. Другим једним поводом Мирко Зуровац (да поменем још једног Херцеговца, родом из Луке крај Невесиња) подсећа Европу да хришћанство има два плућна крила, западно и источно. Рекли бисмо да је управо Дучићева поезија и филозофија драгоцене и актуелне подсећање те врсте.

Бог, љубав и смрт представљају, по Дучићевом уверењу, „три највећа и најфаталнија мотива живота и уметности”. Такво програмско опредељење обележава цело његово дело. О религијској инспирацији нешто смо рекли. О смрти ћемо ћутати – или ћемо ипак указати на суд једног зналца, по коме је циклус „Песме смрти” „јединствен у нас, и по дубини, не само по теми” (М. Кашанин). Љубавне песме, пак, својевремено су Дучићу донеле велику славу, али се данас мање цене од других видова његовог певања. Зналци се ипак слажу у једном: ако то није велика поезија, јесте пример високог стила – који посебно плени поетским сентенцијама, као што су „тишина је мати љубави”, или стих по коме је „сан о срећи више него срећа”.

Велики број Дучићевих антологијских песама, међутим, не спада стриктно у три поменуте рубрике. Имам на уму његову родољубиву лирику, његове песме визионарско-космичке инспирације и оне, данас посебно цењене, лирске минијатуре с мотивом природе. Издвојићемо из прве скупине песме „Херцеговина”, „Ave Serbia” и „Химна победника”, песме које су, по Милану Кашанину, „речене тоном у коме има величине библијског надахнућа”. Из првопоменуто наводим само стих „Заболи смо копље на великој мети”, а из друге строфу „Млеко своје дојке нас си отровала, / У болу и слави да будемо први; / Јер су два близанца што си на свет дала – / Мученик и херој, кап сузе и крви.” Из „Химне победника” (такође

укључене у циклус „Моја отаџбина”), у којој узвишеност мотива доследно прате узвишеност и чистота поетског израза, послушимо завршну строфу: „Само буктињама збори се кроз тмине, / У зрцалу мача будућност се слика; / Преко палих иду пути величине; / Слава, то је страшно сунце мученика.”

Сви наведени стихови су дванаестерци. А ево сад из круга песама визионарско-космичког надахнућа једне мени особито драге строфе у осмерцима. „Изгубих у том немиру / другове и све галије. / Који је сат у свемиру, / дан или поноћ, шта ли је?” Коју деценију касније руски нобеловац Борис Пастернак у једној песми пита с прозора „који је век напољу”. Песници су у дослуху и кад се не знају.

Међу песамама о природи најлепше су песме-симболи, с очигледним сећањима на херцеговачки завичај, на сва лица дана и године у том крају. Ослушнимо макар наслове: „Бор”, „Буква”, „Сунце”, „Суша”, „Оморина”, „Ћук”, „Мрави”, „Киша”, „Песма мрака”. Као у Рембранта, толико светлости и сјаја – али и таме: „војске ноћи”, „заставе мрака”, „војске мрака”, „горке самоће ове земље”... Од једанаест Дучићевих песама у данас већ култној Павловићевој *Анџолоџији српској њесништва (XIII–XX век)* три су из овог поетичко-мотивског круга, обележеног скоковима „из подневног сјаја у сутонско гушење боја”. По Павловићевом запажању, у овим се минијатурама, често „монументалним или драматичним у сукобу својих симбола”, природа јавља „и као узбуђење чула и као кретање ка миту”. По Пери Слијепчевићу, пак, „нико у нашој књи-

жевности није одуховио природу колико Дучић”.

Подсећамо, на крају, изостављајући регуларнији, обухватнији закључак, да је Јован Дучић, човек светске културе, силно волео, а можда и некритички величао свој народ. Позната је, између осталог, и његова тврдња да су Срби на раздаљини од Беча до Цариграда једини духовит народ. Ако би то и било тачно, зацело је извесно да не предњачимо у нези културног сећања и, посебно, језичког памћења. Упитајте, рецимо, наше средњошколце, па и студенте књижевности, о значењу лексема *чула*, *ушћай*, *хум*, *јејина* и *оскоруша* из малочас поменутог циклуса песама с природом као инспиративно-тематским полазиштем, или о смислу стиха „Вештица диже стуб од праха”, којим се завршава песма „Суша”, па ћете се лако осведочити о општијим грешкама и гресима нашег образовања. А примери су, као што знате, из песничког говора аутора кристално чистог и култивисаног језичког израза, без дијалекатских или архаичних црта.

Нек претпоследња реченица овог слова о Дучићу буде, уз ризик патетике, поклич: Ave Serbia и све српске земље, српски род и српски свет! А последња – подсећање да синтагма *српски свети* није неупутна, а поготово не утужива, већ, напротив, у једном свом призвуку и *меланхолична*, ако је већ, по Екмечићевим речима, дух српског народа *дијаспоричан*, и ако знамо да нас је све више у другим државама, у старој и новој дијаспори, у ближој и даљој туђини, укључујући и далеке континенте, а све мање у матичној земљи.

ELEMENTS OF ANCESTRAL, NATIONAL AND UNIVERSAL IN WORKS AND DAYS OF JOVAN DUČIĆ

Abstract

The paper is conceived and composed as an appropriate remembrance of the versatility in the works and activities of Jovan Dučić (1871-1943). Being one of the greatest Serbian poets, Dučić is represented as an author whose artistic work can be divided into three periods: the period in which Vojislav Ilić served as his role model (and when his poetry was written in a similar vein), the period of Parnassism and symbolism, and the period of post-symbolism. The focus is also on his three main topics (God, love and death), but the attention is also directed towards the artistic achievement of the poems of different topic and inspiration, such as patriotic poems, or poems about the homeland and miniature verse about nature. The paper aims to sketch an arch of Dučić's poetry critical reception, starting from the assessment by Skerlić and Popović and stretching towards doctoral dissertations of N. Mirković in 1930 and I. Negrišorac in 2012. Dučić is also duly presented as a critic, essayist, travel writer and the author of philosophical and reflexive fiction, as well as a prominent figure of political and diplomatic history.

ОКО НОВОГА САДА — НЕКОЛИКА ТОПОНОМАСТИЧКА ЗАПАЖАЊА И ПРОМИШЉАЊА¹

Александар Лома²

Овај скромни прилог проистекао је из предавања под насловом „Путеви и страпнутице топономастике”, одржаног 19. маја ове године у новосадском Огранку САНУ. То предавање састојало се из два дела, што му је придало специфичан, хибридни карактер, који смо означили као „шалозбиљан”. Наиме, у свом првом делу оно је било покушај да се на шалив начин предоче замке и опасности дилетантског етимологизирања топонима широм света какво занемарује две основне епистемиолошке димензије: време и простор. Тај уводни део био је у највећој мери заснован на једном ранијем предавању одржаном двадесет година раније на Филолошком факултету у Београду. Оно је одавно објављено, и заинтересованима лако доступно.³ Стога смо овде одустали од понављања тог „поучителног” увода. И ондашњи рад имао је свој „озбиљан” наставак, где смо покушали да покажемо како научно бављење топонимијом може и мора избегавати такве пречице, које се на крају, по правилу, испоставе као страпнутице.

За новосадско предавање пробрали смо примере са тла Војводине, а додали одатле и неке нове, не толико из жеље да тематику приближимо овдашњој, „пречанској” публици, већ пре

свега да бисмо предочили специфику војвођанске топономастике у поређењу са другим српским крајевима за које нам рани домаћи извори, пре свега повеље средњовековних владара и властеле, пружају потврде топонима довољно ране да испод њихових садашњих неретко изобличених и преосмишљених ликовина можемо сагледати оне праве, изворне. На пример, Светостефанска хрисовуља краља Милутина бележи село *Брџтје* на Сави, а турски катастри сведоче да је оно у том крају постојало под тим именом до у XVI век. Данас се одраз тог средњовековног топонима чува посредством изведенице **Брџт-ска* > *Бреска*, како се зове један потес у селу Кртинска код Обреновца. У свом данашњем гласовном лику име се подудара са називом за воћку *бреска* 'бресква' у локалном говору, а да ствар буде још гора, записивач га је почетком XX века „поправио” према књижевном изговору у *Бресква*. Тако се некадашња брестова шума, по којој је село названо, у савременом језичком осећању претворила у бресково стабло, али нас довољно ран старосрпски помен избавља од такве ботаничке заблуде.⁴

Када је реч о „преку”, и оно мало старосрпских потврда тамошњих топонима које су до

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 19. маја 2021. године.

² Члан САНУ.

³ Александар Лома, „Топономастика као изазов”, *Књижевност и језик* 48/2001, 9–20. Доступно и на: <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/2190/loma.toponomastika.kao.izazov.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

⁴ Исти, *Топонимија Бањске хрисовуље* Београд: САНУ, стр. 37.

нас дошле нису довољно ране и може се десити да страни, латински запис у угарским изворима предаје изворнији словенски лик имена. Такав је случај са топонимом *Купиново* у јужном Срему. Свако би узео здраво за готово да је то придев од *купина*, са чим се слажу најраније српске потврде XV–XVI в., које показују друкчији творбени лик, придев на *-ьпъ*: стерп. *градъ Коупинныи*, доцније поименичен као *Коупиникъ*. Али у латинским записима XIV–XV века име тврђаве пише се доследно са *l* у првом слогу: *Kulpen* (и слично), што нам казује да ту српско у није одраз задњег назала у прасловенском фитониму **kōrina* него да је првобитан лик топонима гласио, са вокалским *л*, **Клтин*. Он има тачну паралелу у пољском *Kielpin*, називу више језера, изведеном од орнитонима *kielp* 'лабуд', који је прасловенски (< **kьlръ*). Старосрпски би се до у XIV век писало **Кльпинь*, али најранији домаћи помен је из 1428/9, након што се вокалско *л* у народном говору тог дела Србије већ изједначило са *у*, а писање *ль* се у том случају није могло ослонити на књижевну норму, јер је свест о деривационој основи овог топонима била избледела — поменути прасл. назив за лабуда посведочен је на нашем терену само у Херцеговини, где гласи *кѹп* — и скрајнула у смеру народне етимологије. Тако се оно што већ скоро шесто година изгледа као купинов трњак претвара у нашим очима у „Лабудово језеро” — сасвим прикладно положају Купинова усред Обедске баре.⁵

Словенско порекло, али другачије од онога на које асоцира својим савременим ликом, има и име манастира *Ковиљ* у Бачкој. Збир његових потврда — латинских, турских, српских — од краја XIII до у XIX в. — својом

хронологијом јасно показује да је оно настало као придев од *кобила* < прасл. **kobyła*, да би тек од XVIII века попримило данашњи лик, наоко изведен од назива за врсту траве *ковиљ(e)* 'Stipa pennata'. Око тога се испреда сложена како језикословна, тако и културноисторијска прича, која укључује проблем са постанком и именом манастира Ковиља у Старом Влаху, култове Арханђела Михаила и Светог Николе на старосрпском тлу, могућу улогу патријарха Гаврила Рајића (1595–1659) и оснивања Новог Сада средином XVIII века, у чијој је близини манастир Ковиљ био најважнија православна светиња. Заинтересовани се могу до у детаље упознати с том причом са страница *Гласа САНУ* и преко интернета,⁶ а ми бисмо се овде подробније позабавили управо постањем овога града под именом *Нови Саг*, тако што ћемо у вези с њим познатим чињеницама придодати и нека нова запажања.

Осим што је пригодан, тај пример смо узели као у великој мери парадигматичан за нашу основну поруку – да у топономастици ствари често нису оно што се на први поглед чини да јесу – а то начелно упозорење се понајбоље може илустровати управо на овом топониму, за који смо веровали да нам је о његовом настанку све познато и ваљано документовано. Наиме, сам чин оснивања и именовања новог града овде је, као мало где, писмено фиксиран, оснивачком повељом на латинском језику издатом 23. фебруара 1748. године у Бечу, којом се насеље наспрам Петроварадину на бачкој обали Дунава проглашава за слободну краљевску варош и преименује из „Петроварадинског шанца” (*Fossatum Petrovaradiense*) у *Neoplanta*, на мађарском *Újvidék*, на немачком *Neusatz*.⁷ У својој „Топономастици Војводине”

⁵ Исти, „Српскохрватска географска имена на *-ина*, мн. *-ине*”, *Ономајолошки њрилози XIII* (1997) 1–26, стр. 17.

⁶ Исти, „Ковиље, кобиле, Арханђео Михаило и Свети Никола”, *Глас САНУ*, Одељење језика и књижевности 31 (2019), стр. 37–68. Доступно и на: <https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/10171>.

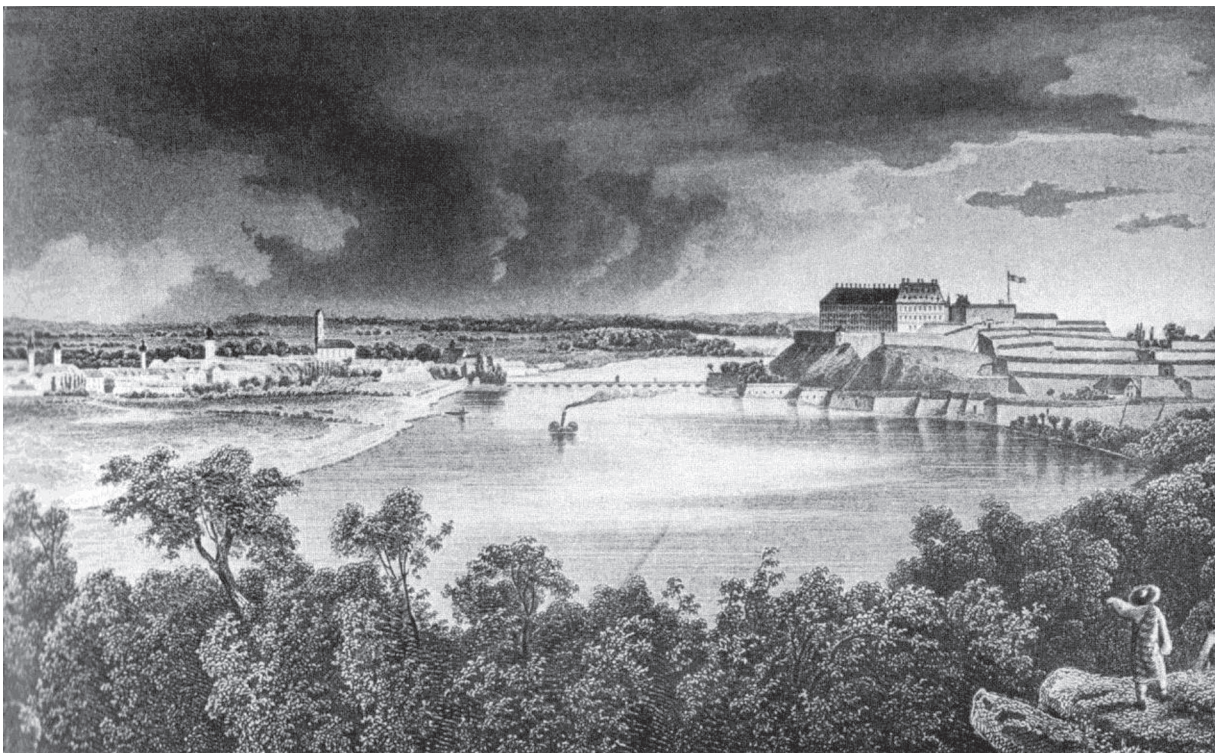
⁷ Мелхиор Ердунџељи, *Историја Новога Сага*, Нови Сад: А. Пајевић, 1984: 169, латински оригинал у прилогу на стр. 437.

Петар Скок, најистакнутији топономастичар XX века у нас, пише:⁸

Нови Сад настао је истом 1739 кад су Турци натраг освојили Београд и Србију. Немци ва рошани, насељени у Београду док је био аустријски, морадоше се повући кад га Турци поново заузеше. Они отиђоше делом у Земун и Карловце, а делом се настанише у Петроварадинском Шанцу. Шанац звала су се у ово време српска војничка насеља, која су била подигнута за одбрану од Турака. Одатле настаде и наш топоним *Шанац* као име насеља. Немци не задржаше старији назив, него власт створи нови, *Neusatz* немачки, а *Neoplanta* латински. Срби и Мађари преведоше службени назив у своје језике. Тако настадоше Нови Сад и *Ujvidék*.

Нови Сад је према томе преводни топоним. Није оригинална наша креација.

Наизглед, све битно је казано, но ипак, понешто остаје недоречено. Најпре, ваља мало појаснити чињеницу да је Нови Сад настао као прекодунавска испостава Петроварадина (Слика 1). Дунав је кроз историју у том делу свога тока био не само природна препрека, коју је у недостатку мостова ваљало препливати или пребродити да се пређе с једне на другу страну, него и граница између два света; са десне стране реке, на доминантној стени, стајала је тврђава као грудобран Римског царства, у склопу дунавског лимеса који је штитио средоземну цивилизацију од варвара; убељена је на тзв. Појтингеровој карти (*Tabula*

Слика 1. Нови Сад и Петроварадин
Гравира из прве половине XIX века, поглед од Сремске Каменице

⁸ Петар Скок, „Топомастика Војводине”, поглавље у књизи: *Војводина 1. Од најстаријих времена до Велике сеобе*. Издање Историског друштва у Новом Саду. Ур. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, стр. 108–127. Цитат је са стр. 118. Рад је објављен и као посебан сепарат са властитом пагинацијом.

Peutingeriana) из IV века н. е. под именом *Cusum*, вероватно предримским.⁹ Та стратешка позиција имала је велики значај и у потоњим временима. Од 1237. тамошње утврђење помиње се под мађарским именом *Peturwarod*, 'Петров градац = тврђава', по тадашњем угарском властелину, а одатле су, са додатком мађарског локативног суфикса *-en*, српски назив *Петроварадин* и немачки *Peterwardein*. Но тај назив биће да је само преосмишљење ранијег Петриков, који бележи Јован Кинам пишући о византијско-угарском ратовању 1164, а који се, пре неголи од личног или светачког имена Пётрос 'Петар'¹⁰ може извести непосредно од грчког апелатива *πέτρα* 'стена', што је значење које најбоље описује положај Петроварадинске тврђаве, и којим је мотивисан непосредно наслоњени српски топоним (*Сремска*) *Каменица*, и сам посведочен већ у истој исправи из 1237. као *Samanch*.

Тако, на својој сремској страни, Нови Сад има занимљиве топономастичке континуитете. То важи за цео Срем; уосталом, име саме области је античко наслеђе; названа је по једном од најзначајнијих градова познога Римског царства и важном црквеном средишту, Сирмију (*Sirmium*, данашња Сремска Митровица), а облик у којем су га Словени усвојили сведочи о врло раном преузећу, из уста затеченог романског живља. Другачија је прича са леве обале Дунава, на коју се Петроварадин најпре

својим шанцем проширио, да би га убрзо затим тај његов позни изданак прерастао и напослетку собом обухватио. Име прекодунавске области, *Бачка*, словенско је, и свакако старо, јер су га преузели Мађари (*Bácska, Bácskaság*) и Немци (*die Batschka*), али је и оно изведено, суфиксом *-ьска*, од несловенског топонима, који данас гласи *Бач*, међутим, за разлику од *Ср(и)јем*, он није античког, него старотурског порекла, највероватније титула аварског управитеља.¹¹ Ту дакле немамо, као у Срему, наслојење словенског живља на позноантичке староседеоце, него траг такозване аварско-словенске симбиозе у доба аварског каганата (VI–IX век). Помињемо то овде јер се још једним таквим трагом, карактеристичним за тај, прекодунавски део Панонске низије, може сматрати топоним који је, на левој обали Дунава наспрам Петроварадину, претходио Петроварадинском шанцу и Новом Саду: *Сајлово*, означен у оснивачкој повељи као локација нове вароши (*praedium Zaylova dictum*). То је старо насеље, јер се већ у исправи из 1237. помињу *Ville due Zoyl*.¹² Истог су порекла топоними *Szajol* у Солношкој и *Szajla* у Хевешкој жупанији, од старотурске речи одражене у османском турском *soylu* 'племић'.¹³ Та два облика, као и *Zoyl* за Сајлово у најранијем запису, одражавају правило да се у мађарској топонимији име или звање власника преноси неизмењено на његов посед, док је *Сајл-ово* придевска

⁹ На латинском *cusum* је средњи род пасивног партиципа перфекта од *cadere* 'ударати, ковати (новац)', но пре ће бити да су Римљани преузели овај топоним од ранијег становништва (келтског, панонског?); најближу паралелу представља му *Cusus*, име притоке Дунава низводно од ушћа чешке Мораве (*Marus*), које помиње Тацит; вероватно је реч о Вагу (словачки Váh, немачки Waag), чија се једна притока на словачком зове *Kysuca*.

¹⁰ То није старогрчко мушко име, него је сковано у јеванђељима да преведе надимак *Kefa* који на арамејском значи 'стена', а носио га је један од првих Христових ученика, Симон Кефа, потоњи првоапостол Свети Петар, по коме се оно надаље давало широм хришћанског света.

¹¹ Кинамов запис из око 1170. Παγίτιον указује на сттур. **baŷaci*; по испадању *-γ-* настао је облик са два *a* у хијату (1252. *Vaach*), која су се онда контраховала у *ā* данашњег мађарског и српског облика (П. Скок, *op.cit.* 108 и даље; *Етимолошки речник српског језика* 2, Београд: САНУ 2006, стр. 268–270 s.vv. *бач* и *Бач*).

¹² Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II, Budapest 1894.

¹³ Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest 1978: 591.

изведеница у духу словенске топономастичке творбе.¹⁴

Новооснованом граду наденуто је име *Neoplanta*, које је хибридна грчко-римска сложенница, са грчким придевом νέος 'нов' као предњим и латинском именицом *planta* 'садница, засад' као задњим чланом. За немачки еквивалент тој ученој новокованици изабран је већ постојећи топографски термин *Neusatz*. Он се среће на немачком језичком простору од XIII века. Два примера до којих смо дошли претрагом по интернету јесу *Neusatz*, део бањског града Bad Herrenalb на северном Шварцвалду, настао вероватно око 1150. као крчевина, поменуто први пут 1257. као *Nivesatze*, и *Neusatz-Bühl*, место близу Баден-Бадена, са првим поменом из 1248. Ти топоними се у општем смислу тумаче као 'нова земља', с обзиром на то да у средњевисоконемачком реч *satz* означава место на коме је нешто смештено или посађено. Српски назив *Нови Саг* био би дослован превод латинског, који је метафора новог града као новог засада, „плантаже”. Оригинално, али у истом духу превели су овај топоним Бугари, као *Млада Лоза*. Мађарски званични назив је прозаичнији: *Újvidék* се најпре може превести као 'нова паланка'. Но око изворног облика и значења српскога имена остају неке недоумице.

По загребачком речнику,¹⁵ *Нови Саг* се под тим именом први пут помиње 1768. у спису, објављеном у Пешти, из пера анонимног франџевца, по дијалекту Славонца, као додатак („надодање”) Рељковићевом *Разговору угодном народа словинскога*:

То свидочи ники човик здрави,

Новог Сада варошанин прави,

а следећа потврда која се тамо даје је из првог

издања Вукова речника (1818), где је поред основног облика *Нови Саг*, м. 'Neusatz, Neoplanta' забележен и ктетик *новосагскѣ* и етник *Новосађанин*.¹⁶ У тим секундарним изведеницама везивно -о- је регуларно са тачке гледишта словенске творбе, као старосрпско *новобрдски*, *Новобрђанин* од *Ново Брдо*, тј. не имплицира да је топоним у основи био сложенница а не атрибутивна синтагма, тј. *Нови Саг*, као и *Ново Брдо*, него *Новосаг*. Но овај последњи облик не пишемо са звездицом, јер је посведочен, и то пре облика *Нови Саг*. Једна од најстаријих цркава у Новом Саду била је гробљанска црква Св. Јована Претече (Слика 2). Ове године навршило се столеће од

Слика 2. Црква Св. Јована Претече у Новом Саду. Фотографија начињена непосредно пре рушење 1921.

¹⁴ Предање да се место првобитно звало **Исајлово* по неком православном монаху-пустињаку *Исаји*, наведено у одредници Сајлово српске Википедије, не може имати основа, јер је лично име *Исаило* позна српска креација од старозаветног *Исаија* укрштањем са *Михаило*, *Гаврило*; први *Исаило* је посведочен тек 1824. (ЗН 4035°, уп. Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977: 100).

¹⁵ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* [даље: *RJA*], Dio 8, obradio T. Maretić, Zagreb: JAZU, 1922: 250. Уп. 6: 947.

¹⁶ Такође у женском роду: *Нововајкиња* (тако штампарском грешком уместо *Новосајкиња*).

њеног планског рушења, ради урбанистичке регулације, након 166 година постојања. При рушењу спроведеном 1921, у темељима храма нађена је оловна плочица постављена у спомен његове изградње, на којој се чита:

ѠсновасѦ [sic!] Цр(ь)ковъ сѦ 1755 м(Ѡса)ца
октом(вриѦ): 10 в' НовосадѦ

Дакле, у Новом Саду, седам година након што је проглашен краљевском вароши, Срби, бар неки, звали су га *Новосад*, а не *Нови Сад*; тј. тај сложени лик потврђен је пре двочланог који је преовладао.¹⁷ Апелатив *новосад* слабо је посведочен; загребачки речник има само две потврде из списка објављеног у Осигеку 1796, где је значење речи 'новозасађени виноград'¹⁸ и из Шулековог немачко-хрватског речника, где се тумачи као 'eine neue Anlage'; београдски речник придодаје само једну фигуративну употребу из 1869.¹⁹

У српском *сад* значи 'нови засад, посебно виноград', а Вук у свом речнику бележи и сложеницу *рукосад* 'виноград који је неко сам засадио (а не купио)'. Реч се осећа као поствербал од каузатива *садиѡи* у његовом специјализованом, пољопривредном значењу, које је прасловенско, но глаголски корен **sěd-*, *sad-* који је у *с(ј)есѡи*, (*ѡо-*)*садиѡи* има шири семантички распон, који укључује настањивање, насељавање, као нпр. у руском *посад* 'насеље основано уз неки утврђен град или манастир'.²⁰ У једном раду наш *Нови Сад* бива стављен заједно са топонимом *Новосады*, *Новосадки* честим на источнословенском простору, који се тумачи у истом смислу као *Новосёлки*, од *новы сад(ок)* 'насеобина новонастањених љу-

ди', одатле и презиме *Новосад* 'Новосел, нови насељеник', старобелоруски глагол *новосадиѡи* 'настанити на новом месту'.²¹ Исти назив карактеристичан је и за западнословенски простор. У Пољској има шест места са именом *Nowosady*. У Моравској такође постоји топоним *Novosady*, некадашње предграђе Холешова, али и *Nové Sady* на два места (део Оломоуца, место код Ждара на Сазави); у сва три случаја одговара немачки назив *Neustift* 'новоосновано (насеље)'. Трећи *Nové Sady* су у западној Словачкој код Нитре, где је 1948. тим називом замењено историјско име места Ашакерт, мађ. *Assakürt*. У североисточном делу Словачке има место *Novosad*, мађарски *Bodzásújlak*, где *Újlak* значи 'ново станиште'; такав мађарски назив среће се и у Срему, посведочен од XIII века, где је славизиран у *Илок*. Најзад, често је презиме код Чеха и Словака *Novosad*, код Пољака *Nowosad*, у истом значењу као горепоменуто источнословенско *Новосад*. Са Чесима који су се од средине XVIII века настањивали у Дарувару то презиме се пренело у западну Славонију, где га данас осим етничких Чеха носе и њихови кроатизовани потомци.

Све ово суочава нас са питањем, да ли у *Нови Сад* реч *сад* ваља схватити у смислу новог „засада”, што би одговарало језичком осећању Јужних Словена (осим Срба и Хрвата, ту треба убројати и Бугаре са њиховим преводом *Млага Лоза!*), као и значењу латинског *planta* у октроисаном називу *Neoplanta*, па и немачког *Satz*, или су се у именовање новог града који ће постати „Српска Атина” на неки начин умешала и наша северна словенска браћа са

¹⁷ В.: Стеван Јосифовић, О постанку назива *Neoplanta*, *Зборник Маѡишце срѡске за филолоѡију и линѡвистѡику* 1 (1957), 182–184.

¹⁸ „Kućnik što svakoga miseca priko godine ... činiti i kako zdravje razložno uzdržati ima” ... u slavonskomu glasu izdade Josip Stipan Rečković ... parok u Vinkovcih. U Osiku 1796, стр. 131, 223.

¹⁹ RJA 8: 252; *Речник срѡскохрѡвѡјскоѡ књижевноѡ и народноѡ језика* XV, Београд: САНУ 1996, стр. 759.

²⁰ Уп. André Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves. Tome 4, La formation des noms*, Paris: Klincksiek, 1974, 166–167.

²¹ Ваљанѡина Лемѡоѡова, „Айконѡми з асноѡаѡ *-сад-* на ѡсходнеславѡјанским этнамоѡњним абшарѡ”, *Jezikoslovni zapiski, Glasilo Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša*, 13/2007, *Merkujev zbornik*, Ljubljana 2007, 267–278.

подручја ондашњег Хабзбуршког царства, за коју би то напросто било 'ново насеље', оно што мање-више значи и мађарско име *Újvidék*. То питање овде остављамо отвореним, надајући се да смо га поставили на правом

месту како би се подстакла даља истраживања (ономастичка, архивска, археолошка...) која ће нас у будућности приближити одговору. А ако остане и дилема, прилично је илустративна за једно време и један простор.

ИМУНОПАТОГЕНЕЗА COVID-19¹

Миодраг Чолић²

Апстракт. Већ две године траје пандемија COVID-19, узрокована новим SARS-CoV-2 вирусом а да још у потпуности не познајемо имунске механизме у настанку болести, нити имамо ефикасне мере за њену превенцију и терапију. Код највећег броја оболелих долази до благих симптома и брзе елиминације вируса због ефикасне активације урођеног и адаптивног имунитета. Међутим, у око 20% оболелих (доминантно старијих особа и особа са придруженим болестима код којих је имунски систем ослабљен) болест прогредира, долази до оштећења плућа и виталних органа, као и развоја микротромбоза што се често завршава смртним исходом. Имунску основу ових стања чини прекомерна а несврсисходна активација бројних компоненти имунског система праћена развојем синдрома тзв. цитокинске олује, смањењем броја ефекторских лимфоцита и накупљањем ћелија које имају имуносупресивна својства. Разумевање ових механизма може помоћи у дизајнирању нових терапијских модалитета.

Увод

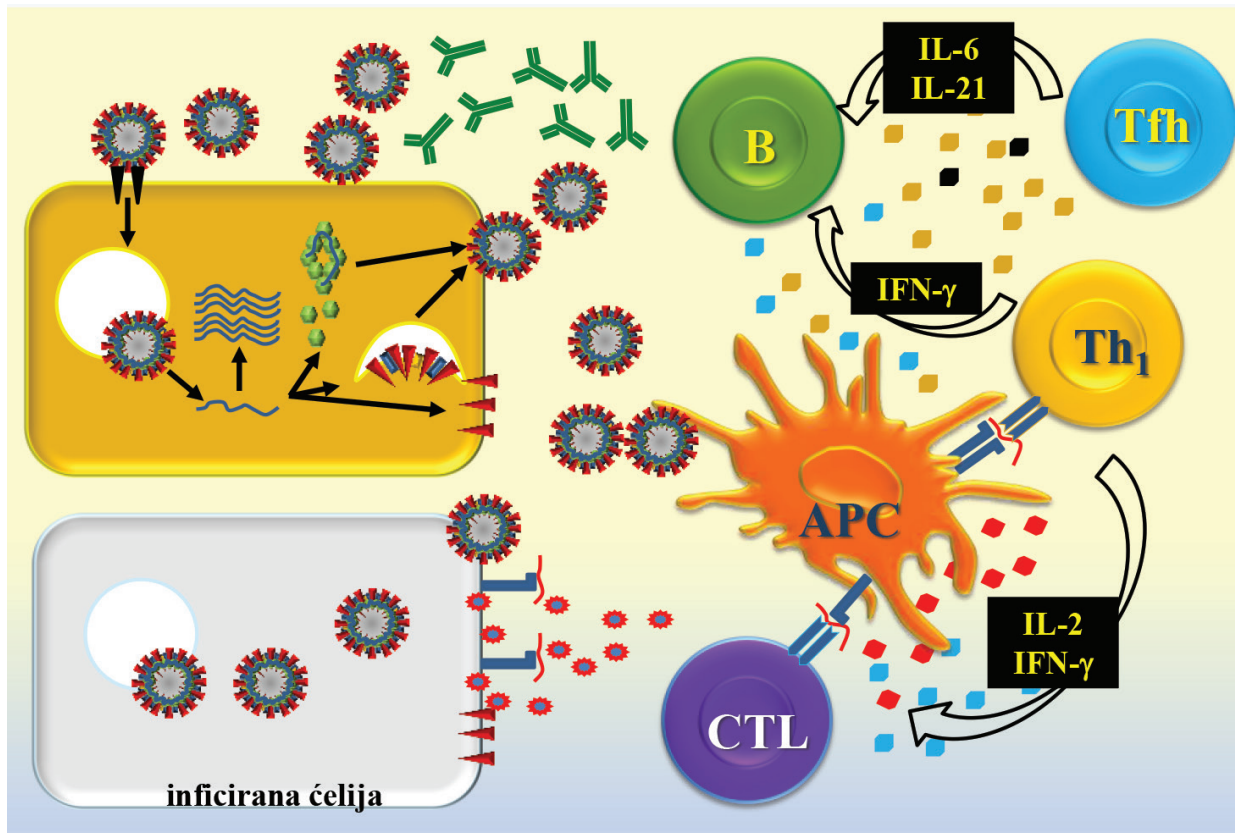
Када је новембра 2019. године у граду Вухану у Кини откривена нова болест коју изазива до тада непознати вирус из породице коронавируса, није се могло претпоставити да ће болест убрзо попримити пандемијске размере и која се не стишава већ две године. Вирус је добио име SARS-CoV-2, након што је убрзо дешифрован његов геном а болест COVID-19. Назив се повезује са генетском сличношћу новог вируса са раније откривеним SARS (енгл. *Severe Acute Respiratory Sincicium*) вирусом. Код оба типа вируса у клиничкој слици доминира симптоматологија повезана са инфекцијом дисајних органа, укључујући и честу и неуобичајену упалу плућа, која се код малог броја оболелих завршава тешким оштећењем плућа и смртним исходом (1).

SARS-CoV-2 је дугачак једноланчани РНК вирус сферичног облика, обавијен липидним омотачем, који због изданака (шиљака) подсећа на круну. Геном вируса кодира гликопротеин шилка (S), мембране (M), омотача (E), спиралног нуклеокапсида (N) за који је везана за РНК, и велики број неструктурних протеина који учествују у репликацији вируса и прилагођавању вируса ћелији домаћина (2).

Вирус улази у ћелију домаћина везивањем S протеина за рецептор који се назива ACE-2 (ангиотензин-конвертујући ензим), а чија је функција иначе доминантно повезана са регулацијом крвног притиска. Највећа заступљеност ових рецептора је на ћелијама које објашњава дисајне путеве (респираторни епител), чиме се објашњава и основна клиничка слика болести. Осим респираторног система, ACE-2 је испољен у бубрезима, срцу, ендотелним ћелијама, епителним ћелијама слузокоже усне

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 24. фебруара 2021. године.

² Члан САНУ.

Слика 1. Реакција адаптивне имуније на SARS-CoV-2 вирус

Вирусне антигене или целе вирусне честице који се ослобађају из вирусом инфицираних ћелија преузимају антиген-презентујуће ћелије (APC). Након протеолитичке обраде ове ћелије приказују епитопне антигене вируса помоћничким (Th) и цитотоксичним Т лимфоцитима (CTL). CTL убијају вирусом заражене ћелије и на тај начин врше елиминацију вируса. У томе им помаже Th1 подврста Т ћелија продукцијом IL-2 и IFN-γ. Th1 ћелије, продукцијом IFN-γ, и Th фоликуларне ћелије (Tfh), уз помоћ IL-6 и IL-21, активирају Б ћелије да произведу специфична антивирусна антитела, укључујући и она са неутралишућим својствима, која спречавају улазак нових вирусних честица у ћелије домаћина.

дуље и дигестивног тракта али и на неким имунским ћелијама. Осим ACE-2 рецептора, описани су и неки други молекули које вирус користи за улазак у ћелије домаћина. S гликопротеин је кључни молекул вируса који је изграђен од три идентичне подјединице. Његову активацију из нативног облика помажу ензими протеазе (фурин и серин трансмембранска протеаза 2) које доводе до цепања овог вирусног молекула на подјединице а тиме и откривање тзв. RBD региона (енгл. *Receptor Binding Domain*) (3, 4).

Када се S протеин својим RBD сегментом веже за ACE-2 рецептор, долази до директног спајања мембрана вируса и ћелије домаћина и следственог убацивања вирусног генетског

материјала у ћелију који омогућује фузиони пептид. Други механизам је увлачење вируса у ћелију процесом ендоцитозе. У овим комплексним механизмима идентификовани су бројни молекули, укључујући и ензиме који потичу од вируса а који помажу његовом умножавању. У животном циклусу SARS-CoV-2, односно његовој репликацији, кључну улогу има РНК зависна РНК полимераза. Вирусна РНК се у инфицираној ћелији директно преводи у дугачак полипротеин, чијим исецањем настају структурни и неструктурни вирусни протеини, и који учествују у даљем току репликације вируса или улазе у структуру новонасталих вирусних честица (4).

Имунски одговор на SARS-CoV-2

У доњим партијама респираторног тракта SARS-CoV-2 инфицира алвеоларне епителне ћелије типа 2, што у крајњем исходу доводи до њихове смрти. Такође, вирус инфицира алвеоларне макрофаге (главне фагоцитне ћелије у плућима) и доводи до њихове активације.

Сваки улазак вируса у ћелије домаћина покреће снажан ћелијски аларм, чиме заправо почиње тзв. неспецифични, урођени, имунски одговор. Урођени имунитет је тако организован да може зауставити или успорити ширење вирусне инфекције користећи сличне неспецифичне механизме независно од врсте вируса, односно неког другог микроорганизма. Урођени имунски одговор, у коме учествују ћелије урођене имуности и њихови производи као и специфични системи попут комплемента, представља прву линију одбране против инфекције, па тако и против SARS-CoV-2 вируса. Ова карика имунитета мора бити довољно снажна и ефикасна како би се омогућио адекватан следствени развој адаптивног (специфичног) имунитета у коме учествују Т и Б лимфоцити и њихови ефекторски молекули (цитокини и антитела) (5–7).

SARS-CoV-2 се везује својим молекулима, преваходно РНК, за бројне унутарцитоплазматске и покреће сигналне механизме укључене у продукцију различитих биомолекула, посебно типа I и типа III интерферона. Основна функција ових цитокина је да суседну ћелију чине отпорном на цитопатогено деловање вируса. У овим процесима укључени су и неки други сигнални путеви од којих је за имунски систем посебно важан тзв. NF- κ B, посредством кога се у ћелијама продукују цитокини и други медијатори запаљења. Кључне компоненте урођене имуности у борби против SARS-CoV-2 су инфициране епителне ћелије респираторног система, алвеоларне и резидентне макрофаге плућа, дендритске антиген-презентујуће ћелије (конвенционалне и плазмоцитодне), ћелије из крви које мигрирају и инфилтришу ткиво на месту запаљења (неутрофилни гранулоцити,

моноцити), природне ћелије убице (НК ћелије) и друге урођене лимфоидне ћелије.

Већ два до три дана након инфекције вирусом започиње активација специфичног (адаптивног) имунитета у коме учествују Т и Б лимфоцити (Слика 1). Подврста Т лимфоцита која испољава CD8 маркер има цитотоксична својства (CTL лимфоцити), тј. способност специфичног препознавања и убијања вирусом заражене ћелије. На тај начин се елиминише и вирус који се у ћелијама размножава. Активацији CTL помажу помоћнички (енгл. *helper*) Th лимфоцити, који испољавају CD4 маркер, посебно подврста тзв. Th1 лимфоцита и Tfh лимфоцита који се налазе у лимфним фоликулима (6–8).

Други крак адаптивног имунитета чине антитела које продукују Б лимфоцити. У продукцији антитела такође помажу Th лимфоцити. Присуство антитела на SARS-Cov-2, које се назива сероконверзија, јавља се у око 95% заражених особа. У почетку се синтетишу антитела IgM и IgA класе (већ после недељу дана) а затим ова антитела замењује IgG класа. Антитела IgG класе су знатно боље неутралишуће ефикасности, а за успоравање ширење вируса посебно су значајна антитела према S протеину, односно неутралишућа антитела према RBD региону овог молекула, јер се на тај начин блокира везивање вируса за ћелијске рецепторе. За сада нема довољно података колико дуго су специфична антитела присутна у циркулацији. Одржавање титра антитела током времена зависи од јачине иницијалног имунског одговора на вирус, тежине болести, животне доби оболелих и њиховог генералног имунског статуса, али је то у просеку од 6 до 8 месеци код особа које су развиле снажан имунски одговор (7–8). Оно што је свакако познато јесте да и у одсуству антитела, у организму након прележане болести остају Б лимфоцити памћења који ће у случају поновног контакта са истим вирусом бити брзо активирани да продукују специфична антитела и тиме спрече, или значајно ублаже, поновну инфекцију. Након инфекције остају и

меморијски Th и Tc лимфоцити, који према великом броју истраживања имају исти или чак и већи значај за имунитет према COVID-19 у односу на антитела. Претпоставља се да је за успешну одбрану од SARS-CoV-2 битан избалансиран однос између неутралишућих антитела продукованих од плазма ћелија као ефектора Б лимфоцита, Th1 и Tc лимфоцита и следственог развоја и одрживости њихових меморијских потомака. Циљ вакцинације је управо стварање неутралишућих антитела и меморијских Т и Б лимфоцита у организму који ће спречити поновну инфекцију или је ублажити чак и када је изазвана мутираним сојем вируса. Колико су меморијске ћелије дуго присутне после инфекције или вакцинације није сасвим познато а екстраполације се могу извести на основу других инфекција коронавируса. Процењује се да је просечно трајање имунитета око 6–8 месеци али у појединих особа ћелије памћења могу бити присутне и годинама. Нажалост, код неких особа специфични имунитет на SARS-CoV-2 је краћи, посебно код старијих особа и особа са смањеним имунским одговором због различитих коморбидитета, па се ревакцинација нуди као најефикаснија опција (5–6).

Кључни фактори успешне ране ерадикације вируса су иницијално мала количина вируса приликом заражавања, оптимална продукција IFN типа I и III који блокирају или успоравају умножавање вируса и ширење инфекције и снажан НК ћелијски одговор. Претпоставља се да присуство меморијских Т лимфоцита према другим коронавирусима са којима је организам раније био у контакту (коронавируси који изазивају обичну прехладу) а који имају неке заједничке молекулске обрасце са SARS-CoV-2 вирусом могу имати значај у ограничењу инфекције. Важна је оптимална и рана секреција антитела IgA класе према SARS-CoV-2 која неутралишу вирус у секретима дисајних путева. Такође је битно да се захваљујући доброј активацији урођеног имунитета успори инфекција како би се обезбедило довољно времена за оптимални развој

специфичног ћелијског и хуморалног имунског одговора. Због свега наведеног, у чак око 80% инфицираних клиничка слика COVID-19 је блага или протиче без симптома и пролази као обична прехлада или грип (5–6).

Поремећај функција имунског система код COVID-19

Једно од кључних питања јесте зашто у око 20% оболелих од COVID-19 долази до прогресије и развоја теже клиничке слике болести. Разлози су бројни. У основи се ради о поремећају функција имунског система који се иницијално карактерише смањеном продукцијом IFN I и III због инхибицијског деловања појединих компоненти вируса или због појаве аутоантитела према овим биомолекулима. С друге стране, долази до прекомерне активације имунског система који је парадоксално неефикасан у контроли размножавања вируса (9–10). Посебан вид прекомерне активације имунског система представља развој синдрома тзв. цитокинске олује коју карактерише превелика и неконтролисана продукција бројних медијатора (citoкина) који стимулишу запаљенске реакције и оштећују сопствена ткива. Алвеоларни макрофаги у плућима (ћелије чистачи штетних честица које удисањем долазе у плућа) су иницијални главни извор ових биомолекула. Њихову активацију подстичу оштећене ћелије плућа од стране вируса а касније ћелије које мигрирају у плућа попут моноцита, гранулоцита и Т лимфоцита. Међу цитокинима посебно су значајни интерлеукини (IL-1 β , IL-1RA, IL-2, IL-6, IL-7, IL-8, IL-9, IL-10, IL-17), фактор некрозе тумора (TNF- α), IFN- γ , фактори стимулације раста моноцита и гранулоцита (G-CSF, GM-CSF), чија се концентрације повећава како у ткивима тако и у крви, и други фактори попут биомолекула који привлаче имунске ћелије из крви у ткива (хемокини) (11–14).

TNF- α и IL-1 β индукују активацију ендотелних ћелија што доводи до значајног повећања пропустљивости крвних судова у плу-

ћима. Активација ендотелних ћелија такође подстиче мобилизацију неутрофилних гранулоцита из циркулације у плућа који ослобађањем ензима са способношћу разградње протеина и продукцијом других биолошки активних супстанци додатно оштећују плућа и подстичу стварање крвних угрушака. Високе концентрације запаљенских цитокина и реактивних облика кисеоника (слободни радикали) који луче алвеоларни макрофаги и активирани епителне ћелије плућа активирају тромбоците у плућној циркулацији. Активирани тромбоцити и сами постају значајан извор запаљенских цитокина и слободних радикала а комплекси тромбоцита и неутрофила, слепљивањем за ендотелне ћелије капилара, смањују проток крви. Тромбоцити такође стимулишу ослобађање тзв. неутрофилних ванћелијских замки које додатно појачавају запаљенске процесе у плућима и узрокују развој микротромбоза (10–15).

TNF- α и IL-1 β стимулишу производњу IL-6, једног од најизучаванијих цитокина у COVID-19, с обзиром на то да његов ниво у серуму корелира са тежином болести и има прогностички значај. IL-6 подстиче пролиферацију Б лимфоцита и секрецију антитела, активира Тс и стимулише хепатоците да синтетишу С реактивни протеин (CRP). Међутим, прекомерна секреција IL-6 повезана је са снажнијим запаљенским процесима и зато се блокирање овог цитокина терапијским поступцима показало успешним код лечења тешких облика болести. Код COVID-19 долази до смањења броја лимфоцита у циркулацији, док се број неутрофилних гранулоцита повећава, а код тежих облика и до исцрпљивања лимфоцита и немогућности да успешно обављају програмиране имунске функције. Једна од популација Т лимфоцита која има значајну улогу у развоју тешких облика COVID-19 јесу Th17 лимфоцити који продукују цитокине из породице IL-17. IL-17A је високо цитотоксични молекул који може изазвати значајна оштећења ткива и игра главну улогу у миграцији неутрофила из циркулације

у оштећено ткиво плућа. Због тога су високе концентрације IL-17-17 чест показатељ лоше прогнозе код пацијената са најтежим обликом оштећења плућа који се назива ARDS (енгл. *Acute Respiratory Distres Syndrom*). С друге стране, долази до развоја тзв. Т регулаторних лимфоцита. Њихова физиолошка улога огледа се у ограничењу имунског одговора што је значајно када је имунски систем успешно елиминисао вирус. Међутим, када су ове ћелије превише активирани (код тешких облика COVID-19) имунски одговор бива заустављен много раније него што је то неопходно. У току тешких облика COVID-19 долази и до развоја других ћелија које супримирају имунски одговор попут тзв. мијелоидних супресорских ћелија (10, 13, 15–17).

Неке од дилема везане за имуност код COVID-19

За скоро две године колико пандемија COVID-19 траје, са невероватном бројком од преко 250 милиона оболелих и око 4,5 милиона умрлих, много смо научили али и даље много не знамо. Бројне дилеме и питања остали су нерешени а одговор се чека од научника и клиничара који су више него икада мобилисани да би се стало на пут овој пошаст. Једно од питања је зашто највећи број заражених успешно елиминише вирус без битнијег развоја болести упркос способности вируса да блокира продукцију IFN I и III. Одговор треба свакако тражити кроз анализу других компоненти имуности, пре свега у хуморалном (антитела) и ћелијском (Т лимфоцити) имунитету али и анализи генских полиморфизама укључених у функције епителних ћелија као прве баријере. Интригантно је и питање колико дуго траје имунитет према вирусу (прележана болест или вакцинација), односно какав је ефекат антитела а какав меморијских Т и Б лимфоцита. Овај проблем има велики значај са аспекта превенције, посебно дизајна вакцина и дизајна протокола вакцинације односно ревакцинације. У том контексту оправдано се поставља питање

да ли ће нам у будућности бити потребне вакцине, које вакцине, колико често се морамо ревакцинирати. Од посебног значаја су питања везана за развој тешких клиничких облика COVID-19, често са смртним исходом код особа са очуваним имунитетом. Није довољно познато да ли томе доприносе наследни фактори, пре свега полиморфизми у бројним генима који су укључени у имунски одговор или се ипак ради о предиспозицијама које се не могу предвидети. Истраживања везана за поремећај имунитета код особа са тежом клиничком сликом COVID-19 могу допринети развоју нових лекова и нових стратегија лечења. Међутим, за сада нема јасних ставова у којим правцима ће се развијати антивирусна, биолошка и друга терапија у борби против COVID-19 и зато су на свим овим фронтима истраживања у току (15–18).

Имуност и постковид синдром

Посебан проблем представља тзв. постковид-19 синдром од кога пати огроман број оних који су прележали COVID, пре свега особе са блажом клиничком сликом и који свакако представља нову пандемију. Ради се о синдрому хроничног умора са додатном веома разноликом симптоматологијом повезаном са дисфункцијом бројних органа, посебно ендокриног система и проблемима са когнитивним функцијама. Колико се клиничка слика разликује између различитих особа, вероватно толико постоје и различити механизми настанка овог синдрома. Са аспекта имунског система, постоје извесни докази да је реч о аутоимунским феноменима. Аутоимуност (развој имунског одговора према сопственом ткиву) често коинцидира са претходном инфекцијом, укључујући и вирусну. Она може бити ограниченог трајања са спонтаним заустављањем непожељних реакција, али може прогредирати и бити увод у системска аутоимунска обољења у генетски предиспонираних особа. Ови и многи други одговори везани за COVID-19 могу се добити кроз мултидисциплинарна,

мултиинституционална и мултинационална научна истраживања за која и у нашој средини имамо компетентне истраживаче и који се боре да буду значајан део тог међународног научног корпуса (19–20).

Закључак

За две године, колико траје глобална борба са пандемијом COVID-19, и годину дана од увођења вакцинације упознати су основни имунски механизми ове инфекције. Изучавање генома вируса и механизма његове репликације омогућава развој специфичних антивирусних лекова и бољих тестова за детекцију вируса и његових антигена. Сазнања како вирус улази у ћелије домаћина помажу у развоју лекова који ће то спречити. Разумевање имунских механизма одбране од вируса помаже стратегији креирања најпотентнијих вакцина и коришћења нових лекова у имуномодулацији болести, одабиру најпоузданијих имунолошких параметара за праћење тока и прогнозе болести и праћењу параметара имунолошке меморије у периоду након болести (21).

ЛИТЕРАТУРА

1. Schultze J. L., Ascherbrenner A. C. COVID-19 and the human innate immune system. *Cell*, 2021; 184 (7):1671–1692.
2. Chan J. F., Kok K. H., Zhu Z., Chu H., To K. K., Yuan S., Yuen K. Y. Genomic characterization of the 2019 novel human-pathogenic coronavirus isolated from a patient with atypical pneumonia after visiting Wuhan. *Emerg. Microbes Infect.* 2020;9:221–236.
3. Bourgonje A. R., Abdulle A. E., Timens W., Hillebrands J. L., Navis G. J., Gordijn S. J., Bolling M. C., Dijkstra G., Voors A. A., Osterhaus A. D., van der Voort P. H., Mulder D. J., van Goor H. Angiotensin-converting enzyme 2 (ACE2), SARS-CoV-2 and the pathophysiology of coronavirus disease 2019 (COVID-19) *J. Pathol.* 2020;251:228–248.

4. Scudellari M. How the Coronavirus infects our cells. *Nature*, 2021; 595: 640–644.
5. Manners C., Larios Bautista E., Sidoti H., Lopez O. J. Protective adaptive immunity against severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2) and implications for vaccines. *Cureus*. 2020;12:e8399.
6. Lin L., Lu L., Cao W., Li T. Hypothesis for potential pathogenesis of SARS-CoV-2 infection—a review of immune changes in patients with viral pneumonia. *Emerg. Microbes Infect.* 2020;9:727–732.
7. Ni L., Ye F., Cheng M. L., Feng Y., Deng Y. Q., Zhao H., Wei P., Ge J., Gou M., Li X., Sun L., Cao T., Wang P., Zhou C., Zhang R., Liang P., Guo H., Wang X., Qin C. F., Chen F., Dong C. Detection of SARS-CoV-2-specific humoral and cellular immunity in COVID-19 convalescent individuals. *Immunity*. 2020;52: 971–977.
8. Chen G., Wu D., Guo W., Cao Y., Huang D., Wang H., Wang T., Zhang X., Chen H., Yu H., Zhang X., Zhang M., Wu S., Song J., Chen T., Han M., Li S., Luo X., Zhao J., Ning Q. Clinical and immunological features of severe and moderate coronavirus disease 2019. *J. Clin. Invest.* 2020;130:2620–2629.
9. Gao Z., Xu Y., Sun C., Wang X., Guo Y., Qiu S., Ma K. A systematic review of asymptomatic infections with COVID-19. *J. Microbiol. Immunol. Infect.* 2020;2020 doi: 10.1016/j.jmii.2020.05.001. May 15.
10. Tay M. Z., Poh C. M., Renia L., MacAry P. A., Ng L. F. P. The trinity of COVID-19: immunity, inflammation and intervention. *Nat. Rev. Immunol.* 2020;20:363–374.
11. Jose R. J., Manuel A. COVID-19 cytokine storm: the interplay between inflammation and coagulation. *Lancet Respir. Med.* 2020;8:e46–e47.
12. Moore J. B., June C. H. Cytokine release syndrome in severe COVID-19. *Science*. 2020; 368:473–474.
13. Qin C., Zhou L., Hu Z., Zhang S., Yang S., Tao Y., Xie C., Ma K., Shang K., Wang W., Tian D.S. Dysregulation of immune response in patients with coronavirus 2019 (COVID-19) in Wuhan, China. *Clin. Infect. Dis.* 2020;71:762–768.
14. Wang F., Nie J., Wang H., Zhao Q., Xiong Y., Deng L., Song S., Ma Z., Mo P., Zhang Y. Characteristics of peripheral lymphocyte subset alteration in COVID-19 pneumonia. *J. Infect. Dis.* 2020;221:1762–1769.
15. Tan L. Y., Komarasamy T. V., Balusubramaniam V. RMT. Hyperinflammatory Immune Response and COVID-19: A Double Edged Sword. *Front. Immunol.*, 30 September 2021 doi.org/10.3389/fimmu.2021.742941.
16. Zhang B., Zhou X., Zhu C., Song Y., Feng F., Qiu Y., Feng J., Jia Q., Song Q., Zhu B., Wang J. Immune phenotyping based on the neutrophil-to-lymphocyte ratio and igg level predicts disease severity and outcome for patients with COVID-19. *Front. Mol. Biosci.* 2020;7:157.
17. Park SH. An Impaired Inflammatory and Innate Immune Response in COVID-19. *Mol Cells*. 2021; 30;44(6):384–391. doi: 10.14348/molcells.2021.0068.
18. Chen, Y., Klein, S. L., Garibaldi, B. T., Li, H., Wu, C., Osevala, N. M., Li, T., Margolick, J. B., Pawelec, G., & Leng, S. X. (2021). Aging in COVID-19: Vulnerability, immunity and intervention. *Ageing research reviews*, 2021;65, 101205. doi.org/10.1016/j.arr.2020.101205
19. Ortona E., Malorni W. Long COVID: to investigate immunological mechanisms and sex/gender related aspects as fundamental steps for a tailored therapy. *Eur. Respir. J.* 2021, 2102245; DOI: 10.1183/13993003.02245–2021.
20. Ferrarese C., Silani V., Priori A., Galimberti S., Agostoni E., Monaco S., Padovani A., Tedeschi G., Italian Society of, N An Italian multicenter retrospective-prospective observational study on neurological manifestations of COVID-19 (NEUROCOVID) *Neurol. Sci.* 2020;41:1355–1359.
21. Hertanto D. M., Sutanto H., Bayu Satria Wiratama B. S., Wungu C. D. K. Modulating the host immune response to fight against COVID-19: Where are we in 2021?, *Virulence*, 2021, 12:1, 1732–1736, DOI: 10.1080/21505594.2021.1943275.

IMMUNOPATHOGENESIS OF COVID-19

Abstract

The COVID-19 pandemic, caused by the new SARS-CoV-2 virus, has been going on for two years, without yet fully knowing the immune mechanisms in the development of the disease, nor do we have effective measures for its prevention and therapy. Most patients experience mild symptoms and rapid elimination of the virus due to effective activation of innate and adaptive immunity. However, in about 20% of patients (predominantly elderly and persons with associated diseases in which the immune system is weakened) the disease progresses, with damage to the lungs and vital organs, as well as the development of microthrombosis, which often ends in death. The immune basis of these conditions is excessive but unsuccessful activation of numerous components of the immune system, accompanied by the development of the so-called cytokine storm syndrome, reduction of the number of effector lymphocytes and accumulation of cells that have immunosuppressive properties. Understanding these mechanisms can help design new therapeutic modalities.

ЈЕЗИК КАО САМООРГАНИЗУЈУЋИ СИСТЕМ¹

Александар Костић²

Апстракт. Језик као природни систем испољава одређене структурне правилности које су, дијахроно посматрано, стабилне, иако подложне сталним променама. У овој студији стабилност језичког система разматра се кроз примере флективне морфологије српског језика, тачније, кроз когнитивне чиниоце који утичу не само на формирање морфолошких структура већ и на одржавање њихове стабилности. У серији психолингвистичких експеримената установљено је да је когнитивни систем при обради језика осетљив на количину информације (бит) коју носе флективни облици именице. Дистрибуција количине информације флективних облика у оквиру сваког од три граматичка рода указује на одређене правилности изражене кроз вредности *укршћене ентропије* (cross entropy). Ове правилности условљене су опсегом когнитивног оптерећења у оквиру кога когнитивни систем може да компензује прираштај комплексности кроз убрзање обраде по једном биту коју носе флективни облици. Постојећа маргина компензације представља гранични услов за генезу и информациону дистрибуцију флективних облика именице. Други гранични услов је удаљеност дистрибуције вероватноћа флективних облика од максималне ентропије, изражене кроз Шенонову једнакост (Shannon's equitability) која може да се схвати као индекс стабилности система, о чему сведоче дијахроне студије у којима су показане минималне промене ове вредности у опсегу од више векова. Оба налаза интерпретирана су у светлу самоорганизације језичког система.

Кључне речи: когнитивна обрада морфологије, самоорганизујући системи, количина информације (бит), укрштена ентропија.

Самоорганизујући системи су системи код којих глобална структура (уређеност) настаје локалним интеракцијама претходно изолованих компоненти неуређеног система. Процес самоорганизовања система не подразумева спољну контролу нити интерно „знање” које би управљало процесом структурације (организације), при чему је једном успостављена структура (организација) у потпуности децентрализована и дистрибуирана кроз све компоненте система. У начелу, самоорганизујући системи су у стању перманентне флукуације изазване интерним и екстерним променама

које могу систем да уведу у нестабилно стање. Стога се самоорганизујући системи кроз интерне структурне и функционалне промене одржавају у стабилном стању или, пак, глобално реструктурирају на начин који их уводи у ново стабилно стање. Саморганизацију уочавамо код природних система на различитим нивоима моларности, при чему разумевање логике њихове структурације подразумева идентификовање релевантних параметара и метрике којом се описују, као и принципа који стоје у њеној основи (нпр. принцип минимума–максимума).

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 3. марта 2021. године.

² Члан САНУ.

Природни језик је пример високо организованог система чија је структура у највећој мери предмет интересовања лингвиста, док су когнитивни аспекти његове продукције и перцепције предмет психолингвистике. И док међу лингвистима и психолингвистима постоји слагање да је језик природни систем, уочљиво је одсуство интересовања за чиниоце који условљавају његове структуре, тачније, одсуство интересовања за питање зашто је језик структуриран на начин на који је структуриран. Читав низ питања остаје ван видокруга ових дисциплина, међу којима је свакако и питање – шта условљава структурне промене у језику, тачније, који когнитивни механизми стоје у основи структурних решења од нивоа фонологије до нивоа синтаксе.

Немали број истраживања обраде језика полази од става да је време обраде језичке информације показатељ њене когнитивне комплексности. Већ у раним психолингвистичким истраживањима то је потврђено бројним експериментима у којима је испитивано време обраде речи у зависности од дужине, фонолошке структуре, учесталости појављивања (фреквенције) и других карактеристика (cf. McGinnies, Comer, & Lacey, 1952; Balota et al., 2004; Hudson & Bergman, 1985; Colheart, Davelaar, Jonasson and Besner, 1978; Whaley, 1978; Henderson, 1982). Ипак, најстабилнији и, рекло би се, најробуснији чинилац који утиче на когнитивну обраду речи, јесте њена *фреквенција* – когнитивна обрада речи која се у језику чешће јавља, краћа је од речи мање учесталости (cf. Howes and Solomon, 1951; Broadbent, 1967; Forster & Chambers, 1973; Baayen et al., 2006; Besner and Risko, 2016; White and Besner, 2017).

Експерименти у којима се испитују когнитивни процеси при обради језика изузетно су једноставни и од испитаника не захтевају посебне напоре. На екрану рачунара приказује се низ слова, при чему половина низова представља речи (у нашем случају српског језика), док половину чине псеудоречи – низови који су у складу са фонолошким правилима али немају значење. Задатак испитаника је да притиском на један од два тастера (ДА/НЕ) одговори да ли је приказан низ реч или псеудореч. Зависна варијабла у оваквим експериментима је време реакције које се, изражено у милисекундама, мери од тренутка појављивања графемског низа на екрану, до тренутка давања одговора. Управо у овој врсти експеримента, познатог под називом *задатак лексичке одлуке* (lexical decision task) показано је да се фреквентније речи обрађују брже од речи које су мање фреквентне.

Ако је фреквенција доминантан чинилац когнитивне обраде изоловано приказаних појединачних речи, поставља се питање да ли је то случај и са њеним флективним облицима, тачније, да ли је за исту реч у различитим облицима потребно различито време обраде у зависности од облика у коме је приказана. Да би се добио одговор на ово питање, иста реч (најчешће именица) приказује се у више флективних облика. Тако би, на пример, именица „кућа”, поред свог основног облика, у експерименту била приказана у облицима „куће”, „кући”, „кућу”, „кућом” и „кућама”.³

Вратимо се на почетно питање. Да ли је фреквенција флективног облика, у нашем случају именице, чинилац који утиче на време његове когнитивне обраде?⁴

³ Експеримент је балансиран тако да испитаник види све стимулусе (речи и псеудоречи), али ниједном исти стимулус два пута. Упросечавањем времена реакције за сваки флективни облик, добија се просечно време његове обраде изражено у милисекундама.

⁴ Ову претпоставку проверавамо регресионом анализом тако што контрастирамо време реакције (зависна варијабла) са фреквенцијом флективног облика (независна варијабла). Примењујући регресиону анализу утврђујемо у којој мери је варирање зависне варијабле (упросечног времена реакције на флективне облике) објашњено варирањем независне варијабле (фреквенцијом флективних облика).

Увид у фреквенције флективних облика именица (и осталих врста речи) у српском језику добили смо на основу студије професора Ђорђа Костића у којој су дате фреквенције свих граматичких облика српског језика (Костић, Ђ. 1965а). Фреквенције граматичких облика изведене су из дијахроног корпуса српског језика од око 11 милиона речи који је ручно аотиран до нивоа морфосинтаксе, пројекта којим је крајем педесетих и почетком шездесетих година прошлог века руководио професор Костић.

Уколико се именица српског језика (или било ког флективног језика) у задатку лексичке одлуке приказује изоловано, у великом броју

случајева није могуће одредити у ком падежном облику се јавља јер флективни облик може да обухвати више падежних облика.⁵ Имајући то у виду, зависна варијабла у оваквим експериментима није *падежни* већ *флективни* облик који, као што смо поменули, може да обухвати више падежних облика. У том случају фреквенција флективног облика (независна варијабла) је заправо сума фреквенције падежних облика које обухвата дати флективни облик. У Табели 1 дати су флективни облици сва три рода именица српског језика и падежни облици које обухватају. У Табели 2 дате су фреквенције (изражене у процентима) флективних облика именица мушког женског и средњег рода.

Табела 1. Флективни облици именица мушког, женског и средњег рода и падежни облици које обухватају

МУШКИ РОД		ЖЕНСКИ РОД		СРЕДЊИ РОД	
коњ-0	н.с.	кућ-а	н.с.+г.п.	сел-о	н.с.+а.с.
коњ-а	г.с.+а.с.+г.п.	кућ-е	г.с.+н.п.+а.п	сел-а	г.с.+н.п.+г.п.+а.п.
коњ-у	д.с.+л.с.	кућ-и	д.с.+л.с.	сел-у	д.с.+л.с.
коњ-ем	и.с	кућ-у	а.с.	сел-ом	и.с.
коњ-и	н.п.	кућ-ом	и.с.	сел-има	д.п.+и.п.+л.п.
коњ-е	а.п.	кућ-ама	д.п.+и.п.+л.п.		
коњ-има	д.п.+и.п.+л.п.				

Табела 2. Фреквенције (изражене у процентима) флективних облика именица мушког, женског и средњег рода

МУШКИ Р.	F%	ЖЕНСКИ Р.	F%	СРЕДЊИ Р.	F%
коњ-0	12.830	кућ-а	12.061	сел-о	5.432
коњ-а	18.007	кућ-е	14.203	сел-а	5.501
коњ-у	4.635	кућ-и	3.796	сел-у	1.918
коњ-ем	1.895	кућ-у	5.480	сел-ом	0.862
коњ-и	3.326	кућ-ом	1.939	сел-има	0.385
коњ-е	2.211	кућ-ама	1.690		
коњ-има	1.488				

Костић, Ђ. (1965а)

⁵ Тако, на пример, облик именице женског рода „куће” може да буде генитив јединине, номинатив и акузатив множине.

Прегледом Табеле 2 констатујемо да уколико је реч именица, у 12.061% случајева јавиће се као именица женског рода са наставком -а.

Током последњих неколико деценија у Лабораторији за експерименталну психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, изведен је велики број експеримената са задатком лексичке одлуке који су имали за циљ боље разумевање когнитивних процеса присутних при обради флективне морфологије српског језика. У три експеримента, у којима су приказани сви флективни облици именица мушког, женског и средњег рода, добијена су просечна времена реакције за сваки флективни облик унутар датог граматичког рода. У регресионој анализи ова времена реакције контрастирана су са њиховом фреквенцијом, приказаном у Табели 2. Резултати анализе су показали да варирање фреквенције флективних облика *не објашњава* значајан проценат (пропорцију) варирања упросечених времена реакције. Другим речима, фреквенције флективних облика *нису у корелацији* са временом

њихове когнитивне обраде. Овај налаз је неочекиван, имајући у виду чињеницу да је фреквенција један од најзначајнијих (ако не и најзначајнији) чинилац који утиче на време обраде изоловано приказаних речи.

Поставља се питање да ли постоји алтернативни чинилац на који је когнитивни систем осетљив при обради флективних облика. Уколико постоји, овај чинилац би морао да буде квантитативно изражен како би могао да се уведе као независна варијабла у регресиону анализу. Такав чинилац би могао да буде *број синтаксичких функција и значења* које садржи падежни облик. У флективним језицима падежни облици у реченичном контексту могу да имају вишеструку функцију и више значења. Тако, на пример, акузатив се најчешће јавља у функцији објекта, али може да има и значење места (нпр. „Отишао је у Тоскан-у.”), времена (нпр. „Доћи ће у сред-у.”) итд. У Табели 3 дат је број синтаксичких функција и значења падежа у српском језику.⁶

Табела 3. Број синтаксичких функција/значења падежних облика у српском језику

НОМИНАТИВ	ГЕНИТИВ	ДАТИВ	АКУЗАТИВ	ИНСТРУМ.	ЛОКАТИВ
3	51	22	58	32	21

Костић, Ђ. (19656)

Број синтаксичких функција и значења може да се схвати и као индекс комплексности падежног облика. Може се претпоставити да ће падежни облик који садржи већи број функција и значења бити не само лингвистички већ и когнитивно комплекснији. У том случају би и време његове обраде требало да буде дуже. Пошто је наша независна варијабла број функција и значења флективних, а не падежних облика, независна варијабла је сума

синтаксичких функција/значења падежа које обухвата флективни облик.

Међутим, и овога пута је у регресионој анализи показано да варирање у броју синтаксичких функција/значења *не објашњава* значајан проценат варирања времена реакције (времена обраде) флективних облика именица.

Приметимо да фреквенција флективног облика и број синтаксичких функција/значења, теоријски, имају инверзан ефекат. Уколико је

⁶ Број синтаксичких функција и значења изведен је из студије професора Ђорђа Костића „Синтаксичке функције и значења падежа у српскохрватском језику” (Костић, Ђ.19656). У овој студији број функција и значења изведен је на основу десет граматика српског језика у којима су аутори давали класификацију и примере за поједине функције и значења падежа.

флексивни облик фреквентнији, време његове обраде би требало да буде краће. С друге стране, уколико флексивни облик садржи већи број функција/значења, у начелу би требало да буде комплекснији, а самим тим и време његове обраде дуже. Из тога се може извести претпоставка да је време реакције на флексивне облике заправо резултанта *инверзној* дејства оба фактора – фреквенције и броја синтаксичких функција/значења. У том случају предиктор времена обраде могао би да буде количник фреквенције и броја синтаксичких функција/значења, чиме добијамо *просечну фреквенцију по једној синтаксичкој функцији/значењу за дати флексивни облик* (Једначина 1).

$$RT_m = F_m / R_m \quad (1)$$

У једначини 1 RT_m је просечно време реакције на дати флексивни облик, F_m је фреквенција флексивног облика, а R_m број синтаксичких функција/значења флексивног облика. У регресионој анализи показано је да предиктор изведен из Једначине 1 објашњава значајан проценат варирања времена реакције на флексивне облике именица сва три граматичка рода. Иако је објашњен значајан проценат варирања времена обраде, око 15% варијансе остало је необјашњено. Овакав налаз може да се тумачи као шум или као недовољно прецизна апроксимација фреквенције и броја синтаксичких функција/значења флексивних облика.

Обратимо пажњу на Једначину 1. Из ње добијамо просечну фреквенцију по једној син-

таксичкој функцији/значењу за дати флексивни облик. У општем случају, фреквенција неког догађаја је његова *вероватноћа*. Уколико је вероватноћа неког догађаја мања, у оквиру теорије информације догађај носи већу количину информације. Јединица у којој се изражава количина информације је бит (Једначина 3).

$$h_i = -\log_2 p_i \quad (2)$$

Из Једначине 2 видимо да је бит (h_i) једнак логаритму са основом 2 пропорције (p_i) неког догађаја. У нашем случају, то је просечна вероватноћа по једној синтаксичкој функцији/значењу за дати флексивни облик. Ова вероватноћа може да се изрази као количина информације коју носи дати флексивни облик (Једначина 3) /Kostić, A., 1995; Kostić, A., Marković, Baucal 2003).⁷

$$I_m = \left[-\log_2 \left(\frac{\frac{F_m}{R_m}}{\sum_{j=1}^k \frac{F_{m_j}}{R_{m_j}}} \right) \right] \quad (3)$$

У табели 4 дате су вредности количине информације за сваки флексивни облик именица мушког, женског и средњег рода.

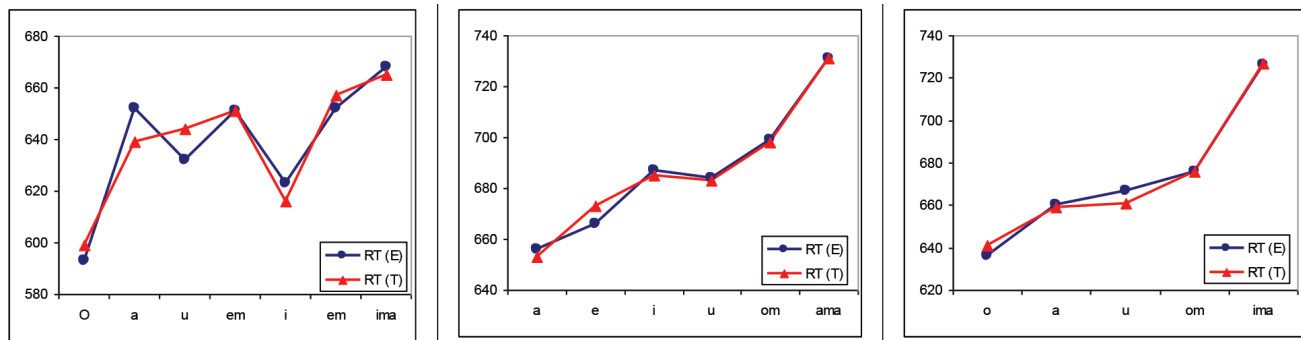
⁷ Из Једначине 3 следи да количину информације (бит) коју носи флексивни облик добијамо тако што за сваки флексивни облик унутар датог рода именице изведемо просечну фреквенцију по синтаксичкој функцији/значењу (количник F_m/R_m), а затим саберемо све количнике унутар датог граматичког рода, чиме добијамо суму количника (деноминатор у Једначини 3). У следећем кораку количник за дати облик делимо са вредношћу деноминатора, чиме добијамо *пропорцију* датог флексивног облика. Ову пропорцију затим логаритмујемо логаритмом са основом 2, чиме добијамо количину информације (бит) за дати флексивни облик.

Табела 4. Фреквенција (F), број синтаксичких функција/значења (R) и количина информације (бит) за сваки флективни облик именица мушког, женског и средњег рода

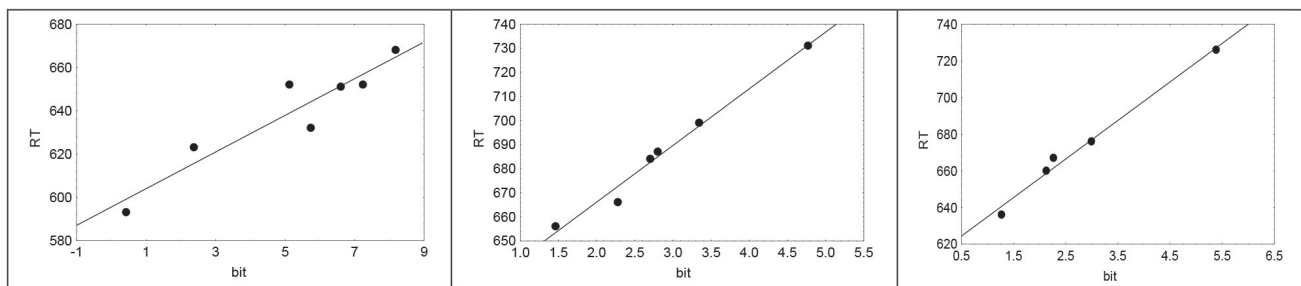
грам. род	флект. облик	F%	R	бит
Мушки	коњ	12.830	3	0.434
	коња	18.007	109	5.128
	коњу	4.635	43	5.744
	коњем	1.895	32	6.608
	коњи	3.326	3	2.381
	коње	2.211	58	7.243
	коњима	1.488	75	8.186
Женски	кућа	12.061	54	1.464
	куће	14.203	112	2.280
	кући	3.796	43	2.803
	кућу	5.480	58	2.705
	кућом	1.939	32	3.346
	кућама	1.690	75	4.773
Средњи	село	5.432	61	1.272
	села	5.501	112	2.130
	селу	1.918	43	2.269
	селом	0.862	32	2.997
	селима	0.385	75	5.388

Овако добијена количина информације за флективне облике именица сва три рода *ша-корећи у њој* / *уносџи* објашњава варирање времена обраде флективних облика именица мушког, женског и средњег рода (коэффициенти детерминације – мушки род $R^2=0.88$, женски род $R^2=0.98$ и средњи род $R^2=0.99$) / Сликe 1 и 2/ (cf. Kostić, Marković, Baucal 2003).

Прегледом Сликe 1 видимо знатно преклапање емпиријских и теоријских вредности времена реакције. У нашем случају емпиријске вредности су просечна времена реакције добијена у експерименту, а теоријске вредности су вредности времена реакције уколико би предиктор изведен из Једначине 3 у потпуности објашњавао варирање упросечених времена реакције на флективне облике именица ($R^2=1$).

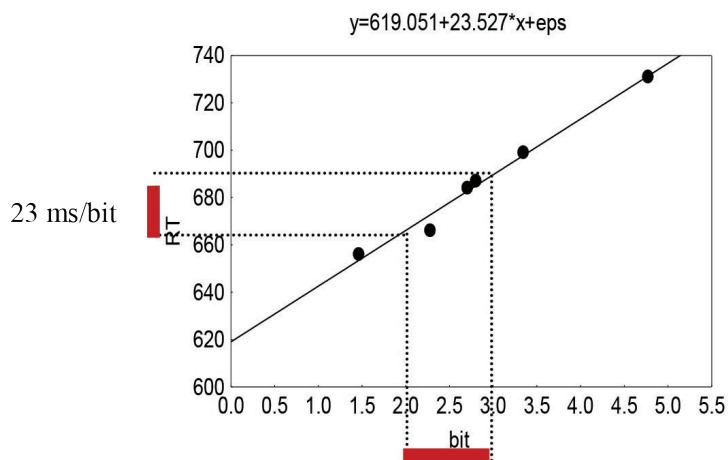
Слика 1 Однос емпиријских (кружић) и теоријских (троуга) вредности времена реакције за именице мушког (леви графикон), женског (средњи графикон) и средњег рода (десни графикон).

Слика 2. Линеарна функција односа упросечног времена реакције и количине информације изведене из Једначине 3.

Прегледом Сликe 2 видимо да је однос између упросечног времена реакције на флективне облике именица сва три рода и количине информације изведене из Једначине 3 *линеаран*. С обзиром на то да је овде реч о линеарној функцији, у овом истраживању од посебног

интереса је *најиб функције*. Наиме, на X-оси (Слика 3) је количина информације изражена у битима (независна варијабла), док је на Y-оси упросечено време реакције за сваки флективни облик у оквиру датог рода (зависна варијабла).

Слика 3. Линеарна функција добијена у експерименту са флективним облицима именица женског рода.

Из једначине линеарне функције добијене на именицама женског рода видимо да је нагиб функције 23.527. Нагиб линеарне функције изражава промену на Y-оси уколико се на X-оси промени вредност за једну јединицу (подељак). У нашем случају вредност нагиба линеарне функције указује нам на то за колико милисекунди се *продужава време обраде (време реакције) уколико се количина информације коју носи флективни облик повећа за један бит*. Другим речима, нагиб линеарне функције нам говори о *брзини обраде по једном биту* у датом експерименту.

Овај налаз указује на то да је време обраде могуће изразити на два начина. С једне стране то је апсолутно време реакције које добијамо у експерименту, док је с друге стране то време потребно да се обради 1 бит у датом експерименту.

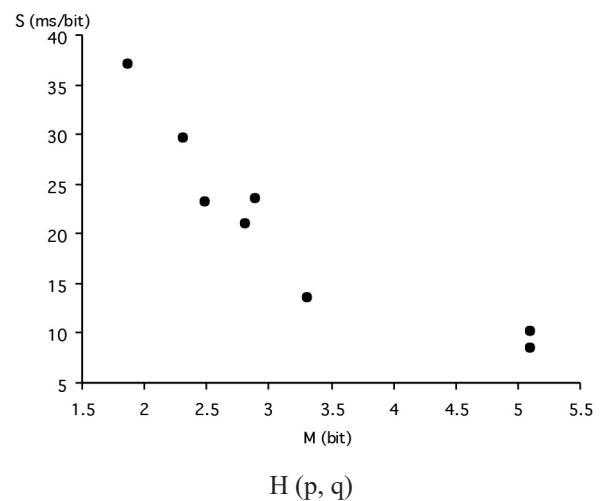
Прегледом већег броја експеримената са флективним облицима именица у којима су вариран различити параметри утврђено је да се нагиби линеарних функција разликују од експеримента до експеримента, што значи да је време обраде по биту у експериментима било различито. Поставља се питање да ли је ово варирање случајно или постоји систематски фактор који условљава време обраде по биту у датом експерименту. После дужег трагања установљено је да се експерименти разликују по вредности тзв. *укрштене ентропије (cross entropy)* којом се изражава степен дивергенције између две дистрибуције вероватноћа истог догађаја (Једначина 4). Уколико је дивергенција између две дистрибуције већа, утолико је вредност укрштене ентропије већа.

$$H(p, q) = -\sum p(x) \log q(x) \quad (4)$$

У нашем случају заиста имамо две дистрибуције вероватноћа истог догађаја. С једне стране имамо вероватноће флективних облика на које је наш когнитивни систем осетљив и чија дистрибуција није хомогена. С друге стране, имамо дистрибуцију истих флективних облика у експерименту који је балансиран, што значи да

се облици јављају са једнаком вероватноћом, тачније, облици приказани у експерименту налазе се у стању максималне ентропије.

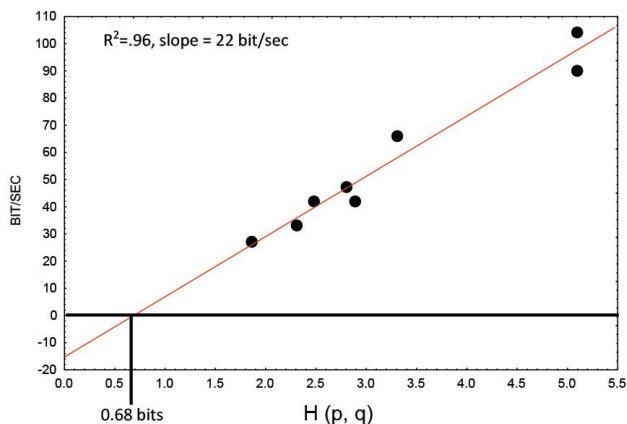
Испоставило се да постоји систематски однос између вредности нагиба у појединим експериментима (брзине обраде по једном биту) и вредности њихове укрштене ентропије. Могло би се претпоставити да је већа вредност укрштене ентропије повезана са већом когнитивном комплексношћу. Другим речима, уколико између две дистрибуције постоји већа дивергенција, амбијент у коме когнитивни систем оперише требало би да буде комплекснији, а самим тим би обрада по једном биту требало да буде спорија. Неочекивано, показало се управо супротно. Уколико је вредност укрштене ентропије већа, обрада по једном биту у датом експерименту је краћа, тј. систем ради брже (Слика 4).

Слика 4. Однос између вредности укрштене ентропије (X-оса) и вредности нагиба (брзина обраде по биту у датом експерименту) /Y-оса/ у осам експеримената у којима су приказани различити флективни облици именица.

Начин на који је одређена брзина на Слици 4 донекле је неубичајан јер се брзина најчешће одређује као број елемената у јединици времена (нпр. km/h). У нашем случају природније би било да поменути однос изразимо као количину информације изражену у јединици времена (бит/сек.). Да бисмо добили вредности

нагиба у поменутиим експериментима потребно је инвертовати X и Y осу, чиме за сваки експеримент добијамо количину бита (Y-оса) у јединици времена (X-оса – време реакције у датом експерименту) /Слика 5/.

Слика 5. Однос између вредности укрштене ентропије (X-оса) и вредности нагиба изражен као количина информације обрађена у јединици времена (сек.).

Када однос између вредности укрштене ентропије (X-оса) и вредности нагиба изразимо као количину информације обрађену у јединици времена (бит/сек.) /Слика 5/ добијамо линеарну функцију, што значи да је функција на Слици 4 хипербола. Шта закључујемо из функције приказане на Слици 4 која изражава брзину обраде по једном биту? Видимо да је обрада спорија уколико је амбијент у коме когнитивни систем оперише (у нашем случају експеримент) мање комплексан, тј. уколико је дивергенција између реалне и очекиване дистрибуције вероватноћа мања. Другим речима, уколико се налазимо у амбијенту коме се не дешава ништа неочекивано, когнитивни систем успорава обраду по једном биту. Насупрот томе, уколико је дивергенција (вредност укрштене ентропије) велика, тј. уколико се налазимо у амбијенту са догађајима мање вероватноће, когнитивни систем убрзава обраду по једном биту. Међутим, могућност

убрзања којом се компензује прираштај укупне количине информације је ограничена, и већ око вредности од око 5 бита укрштене ентропије функција улази у асимптоту. То значи да сваки даљи прираштај комплексности (вредност укрштене ентропије) когнитивни систем не може да компензује повећањем брзине обраде по једном биту. Минимум функције је око 3,5 бита, што је уједно и оптимални ниво комплексности када је реч о когнитивној обради, у нашем случају флективних облика именице.⁸

Прегледом функције приказане на Слици 5 добијамо увид у минималну комплексност (изражену као вредност укрштене ентропије) на коју је наш когнитивни систем осетљив. Испод вредности од 0,68 бита укрштене ентропије когнитивни систем није више у стању да диференцира промене комплексности амбијента у коме оперише. Ова вредност би могла да се схвати и као *доњи праг* информационе осетљивости когнитивног система. Наведена ограничења, верујемо, нису специфична за обраду језика већ се могу схватити као својство когнитивног система, без обзира на природу материјала који се обрађује.

У кавој су вези ограничења когнитивног система и дистрибуција вероватноћа падежних односно флективних облика у српском језику? У одговору на ово питање од значаја је чињеница да, бар када су експерименти са лексичком одлуком у питању, није могуће направити комбинацију падежних/флективних облика чија би вредност укрштене ентропије прелазила 5 бита. Другим речима, дистрибуција вероватноћа падежних/флективних облика детерминисана је когнитивним ограничењима израженим кроз вредности укрштене ентропије.

Да би став изражен у претходном параграфу био јаснији, неопходно је детаљније размотрити порекло фреквенције падежних/флективних облика. Пошто се именица у реченичном

⁸ Емпиријски налази показују да је когнитивни систем осетљив на различите врсте ентропије, што представља изазов за истраживаче јер је потребно наћи адекватну метрику изражену ентропијом (cf. Moscoso del Prado Martin, Kostić and Baayen, 2004).

контексту увек јавља у некој од синтаксичких функција/значења, фреквенција падежног/флективног облика је *сума фреквенција* његових функција/значења. Прегледом Табеле 4 видимо да се опсег количине информације за појединачно узете флективне облике именица сва три граматичка рода креће између 0,4 и 8 бита.⁹ Варирање количине информације за облике унутар датог граматичког рода условљено је *дистрибуцијом* количника фреквенције и броја синтаксичких функција/значења чије се вредности такође крећу у ограниченом опсегу.

Имајући у виду когитивна ограничења, од интереса је и *хомогеност* дистрибуција вероватноћа флективних облика именица мушког, женског и средњег рода. Максимална хомогеност значила би да су сви облици једнако вероватни, из чега следи да се систем налази у стању максималне ентропије. Видели смо, међутим, да то није случај – постоји изразита нехомогеност дистрибуције вероватноћа флективних облика у сваком од три граматичка рода (Табела 4). У теорији информације мера хомогености дистрибуције вероватноћа изражава се Шеноновом једнакошћу (Shannon's equitability). Ова мера изражена је као количник добијене и максималне ентропије (Једначина 5)¹⁰ чија се вредност креће од асимптотског приближавања нули (0) до 1, и може да се интерпретира као мера удаљености дате дистрибуције од максималне ентропије.

$$E_H = H_i / H_{\max} \quad (5)$$

Вредности изведене из једначине 5 показују да је удаљеност дистрибуција вероватноћа од

максималне ентропије слична за сва три граматичка рода (мушки род 0.83, женски род 0.85, средњи род 0.80), што значи да у хомогености дистрибуција вероватноћа не постоје уочљиве разлике између три граматичка рода (Kostić and Vožić, 2007).

Из приказаних резултата видимо да постоје два гранична услова која одређују дистрибуцију вероватноћа падежних односно флективних облика именица унутар три граматичка рода. С једне стране имамо ограничење које се односи на компензацију варирања комплексности у амбијенту у коме оперише когнитивни систем. Ова компензација се одвија кроз варирање количине обрађене информације у јединици времена односно брзине обраде по једном биту. С друге стране имамо стабилну нехомогеност дистрибуција вероватноћа флективних облика изражену кроз удаљеност од максималне ентропије.

Први гранични услов треба схватити као својство когнитивног система које последично има утицај не само на количину информације коју садрже падежни односно флективни облици именице већ и на њихову дистрибуцију унутар датог граматичког рода.

Друга мера (удаљеност од максималне ентропије) може да се интерпретира и као индекс стабилности падежног система, на шта указују дијахроне промене вероватноћа падежних односно флективних облика у српском језику у распону од 700 година.¹¹ Увидом у дистрибуције вероватноћа падежних облика изведених из

⁹ Овако широк опсег добијен је високом фреквенцијом номинатива сингулара живих именица мушког рода (нпр. *коњ-0*) и изразитом малим бројем синтаксичких функција/значења номинатива (3). То је довело до упадљиво мале количине информације коју носи облик номинатива сингулара именица мушког рода, што је за последицу имало повећање количине информације за све остале облике. Флективни облик о коме је реч код живих именица мушког рода може да буде само номинатив.

¹⁰ Добијена ентропија изводи се из стандардне Шенонове једначине за ентропију, док је вредност максималне ентропије \log_2 броја случајева (N).

¹¹ Вероватноће падежних облика изведене су из фреквенцијских речника српских хагиографија професора Ђорђа Костића (Костић, Ђ. 2009, 2010а, 2010б, 2011).

српских средњовековних хагиографија, видимо драстичне разлике у вероватноћама падежних облика у односу на савремени српски језик. Упркос уочљивим разликама у вероватноћама, вредности Шенонове једнакости, тј. удаљеност од максималне ентропије, нису се значајно промениле (мушки род – 0,83 : 0,87; женски род – 0,85 : 0,86; средњи род – 0,80 : 0,85). Упросечена кроз три граматичка рода, вредност Шенонове једнакости је за 700 година смањена за 3% (0,86 према 0,83), што значи да је током векова задржана стабилна дистанца од максималне ентропије.

Правилности уочене у дистрибуцијама падежних и флективних облика могу да се схвате као последица оптимизације когнитивног оптерећења при обради језичке информације. Удаљеност система од максималне ентропије и компензација когнитивног оптерећења унутар граматичког рода последица су интринзичних својстава когнитивног система која нису нужно везана за језик већ су, по свему судећи, онтичка својства (својства врсте). Уколико би ова тврдња била тачна, следи да број падежних/флективних облика, количина информације коју носе и њихова дистрибуција унутар граматичког рода нису ствар конвенције, нити су цивилизацијски „проналазак” као што је то, на пример, случај са писмом, већ су резултат еволутивних процеса. Промене у вероватноћама уочене кроз неколико векова и конзервација стабилног стања нису последица свесних регулаторних процеса којима би се управљало и о којима би се одлучивало из једног центра. Делећи својство самоорганизовања са осталим природним системима, понашање когнитивног система, када је реч о обради језика, условљено је његовим ограничењима из којих следе одређена структурна и организациона решења која су близу оптимума за дата ограничења. Изазов је ова ограничења идентификовати и утврдити ниво моларности дескриптора на које је когнитивни систем осетљив при обради језичке информације.

ЛИТЕРАТУРА

1. Baayen, R. H., Feldman, L. B., & Schreuder, R. (2006). Morphological influences on the recognition of monosyllabic monomorphemic words. *Journal of Memory and Language*, 55(2), 290–313.
2. Balota, D. A., Cortese, M. J., Sergent-Marshall, S. D., Spieler, D. H., & Yap, M. J. (2004). Visual Word Recognition of Single-Syllable Words. *Journal of Experimental Psychology: General*, 133(2), 283–316.
3. Besner, D., Risko, E. F. (2016). Thinking outside the box when reading aloud: Between (localist) module connection strength as a source of word frequency effects. *Psychological Review*, 123 (5): 592–599.
4. Broadbent, D. E. (1967). Word-frequency effect and response bias. *Psychological Review*, 74(1), 1–15.
5. Forster, K. I., & Chambers, S. M. (1973). Lexical access and naming time. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior*, 12(6), 627–635.
6. Howes, D. H., & Solomon, R. L. (1951). Visual duration threshold as a function of word-probability. *Journal of Experimental Psychology*, 41(6), 401–410.
7. Hudson, P. T., & Bergman, M. W. (1985). Lexical knowledge in word recognition: Word length and word frequency in naming and lexical decision tasks. *Journal of Memory and Language*, 24(1), 46–58.
8. Kostić, A. (1995) Informational load constraints on processing inflected morphology. u L. B. Feldman (Ed.): *Morphological Aspects of Language Processing*. 317–344, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. Hillsdale, New Jersey.
9. Kostić, A., Marković, T. i Baucal, A. (2003). Inflectional morphology and word meaning: orthogonal or co-implicative cognitive domains? In H. Baayen & R. Schreuder (Eds.): *Morphological Structure in Language Processing*. Mouton de Gruyter. Berlin. 1–43.

10. Kostić, A. & Božić, M. (2007). Constraints on probability distributions of grammatical forms. *Psihologija*, 40, 1, 5–36
11. Костић, А. (2015). Осетљивост когнитивног система и комплексност језичких структура: Прилог разумевању когнитивне обраде флективне морфологије. *Глас Одељења друштвених наука САНУ*, CDXXIV, књ. 31, 157–185.
12. Kostić, A. & Božić, M. (2007). Constraints on probability distributions of grammatical forms. *Psihologija*, 40, 1, 5–36
13. Костић, А. (2015). Осетљивост когнитивног система и комплексност језичких структура: Прилог разумевању когнитивне обраде флективне морфологије. *Глас Одељења друштвених наука САНУ*, CDXXIV, књ. 31, 157–185.
14. Костић, А. (2021). Дистрибуција вероватноћа падежних облика именица у делима св. Саве и савременом српском језику. *Дијална хуманистичка и словенско културно наслеђе*. Филолошки факултет Универзитета у Београду и Савез славистичких друштава Србије.
15. Костић, Ђ. (1965)а. *Структура уједне не вредности грамаћичких облика у српско-хрватском језику*. Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, Београд.
16. Костић, Ђ. (1965)б. *Синтаксичке функције и значења падежних облика у српско-хрватском језику*. Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, Београд.
17. Костић, Ђ. (2009). *Фреквенцијски речник Доменијановој „Житија св. Симеона” и „Житија св. Саве”*. Т. I – III (стр. 3126). Службени гласник, Београд.
18. Костић, Ђ. (2010)а. *Фреквенцијски речник „Живоћа св. Саве”* Теодосија Хиландарца у издању Ђуре Даничића (Београд, 1860). /1254 стране/. Службени гласник, Београд.
19. Костић, Ђ. (2010)б. *Фреквенцијски речник „Живоћа краљева и архиепископа српских” архиепископа Данила II*. Т. I – II (стр. 2026). Службени гласник, Београд.
20. Костић, Ђ. (2011). *Житија, канон, хронике*. Службени гласник. Томови I – II (стр. 2921).
21. McGinnies, E., Comer, P. V., & Lacey, O. L. (1952). Visual-recognition thresholds as a function of word length and word frequency. *Journal of Experimental Psychology*, 44(2), 65–69.
22. Moscoso del Prado Martin, F., Kostić, A. i Baayen, H. (2004). Putting the bits together: An informational perspective on morphological procesing. *Cognition*, 94, 1, pp 1–18.
23. White, D., and Besner, D. (2017). Reading aloud: On the determinants of the joint effects of stimulus quality and word frequency. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. 43 (5): 749–756.

LANGUAGE AS A SELF-ORGANIZING SYSTEM

Abstract

Language as a natural system exhibits structural regularities which are stable although susceptible to permanent fluctuations. In this study the stability of language structures are inspected through exemplars of Serbian inflected morphology, in specific, through cognitive factors that determine formation of morphological structures as well as their stability. In a series of psycholinguistic experiments it was demonstrated that in the process of morphological processing the cognitive system is sensitive to the amount of information (bit) carried by inflected noun forms. Distribution of information load (bits) for each of the three grammatical genders exhibits conspicuous regularity expressed in terms of cross entropy. The observed regularities are determined by the span of cognitive load within which the cognitive system is able to compensate complexity increase through increase of the amount of information processed per unit of time (bit/sec.). This span is the boundary condition for emergence and informational distribution inflected noun forms. The additional boundary condition is distance of inflected noun forms probability from maximum entropy expressed as Shannon's equitability. This measure could be treated as an index of system's stability. Both measures are discussed within the scope of self-organization of language structures.

КАКО ЧИТАТИ ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИК¹

Јасна Влајић Поповић²

Апстракт. Након уводног прегледа типологије етимолошких речника и кратког указивања на три релевантна (и међу собом битно различита) етимолошка речника српског језика (Skok, ЕРСЈ, ПЕРСЈ), у раду се на примеру пет речи српског језика – различитог порекла, ареала и старине настанка (*беседа, баба, астиал, оживљак, трионуши*) – показује да су оне у тим речницима углавном неједнако и неуједначено обрађене, тако да за корисника није свеједно којим од њих се служи, због чега се за сваку од ових речи препоручује оптимални избор речника. На основу општег ауторовог искуства претпоставља се да се ова илустрација различитости вероватно односи на третман читавог лексичког фонда српског језика.

0. УВОД. Посебност етимологије у односу на друге лингвистичке дисциплине лежи у томе што су њени резултати јасно видљиви тек када се преточе у форму речника – због чега се о етимологији најчешће говори у контексту етимолошког речника. Текст који следи има за циљ да у нашој средини која се – не само у специфичној области етимологије – не одликује нарочито богатом лексикографском продукцијом,³ пре свега представи релевантне етимолошке речнике српског језика, а затим да на узорку од неколико конкретних речи понуди инструкцију и препоруку за коришћење

тих приручника. Као потенцијални корисници имају се у виду не само нелингвисти из широког круга заинтересованих образованих лаика, већ и стручњаци који се баве другим дисциплинама науке о језику.⁴ Након краћег увода и сажетог описа стандардне структуре и садржаја одреднице етимолошког речника као и прегледа основне типологије етимолошких речника, на примеру пет различитих речи биће показано како се могу користити постојећи етимолошки речници српског језика.

0.1. Ако се подразумева да је етимолошки речник онај који доноси **етимологију**⁵ речи

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 30. јуна 2021. године.

Овај рад је финансиран по уговору бр. 451-03-9/21-14/200174 између Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Института за српски језик САНУ.

² Институт за српски језик САНУ.

³ Имамо у виду недовољност првенствено дескриптивних и термиолошких речника, чак и оних двојезичних – док својеврсни изузетак представља све веће обиље дијалекатских речника, чији су аутори не само стручњаци већ и аматери.

⁴ Више о етимолошким речницима из перспективе корисника, в. Вучковић 2021.

⁵ Етимологија (од гр. ἔτιμος 'прави, истински', које се односи на право, изворно значење речи и -λογία 'проучавање, наука'), као област науке о језику која проучава порекло речи, може се дефинисати на више начина. Најкраће речено, она открива формалне и семантичке услове под којима је нека реч, у току језичког развоја, добила одређени облик и значење. Другим речима, то је дијахрона лингвистичка дисциплина која се бави истраживањем порекла свих речи једног језика (или породице језика), тако што у историјској перспективи прати и тумачи развој њихових облика

једног језика, ипак остаје да се појасни како се он разликује од речника страних речи. Осим што се етимолошки речник бави **свим** речима једног језика, домаћим и страним, у њему се порекло поједине речи тумачи тако што се прати како је она у току језичког **развитка** добила одређени **облик** и **значење**. Речник страних речи не само што је својим инвентаром **ограничен** на туђице (као стране речи новијег датума, тј. интернационализме и термине појединих струка који су ушли у стандардни језик), већ је и информација у њему **сведена** на шутири податак да та и та српска реч, одређеног значења, потиче од те и те стране речи истог значења – без дубље анализе и коментара.

1. ОДРЕДНИЦА ЕТИМОЛОШКОГ РЕЧНИКА типично је таква да одражава ступњеве етимолошке анализе,⁶ најчешће представљене у три основна сегмента:

(а) Први сегмент након насловне речи и граматичког одређења доноси њене варијанте (формалне, семантичке, дијалекатске), затим деривате (изведенице, сложенице), а по могућству и податак о првом писаном помену насловне речи (одређен веком или годином – према прилици пропраћен и цитатом из историјског извора).

(б) Други сегмент доноси етимолошки суд, притом различито третирајући домаће и стране речи: за домаће речи нуди реконструисани праоблик за ужу породицу језика (нпр. прасловенски), по могућству и за ширу (нпр. индоевропски), док за стране речи даје инојезички предлогак,⁷ уз шта се – редоследом који се може разликовати од речника до речника – наводе паралеле у сродним језицима (за домаће

речи) или у несродним језицима (за стране речи), чиме се сажето представља етимолошки суд.

(в) Трећи сегмент чини дискусија где се тај суд, претходно донет на основу ауторске (пр)оцене историјата фонетског, творбеног и семантичког развоја речи по потреби подупире додатним, ванјезичким чињеницама (из историје, етнологије, археологије, ботанике). Критички преглед различитих тумачења може се завршити избором једног од њих или предлогом новог. За многе речи етимологија остаје неизвесна или непозната, што се по правилу експлицира.

Одредница може на крају имати издвојен попис литературе (што је чест случај код популарних речника), или не (типично за научне речнике, где се на литературу реферише непосредно у оквиру дискусије).

2. ВРСТЕ ЕТИМОЛОШКИХ РЕЧНИКА. Пре него што се приступи читању етимолошких речника треба имати у виду како се они пишу и какви могу бити.

2.1. Етимолошки речник се пише на основу знања о пореклу појединих речи (или групе речи) садржаног у другим, старијим речницима (дотичног језика и/или њему сродних и суседних) као и у лингвистичкој литератури – сходно искуству аутора у критичкој анализи одабраног језичког материјала (тј. из описних, дијалекатских, историјских речника, упоредних граматика и других приручника). Други битан фактор профилисања етимолошког речника јесте његова **концепција**, ауторски избор типа речника (в. § 2.2.–2.2.5), што за собом повлачи и одређени **метод** израде речника. Дакле, од

и значења, открива им првобитну структуру и семантичке везе, све до реконструкције праоблика и значења из најстаријег периода, често преписменог (за још детаља в. нпр. Влајић-Поповић 2014: 93–94, ead. 2017: 138). У ужем смислу, етимологија је тумачење порекла одређене речи и кратак закључак који одатле следи, а облик који лежи у основи разматране речи зове се етимон (в. више у Влајић-Поповић 2013: 13–24, ead. 2014: 94–95).

⁶ За пример њихове раслојености на седам идеалних нивоа етимолошке анализе једне домаће речи, илустрован придевом *део*, в. Влајић-Поповић 2017: 152–153.

⁷ Ту свакако стоји непосредни страни предлогак (нпр. турски за наш турцизам, грчки за грецизам, немачки за германизам), а уколико је познат, може се навести и крајњи предлогак (нпр. арапски за турцизам, хебрејски за грецизам, латински за германизам).

тога како је речник (на)писан, зависи и како ће се он читати.

2.2. Етимолошки речници се могу класификовати на више начина, по разним критеријумима, и то тако што се формирају парови супротстављених типова (притом често један исти речник може да задовољава више критерија тј. да истовремено потпада под више категорија).

2.2.1. Према **намени** етимолошки речник може бити **научни** (када садржај и структура одреднице задовољавају максимум научних критерија етимолошке обраде – што одговара горњем опису структуре одреднице у §1.) или **популарни** (када речник нуди кључне податке о пореклу само основног лексичког фонда једног језика – до 8.000/9.000 речи, уз најважније изведенице и сложенице, по правилу с кратком дискусијом и елементарном литературом).

2.2.2. По **обиму** етимолошки речник може бити типа **тезауруса** (када обухвата целокупан лексички фонд једног језика – по правилу је то истовремено и научни етимолошки речник) или **ограниченог захвата** (када се бави само једним дијалектом или одређеним периодом – што такође може бити научни етимолошки речник – док ограниченост на основни лексички фонд типично, мада не и нужно, подразумева популарни профил етимолошког речника).

2.2.3. По **садржају** етимолошки речник може бити **општи** (када се бави свим речима једног

језика, без обзира на њихову врсту, порекло или регистар коме припадају) или **специјализован** (нпр. за једну врсту позајмљеница или за одређену тематику).⁸

2.2.4. По **устројству одреднице** – што представља изузетно битну одлику – етимолошки речник може бити **лексемног** типа (кад је одредница посвећена само једној речи, са њеним основним дериватима – што је данас преовлађујући принцип израде речника), или **гнездовног** типа (кад се у једној одредници тумачи читаво етимолошко гнездо – како су раније писани речници, и какав је био Скоков, в. нпр. § 4.3.1.) – мада ниједан од ових принципа никад не може бити до краја доследно примењен.

2.2.5. Осим наведених подела, под које потпадају етимолошки речници српског језика, постоје још неке које се тичу других језика, нпр. по броју обрађених језика⁹ или према смеру кретања на временској оси¹⁰ итд.

2.2.6. Многи европски језици, међу њима и неки словенски (руски, пољски, чешки, словеначки), имају етимолошке речнике више генерација, а истовремено и различитих типова. Треба имати у виду да се основна етимолошка информација о српским речима које припадају општесловенском лексичком фонду може наћи и у етимолошким речницима других словенских језика.¹¹

3. ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИЦИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА. Понуда није велика, већ се своди на три наслова

⁸ Ако се из практичних разлога ограничимо на речнике посвећене српском / српско-хрватском језику, то су речници посвећени – на материјалу стандардног језика или појединог дијалекта – грецизмима (Vasmer), турцизмима (Škaljić, Петровић 2012), германизмима (Striedter-Temps, Schneeweis, Golubović), хунгаризмима (Hadrovics), романизмима (Musić, Lipovac-Radulović, Тешић) или сасвим специфичној тематици као што су географски термини (Šic 1994), глаголи ударања (Влајић-Поповић 2002), експресивни преверби (Бјелетић 2006), некад чак додатно специјализовани на историјску грађу, нпр. у области рударске терминологије (Schütz 2003), топонимије (Лома 2013).

⁹ Тако етимолошки речник може бити једнојезичан (посвећен само једном језику) или вишејезичан (обично посвећен једној језичкој породици, нпр. прасловенски, романски, германски, индоевропски, ређе групи језика одређене територије).

¹⁰ Тако етимолошки речник може бити ретроспективан (кад се полазећи од одређеног стадијума језичког развоја враћа уназад до старијих облика речи – каква је већина речника савремених језика), или проспективан (кад полази од стадијума неког језика који се сматра најстаријим и креће се ка савременим облицима, од прајезика ка садашњости – какав је нпр. прасловенски, индоевропски).

¹¹ Нпр. руског Макса Фасмера, пољског Франћишека Славског и Вјеслава Бориша, словеначког Франце Безлаја и

од којих је само један објављен у целости, други је тек почео да се публикује, а трећи је у припреми с перспективом да се ускоро појави.¹²

3.1. Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974. Овај речник има ограничену употребу јер је ипак застарео, недостаје му грађа из српских дијалеката објављена после средине XX века (аутор је умро 1956. године), веома тешко се користи без регистара (в. нпр. § 4.3.1, 4.4.1, 4.5.1.) и тешко је доступан (може се наћи само у научним библиотекама, нема га у продаји). Међутим, он за нас јесте драгоцен – пошто је свеобухватан (А–Ш, тј. А–Ž), и у великој мери ипак релевантан. Скок је, иако романиста, постао и добар слависта и сербокроатиста, а притом је имао у виду целокупан српско-хрватски терен и историју¹³ и поврх свега имао истинску етимолошку „жицу” – мада није увек био у праву. У смислу класификације, ово је **научни речник, општег захвата, гнездовног принципа организације одредница.**

3.2. ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003–. Покренуо га је Павле Ивић, али све време га уређује Александар Лома. Засад је то једини публиковани речник који у наслову има само српски језик. Издаје га Институт за српски језик, у чијем се Етимолошком одсеку он пише, досад стигавши тек до слова Б-, због изузетно широког захвата у све дијалекатске изворе (речнике и збирке речи), којих је у почетку било једва 50-ак, сад их је преко 300. У смислу класификације, ово је **научни речник, типа тезауруса, лексемног принципа организације одредница.**

3.3. ПЕРСЈ: *Приручни етимолошки речник српског језика* (у припреми). То је формално популарни, а заправо научно-популарни речник, захватом ограничен на основни лексички фонд, који се пише такође у ИСЈ САНУ (део истог ауторског тима). Замишљен, па и структуриран за лаике (око 8.000 одредница, само из стандардног језика, празне одреднице као упућенице, концизнија објашњења, сведена дискусија, литература збирно на крају) ипак је у суштини научни, јер многе етимологије решава по први пут, а поједине постојеће озбиљно проблематизује. У смислу класификације, ово је **научно-популарни речник, ограниченог захвата, лексемног принципа организације одредница.**

4. У наставку се даје опис конкретних примера етимолошке обраде појединих речи, и за сваку од њих закључни коментар о томе који је речник оптимално консултовати.

4.1. Именица *дѣсега* (Skok 1: 140–141; ЕРСЈ 3: 177–179; ПЕРСЈ s.v. *дѣсега*).

4.1.1. Skok 1: 140–141 s.v. *běsjeda* (одредница заузима непун 1 стубац); дају се разни дијал. облици и три основна значења ’реч’, ’разговор’, ’састанак, збор’; преглед словенских паралела и постојећих тумачења: „s velikom vjerovatnošću da je to prefiksalni postverbal od prefiksa *bez*, u starijem značenju „izvan” i *sjedjeti* (v.) [...] prema ovom tumačenju, prvobitno je značenje bilo „sjedenje izvan kuće” > „zbor, sabor, sastanak”; износе се семантичке паралеле („semantički je razvitak jednak kao u *zbor* „sabor, sastanak” > „riječ”, gr. ἀγορά „skupština”, ali ἀγορεύειν „govoriti”, lat. *conventus* „skupština” > rum. *cuvînt* „riječ”); [...] „našu riječ ne posudiše Ru-

Марка Сноја, те колективним речницима прасловенског (Москва 1974–, Краков 1974–) и старословенског језика (Брно 1989–), наведеним по хронологији публикавања.

¹² За искусније и упорније кориснике постоји и четврти извор етимолошких информација – то је RJAZU, описни речник широког историјског захвата чији су уредници (нарочито у почетним томовима, крајем XIX и почетком XX века) уносили базичне етимолошке назнаке (за домаће речи, али и за стране), као и основне словенске паралеле. Литература на коју се они ослањају (без цитирања) данас је застарела, али – нарочито у одсуству других приручника – овај речник је вредан консултовања, иако не доноси пуно етимолошко објашњење нити дискусију.

¹³ Скок је у свој речник унео све речи из Вуковог *Српског рјечника*, из речника у њему доступним бројевима *Српског дијалектолошког зборника* – нарочито из *Косовско-мејохишког речника* Глише Елезовића – из Даничићевог *Рјечника из књижевних сјарина српских* итд.

munji nego Arbanasi (*bisedë* f. i глагол *bisedój*) i Madžari (*beszéd* 'govor', *beszelni* 'govoriti')

4.1.2. ЕРСЈ 3: 177–179 s.v. **беседа** (одредница заузима пуне 2 стране); дају се акценатске и фонетске дијалекатске варијанте, све изведенице, прва потврда (XIII век), идентификован цитат из 1432.; прасл. етимон и словенске паралеле; „Реч нема општеприхваћене етимологије”, али следи исцрпна дискусија (уз напомену да „институционални карактер речи објашњава и њено позајмљивање у друге језике, уп. алб. *bisedë* f. 'разговор', *bisedój* 'разговарати', мађ. *beszéd* 'говор', *beszelni* 'говорити') – детаљно се претресају постојећа тумачења, шта ко заговара а шта побија, с непосредним реферисањем на литературу.

4.1.3. ПЕРСЈ: s.v. *десега* (одредница заузима непуну 1 страну); једина дијал. варијанта је фонетска (јекавизам *десјега*); неколико основних изведеница; прасл. етимон и словенске паралеле; дискусија је концизнија него у ЕРСЈ (само једно тумачење), коментарише се да позајмљивање у албански и мађарски говори о институционалном карактеру речи; на крају литературе наводи се чланак (једног од аутора, и уредника, Лома 2008) у коме је ова реч детаљно размотрена у поређењу са својим синонимима *реч* и *слово*.

4.1.4. Дакле, кориснику је мање-више **свеједно** који речник чита.

4.2. Именица **баба** и њена лексично-семантичка породица укључујући хомониме, изведенице, сложенице (Skok 1: 82–83; ЕРСЈ 2: 14–35; ПЕРСЈ s.vv. *даба*, *дабароѿа*, *дабица*, *висидаба* + *дабо*).

4.2.1. Skok 1: 82–83 (непуна 3 ступца; од тога половина није о *даба*): лепо обрађен родбински термин прасл. старине, настао редупликацијом

у дечијем језику (као *мама*, *мајма*), наведена сва значења, бројне изведенице и сложенице. Али садржи једну необичну грешку тј. озбиљну дезинформацију: „Samo u hrv.-srp. postoji ova ista riječ i kao maskulinum, ali u ovom slučaju ona je posuđenica iz turskog *baba* 'otac, pradjed, starac'. Ту је и опаска да „Није могуће избројити сву метафоричку употребу ове ријечи у примитивним изведеницама” која се показује као неоснована пошто *даба* има огроман метафорички потенцијал – не само у изведеницама већ и у основном облику – што показује опсежан инвентар повезаних одредница у ЕРСЈ.

4.2.2. ЕРСЈ 2: 14–27, 28, 29–30, 31–32, 35 (на преко 20 страна налазе се 16 хомонима **баба**^{1–16} + топоним **Баба** + 6 изведеница + турцизам¹⁴ **бабо**); све је детаљно протумачено, већина издвојених хомонима има пуне словенске паралеле (са истим или одговарајућим варирањем значења); све ове хомониме, у оквиру којих постоји још и вишезначност,¹⁵ само веома верзиран и заинтересован стручњак може да разуме и прати, док лаик остаје загушен подацима и тешко може да прати дискусију. Ово је пример изузетно високог научног нивоа обраде речи у научном речнику типа тезауруса.

4.2.3. ПЕРСЈ (на непуне 2 стране налазе се 5 одредница: 1 је **баба**, 3 су изведенице из стандардног језика (**бабарога**, **бабица**, **висибаба**), ту је 1 упућеница (**бабине**) као и турцизам (**бабо**). Садржај свих 16 тј. 17 хомонима из ЕРСЈ обједињен је у једној одредници *даба*, изведеница *дабароѿа* је описана сажетије него у ЕРСЈ, а из његове одреднице *дабиѿи* издвојена је нова одредница, чији је носилац реч стандардног језика, *дабица*.

4.2.4. Дакле, кориснику **није** свеједно који речник чита; оптималан избор представља **ПЕРСЈ**.

¹⁴ Ову реч у свим поређењима узимамо у обзир пошто је била укључена у Скокову одредницу.

¹⁵ То су следеће речи: *даба*² 'вештица...', *даба*³ 'славски колач...', *даба*⁴ 'наковањ за откивање косе...', *даба*⁵ 'округао плоснат камен за бацање по површини воде...', *даба*⁶ 'стог снопова сирка и кукуруза...', *даба*⁷ 'главна уздужна греда у кући на коју се ослањају попречне...', *даба*⁸ 'камен међаш...', *даба*⁹ 'желудац овце...', *даба*¹⁰ 'кукурзни клип са ретким зрнцима...', *даба*¹¹ 'пећ од блата...', *даба*¹² 'јама од које се камен баца у игри камена с рамена...', *даба*¹³ 'котва...', *даба*¹⁴ 'најкрупнији лист на дуванској стабљници...', *даба*¹⁵ зоол. 'разне врсте риба, ракова, пужева...', *даба*¹⁶ бот. 'ковиље; красуљак; љутић...', као и оронимска одредница *Баба*.

4.3. Именица *àstīāl* (Skok 3: 332 s.v. *stēlja*; ЕРСЈ 1: 229–230; ПЕРСЈ s.v. *с̄т̄о̄¹*).

4.3.1. Реч се не налази на очекиваном месту у абecedном поретку (нпр. Skok 1: 67 Ø), нити у оквиру одреднице **с̄т̄о̄(л)* (Skok 3: 336 Ø), где би је очекивао онај ко евентуално зна да та наша реч представља крајњи етимон хунгаризма; опција је да читалац одустане од даљег трагања, или да провери у регистру (смештеном у 4. том, тзв. *Казала*) где су, сортиране у четири густа ступца, абecedним редом излистане све речи које се у речнику помињу (не само оне које се тумаче), са знаком одреднице у којој се налазе. Тако тамо (Skok 4: 6с) налазимо → *astal: gizba, sakaluš, [sofra], stelja, gospod*; *astalčić: stelja*; *astalski: stelja* – што указује да се *àstīāl* тумачи s.v. *с̄т̄е̄ља* (Skok 3: 332 s.v. *stēlja*). Под овим поствербалом описује се стари, у српском неочувани глагол **с̄т̄е̄ља̄ӣи* (од чијег је префигираног облика нпр. *йос̄т̄е̄ља̄а*), даље и именица *с̄т̄о̄(л)* [изворно 'оно што се поставља, простире'], а на крају излагања о њој стоји да је била позајмљена у мађарски, да би нам се касније вратила као балкански хунгаризам. Ово је драстичан пример гнездовног принципа организације одреднице (в. § 2.2.4).

4.3.2. ЕРСЈ 1: 229–230 *астал*; у првом делу дају се варијанте облика, акцената, нијансе значења, попис изведеница, преглед ареала; у другом делу је мађарски етимон са балканским паралелама; на крају долази кратка дискусија која разјашњава да је у питању повратна **позајмљеница**.

4.3.3. ПЕРСЈ само: „*àstāl* в. *ст̄о̄¹*”. Ова реч – зато што није део стандардног језика – нема своју одредницу него само упућеницу (тзв. празну одредницу) на одредницу посвећену стандардној речи, где ће она бити кратко тумачена.

4.3.4. Дакле, кориснику **није** свеједно који речник чита; оптималан избор представља ЕРСЈ.

4.4. Именица *òжиљак* (Skok 3: 670 s.v. *žalac*, 3: 680b s.v. *žila*; ПЕРСЈ s.v. *òжиљак*).

4.4.1. Реч се не налази на очекиваном месту у абecedном поретку (Skok 2: 582 Ø), али регистар

(Skok 4: 271d *ožiljak: žalac / žila*) указује да се она помиње у оквиру двеју одредница, *жалац* и *жила* (Skok 3: 670 s.v. *žalac*; Skok 3: 680b s.v. *žila*). Међутим, ни на једном месту она није објашњена: под *жалац* се без аргумената доводи у везу са буг. *ж̄иља* 'бодем' (уз неоправдано ограничавање ареала на источни терен), а под *жила* није аргументована веза са том речи (полазећи од непосредног глагола **ожилӣӣи*, не тумачи се семантички развој, уз коментар да је облик *обживак* неразумљив). Два различита тумачења су контрадикторна а не комплементарна, тако да остављају ову реч без решене етимологије.

4.4.2. ЕРСЈ нема ову реч јер у обради још није стигао до слова О-!

4.4.3. ПЕРСЈ s.v. *òжиљак*. У одредници се наводи и варијанта *йòжиљак* (Вук), као и заст. дијал. облик *òбживак* 'ожиљак; траг од замлађене повреде на дрвету': НА ЗАПИСУ УХВАЊЕНА, ОЖИВЉЕНА КОРА НОВА, МЛАДА, ГДЕ ЈЕ КРСТ О ЛИТИЈАМА ИСЕЧЕН; И ЗАПИС СЕ ОБНОВИ, СКИДАЈУЋИ ОНАЈ ОБЖИВАК КОЈИ СЕ НА УРЕЗАНОМ КРСТУ ЗА ГОДИНУ ДАНА УХВАТИО, ТЕ СЕ У 2. ДЕЛУ *òжиљак* тумачи од заст. глагола *обжи(ве)̄ӣи*. У 2. делу се у дискусији истиче да је битно то што он има словенске паралеле, од којих је – због семантичког подударанга – најважнија глуж. *wobžyc* 'зарастати, зацелити; затворити се (о рани)', што га смешта међу континуанте већ реконструисаног прасл. **o(b)žiti, o(b)živo*. Даље се тумачи творба суфиксом *-*ькь* од партиципа перфекта активног **obžilь*, и фонетски аспект накнадног умекшавања *л > љ* (као *йоделак* уместо *йоделак*). Алтернативно се дозвољава да је творба ишла од једног претпостављеног **ожил̄а̄ӣи*, од *ожив̄ла̄ӣи*, са дијал. променом *вљ > љ*, у прилог чему говори, и обликом и значењем, реално посведочено *зажив̄ла̄ва̄ӣи* 'зарастати (о ранама)'. Варијанта *òбживак* тумачи се као настала према презенту, или на слањањем на *жив* – али у сваком случају етнографски опис зацелљивања посечене коре дрвета на запису, где се зарастање описује глаголом *обживе̄ӣи*, битно подупире ову етимологију са семантичке стране – пошто је већ предложен

формални развој. Извођење од *жила* оцењује се као мање, од *жаока* и још мање вероватно. Skok се не помиње експлицитно, већ само у литератури. Ту се на крају опет упућује на цео чланак (Влалић-Поповић 2019) за даље читање.

4.4.4. Дакле, кориснику **није** свеједно који речник чита; Skok је двосмислен и недоречен, а ЕРСЈ до ове речи још није стигао; оптималан избор је ПЕРСЈ.

4.5. Глагол *ѝриѝнуѝи* (Skok 2: 298a s.v. *lijèpiti (se)*; ПЕРСЈ s.v. *ѝриѝнуѝи*).

4.5.1. Ни ова реч се не налази на очекиваном месту (Skok 3: 44 Ø), него се тек из регистра (Skok 4: 310c *prionuti*: krlj¹⁶ / *lijèpiti (se)* / *lipa* / *sila* ; *prioniti*: *jenjati* ; *ibid.* 309a: *prianjati* : *jenjati* / *lijèpiti (se)*) може сазнати да се о њој говори под *лейѝиѝи се*: „Ista praslavenska osnova još u prijevoju **ьр-ѝти*, то је *lijèpiti* kauzativum од **ьрѝти*, *češ. lpiti*. Taj је очуван једино у pf. *prilьноѝи* 'kleben bleiben' > *prionuti* (glede *l* > *o* упрот. *ožujak*) *dijal. prijonjati* (Piva-Drobnjak)“ (Skok 2: 298a s.v. *lijèpiti (se)*).¹⁶

4.5.2. ЕРСЈ ову реч нема јер у обради још није стигао до слова П-

4.5.3. ПЕРСЈ s.v. *ѝриѝнуѝи*. Након илустрације значења примерима из НПОсл и НП „Прионуо на посао као чичак на јаје“; „А потеже мача зеленога || десна му је прионула рука“; „За злато рѝа не приања“, у другом делу се даје реконструкција прасл. **pri-ьр-ноѝ-ти*, за њом и словенске паралеле, са истим префиксом (нарочито рус. *дијал. прильнѝть, прильнѝться* 'залепити (се), прионут'). У дискусији је прецизном морфолошком анализом описан процес којим је у српском изгубљена свест о етимолошкој структури глагола и његовој вези са породицом *лейѝиѝи*, што се десило у следу трију гласовних промена: (1) још прасл.

испадања *p* испред *ѝ* (*pѝ* > *ѝ*, као у *кло-ну-ѝи* < *клоѝ-ну-ѝи* < псл. **klop-ноѝ-ти* или *ѝо-ѝо-ну-ѝи* < **ѝо-ѝоѝ-ну-ѝи* < псл. **top-ноѝ-ти* поред *ѝоѝ-иѝи*) као и (2) доцнијег прелаза *л* у *о* (након (3) губљења полугласа). На крају се указује на примере очуваности коренског *n* у основи цсл. аориста у српсл. *прильне доуша ... к тебе*, док је у народном језику инфинитивно *-ну-* пренето и у аорист *ѝрионух*: Прионуше руке обадвие НП Вук.

4.5.4. Дакле, кориснику **није** свеједно који речник чита; оптималан избор је ПЕРСЈ, а у конкретном случају употребљив је и RJAZU.

5. ЗАКЉУЧАК. Из свега изложеног може се закључити да је за успешно читање етимолошког речника корисницима потребно извесно предзнање, као и искуство – што захтева време. Али уложени труд вишеструко се награђује отварањем сазнања која неретко превазилазе оквире чисте лингвистике или историјске лингвистике и залазе шире у области друштвених наука (чак и природних), нарочито историје и културне историје.¹⁷ Уз одређену спремност за учење стиче се вештина примењива и на речнике других језика.

ЛИТЕРАТУРА

1. БЈЕЛЕТИЋ, Марта 2006 – *Исковрнуѝи ѝлаѝоли*. Типови експресивних превербалних форманата (на српском и хрватском језичком материјалу). Београд: Институт за српски језик САНУ (= Монографије ; 2). приступљено 30.12.2021. <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1023/MartaBjeleticIskovrnutiGlagoli.pdf?sequence=1&isAllowed=y> приступљено 30. 12. 2021.

¹⁶ Овде се испоставља да Skok није имао у виду одговарајући том речника који му је иначе био примарни извор ексцерпције (RJAZU 12: 77–79 s.v. *prionuti*, где уредник Томо Маретић даје творбени низ и прасл. реконструкцију + неколико словенских паралела, с префиксом и без њега).

¹⁷ У том смислу може се препоручити један наслов популарног профила: *Речѝиѝе речи* (Влалић-Поповић 2013), где је подробно протумачено 38 речи (укратко још њих 200-ак); главни квалитет ове књиге је то што су у њој популарно, а ипак стручно и довољно детаљно, приказани основни принципи и методи етимолошке анализе.

2. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ, Јасна 2002 – *Историјска семантика глагола ударања у српском језику*. Преко етимологије до модела семасиолошког речника. *Библиотека Јужнословенској филологији* ; Нова серија књ. 21, Београд: Институт за српски језик САНУ. <file:///C:/Users/jasna/AppData/Local/Temp/JasnaVlajicPopovicIstorijskaSemantikaGlagolaUdaranjaUSrpskomJeziku.pdf> приступљено 30.12.2021.
3. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ, Јасна 2013 – *Речице речи*, Београд: Завод за уџбенике.
4. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ, Јасна 2014 – Етимологија у српским описним речницима, Рајна Драгићевић (ур.) *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 93–112. <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1987/vlajic.popovic.etimologija.u.srpskim.pdf?sequence=1&isAllowed=y> приступљено 30. 12. 2021.
5. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ, Јасна 2017 – Етимологија српског језика данас (уз осврт на јуче и поглед ка сутра), *Јужнословенски филолог* 73/3–4, 137–161. <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/4706/vlajic.popovic.etimologija.srpskog.jezika.danas.pdf?sequence=1&isAllowed=y> приступљено 30.12.2021.
6. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ, Јасна 2019 – Још једном о речи *ожиљак* ‘*cicatrix*’, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, 62/2, 7–18. <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/7098/vlajic.popovic.cicatrix.2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y> приступљено 30. 12. 2021.
7. ВУЧКОВИЋ, Марија 2021 – О корисницима етимолошких речника и етимолошким речницима с корисничког аспекта. *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*, С. Ристић, И. Лазич Коњик, Н. Ивановић (ур.), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2021, 545–559. <http://www.isj.sanu.ac.rs/%d0%b7%d0%b1%d0%be%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba-%d1%81%d0%b0-%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b5/> ... приступљено 30.12.2021.
8. ЕРСЈ – *Етимолошки речник српској језика*, 1–, Александар Лома (ур.), Београд: САНУ ; Институт за српски језик САНУ, 2003–. <http://www.isj.sanu.ac.rs/2017/08/28/etimoloski-recnik-srpskog-jezika-1-a-as/> приступљено 30. 12. 2021. <http://www.isj.sanu.ac.rs/2017/08/28/etimoloski-recnik-srpskog-jezika-2-ba-bd/> приступљено 30. 12. 2021. <http://www.isj.sanu.ac.rs/2017/08/28/etimoloski-recnik-srpskog-jezika-3-be-bj/> приступљено 30. 12. 2021.
9. КИР – *Ка изворима речи. Тридесет година Етимолошкој одсека Института за српски језик САНУ*, Марта Бјелетић (ур.), Београд: Институт за српски језик САНУ, 2013. <https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/2115/ka.izvorima.rec.pdf?sequence=1&isAllowed=y> приступљено 30. 12. 2021.
10. ЛОМА, Александар 2008 – **Rěč, *slovo, *besěda* – етимологија и семантичка праисторија, *Јужнословенски филолог* 64, 199–216. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-185X/2008/0350-185X0864199L.pdf> приступљено 30. 12. 2021.
11. ЛОМА, Александар 2013 – *Топонимија Бањске хрисовуље*. Ка осмишљању старосрпског топономастичког речника и бољем познавању општесловенских именословних образаца, Београд: САНУ (= Библиотека Ономатолошких прилога ; 2). https://aleksandarloma.com/PDF/Knjiga/A.Loma_Toponimija%20Banjske%20hrisovulje.pdf приступљено 30. 12. 2021.
12. ПЕРСЈ – *Приручни етимолошки речник српској језика*, 1, А–О, Александар Лома (ур.), Београд: САНУ ; Институт за српски језик САНУ, 2022.
13. ТЕШИЋ, Ана 2016 – *Романизми у народним јоворима Сјаре Црне Горе и Брда*, Доктор-

- ска дисертација, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2016.
<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/7928/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y> приступљено 30. 12. 2021.
14. ПЕТРОВИЋ, Снежана 2012 – *Турцизми у српском њризренском њовору*. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чеме-рикића. Београд: Институт за српски језик САНУ (= Монографије ; 16).
https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1306/16_Petrovic_Turcizmi.pdf?sequence=1&isAllowed=y приступљено 30. 12. 2021.
- **
15. GOLUBOVIĆ, Biljana – *Germanismen im Serbischen und Kroatischen*, München : Otto Sagner, 2007. (= Slavische Beiträge ; 459)
16. HADROVICS, László – *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1985.
17. LIPOVAC-RADULOVIĆ, Vesna – *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boka Kotorske*, Cetinje ; Titograd: Obod ; Pobjeda, 1981.
18. MUSIĆ, Srđan – *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 1972.
19. RJAZU – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1880–1976.
20. SCHNEEWEIS, Edmund – *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht*, Berlin: Walter de Gruyter, 1960.
21. SCHÜTZ, Joseph – *Der altserbische bergmännische Wortschatz*. Sprachgeschichtliche Abhandlung. Belgrad, 2003 (= Старосрпска рударска лексика. Расправа из језичке историје ; Посебна издања САНУ, књ. DCLIII ; Одељење језика и књижевности књ. 54 / Ур. Милка Ивић ; предговор и допуне Александар Лома).
22. SKOK, Petar – *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: JAZU, 1971–1974.
23. STRIEDTER-TEMPS, Hildegard – *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1958.
24. ŠIĆ, Jozef – *Geografska terminologija srpskohrvatskog jezika*; Gornji Milanovac / Beograd / Novi Sad ; Dečje novine / Vukova zadužbina / Matica srpska (Studije o Srbima ; 4) [Prevod dela: SCHÜTZ, Joseph – *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*, Berlin: Akademie Verlag, 1957.]
25. ŠKALJIĆ, Abdulah – *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost, 1979.
26. VASMER, Max – *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1944. (= Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1944, Philosophisch–historische Klasse, Nr. 3)

HOW DOES ONE READ AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY – THE CASE OF SERBIAN

Abstract

After an introductory review of lemma structure and typology of etymological dictionaries, and a brief presentation of three relevant etymological dictionaries of the Serbian language (Skok, ЕРСЈ, ПЕРСЈ – which differ significantly in a number of ways) this paper deals with the treatment of five Serbian words (*beseda baba astal ožiljak prionuti* – diverse by origin, distribution and antiquity) in those manuals. The comparison has demonstrated that these words (save the first one) are etymologized in an uneven manner and extent, so that for their potential users it is not at all irrelevant which dictionary they refer to – hence recommendations for the optimal choice of dictionary for each word. The author suggests that this illustration of differences of lexicographic practice is probably applicable to the treatment of major part of Serbian lexicon.

ОД БЕЛОГ ОРЛА ДО БЕЛИХ ПЧЕЛА (НАЗИВИ ЗА ДАЛЕКЕ ПРЕТКЕ И ПОТОМКЕ)¹

Марта Бјелетић²

Айсџиракџи. Сродство је систем друштвене организације заснован на стварним или фиктивним породичним везама. Терминологија сродства је систем именовања сродничких односа. Терминологија сродства у словенским језицима припада најстаријем општесловенском, а њено језгро – индоевропском лексичком слоју. По старини свог настанка и дуготрајности развоја, терминологија сродства представља један од најважнијих сегмената основног лексичког фонда српског језика. У овој прилогу анализирана је специфична група термина, карактеристичних само за српски језик – називи за далеке претке и потомке.

Сродство и врсте сродства

Сродство је систем друштвене организације заснован на стварним или фиктивним породичним везама. Основне врсте сродства су: крвно и социјално.

Код крвног сродства разликује се сродство у правој и бочној линији. Сродство у правој линији односи се на особе које потичу једна од друге, при чему се та линија дели на узлазну и силазну. Узлазној линији припадају преци а силазној потомци. Бочно сродство постоји међу особама које потичу од заједничког претка, али не непосредно једна од друге (брат, ујак, тетка, сестрић, брат од стрица итд.). Крвно сродство се сматра најважнијим видом сродства, сродством у правом, најужем смислу. Лица везана крвним сродством по правилу носе исто презиме, исповедају исту веру, међу њима се искључују брачни односи до одређеног колена.

У социјално сродство спада сродство по браку, тј. веза међу супружницима (муж и

жена), као и веза између једног од супружника са рођацима другог (свекар/гаст, свекрва/ташта, зет, снаха, шурак, девер, свастика, јетрва итд.). Овамо спадају и сродници који се стичу брачним везом брачног друга или родитеља (пасторак, пасторка; очух, маћеха, полубрат, полусестра). Други видови социјалног сродства су вештачко и ритуално сродство: усвајање, кумство, побратимство/посестримство, сродство по млеку итд. Код Срба су сродницима сматрани и они који славе исту крсну славу, који имају исто име, који су рођени истог дана (*једноданчићи*), који су рођени истог месеца (*једномесечићи*). Облици вештачког и ритуалног сродства организовани су према моделу крвног сродства. Они у принципу имају исте социјалне функције и намећу иста ограничења на успостављање брачних веза као и крвно сродство, а разликују се од њега само одсуством генетске основе и мањом категоришношћу.

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 8. децембра 2021. године.

² Научни саветник у Институту за српски језик САНУ у Београду.

Терминологија сродства

Терминологија сродства је систем именована сродничких односа. Терминологија сродства у словенским језицима припада најстаријем општесловенском, а њено језгро – индоевропском лексичком слоју. По старини свог настанка и дуготрајности развоја, терминологија сродства представља један од најважнијих сегмената основног лексичког фонда српског језика.

У индоевропско наслеђе српске терминологије сродства спадају две групе термина:

а) Термини за означавање крвних сродника: пие. **mah₂ter-* > псл. **mati* > *маііи*; пие. **b^hrah₂ter-* > псл. **bratъ* > *браіі*; пие. **suesor-* > псл. **sestra* > *сесііра*; пие. **suH-* > псл. **synъ* > *син*; пие. **d^hugh₂ter-* > псл. **dъkti* > *кћіи, ћерка*; пие. **ph₂tr-(u)u-(i)io-* > псл. **stryjъ, *stryjъсь* > *сіірици*,³ пие. **nepot-* > псл. **netъjъ* > *нећак*.

б) Термини за означавање сродника по браку: пие. **g^uen-* > псл. **žena* > *жена*; пие. **suekur-o-* > псл. **svekrъ* > *свекар*; пие. **suekr-uH-* > псл. **svekry* > *свекрва*; пие. **deh₂i-uer-* > псл. **dēverъ* > *девер*; пие. **glh₂-u-* > псл. **zъly* > *заова*; пие. **(H)ienh₂ter-* > псл. **ętry* > *јеіірва*; пие. **snus-o-* > псл. **snъxa* > *снаха*; пие. **gemH-* > псл. **zęть* > *зеіі*.

Са творбеног аспекта, за индоевропске термине сродства карактеристичан је суфикс **-ter* помоћу којег су образовани неки од најстаријих назива (**ph₂ter-*, **mah₂ter-*, **d^hugh₂ter-*, **b^hrah₂ter-*, **(H)ienh₂ter-*), а који се после распада прајезичког јединства очувао у промени прасловенских назива за мајку и ћерку: **mati*, *matere* (*маііер*) и **dъkti*, *dъktere* (*кћер*).

Након издвајања словенских језика из индоевропске језичке породице терминологија сродства се проширује низом нових, само словенских термина. Прасловенском (и општесловенском) слоју родбинске терминологије припадају следећи називи за крвне сроднике у

правој линији: псл. **otъсь* > *оііац*; псл. **tata* > *таііа*; псл. **dētę* > *деііе, гујеііе*; псл. **čędo* > *чего*; псл. **dēdъ* > *g(j)eg*; псл. **baba* > *баба*; псл. **pradēdъ* > *іірагег*; псл. **prababa* > *іірабаба*; псл. **prapradēdъ* > *ііраіірагег*; псл. **praprababa* > *ііраіірабаба*; псл. **vъnikъ* > *унук*; псл. **vъnika* > *унука*; псл. **pravъnikъ* > *ііраунук*; псл. **pravъnika* > *ііраунука*; псл. **prapravъnikъ* > *ііраііраунук*; псл. **prapravъnika* > *ііраііраунука*.

Појављују се нови термини за сроднике у бочној линији: псл. **ujъ* > *ујак*, псл. **teta*, **tetъka* > *теііа, теііка*, као и за својту: псл. **nevęsta* > *нев(j)есііа*; псл. **mъžъ* > *муј*; псл. **tъstъ* > *тастіі*; псл. **tъstja* > *таштііа*; псл. **svъstъ* > *свасіі*, *свасііка*; псл. **svojakъ* > *својак, свак*.

Постоје различита мишљења о старини редупликација типа **baba*, **tata*, **teta*, тзв. речи дечјег језика. Неки аутори претпостављају да су ове творевине индоевропског порекла. Други сматрају да се ради о терминима који су настали у словенским језицима, иако неки од њих воде порекло из старијих слојева терминологије сродства. Према трећем мишљењу, ове творевине не треба сматрати древнима, јер су оне могле настати у било ком периоду, у разним језицима паралелно.

Терминологија сродства се даље развија и диференцира у периоду самосталног развика појединачних словенских језика. Огромна већина термина који тада настају јесу облици образовани помоћу домаћих творбених елемената од термина наслеђених из индоевропског или прасловенског периода. Те изведенице се своде на неколико општесловенских творбених типова: *браіі* > *браііанац, браііанић, браііић, браііаница, браііичина*; *сесііра* > *сесіірић, сесііричић, сесііричина*; *син* > *синовац, синовица, синовка*; *сііриц* > *сііричевић, сііриковић, сііричевка, сііричевићка*; *ујак* > *ујчевић, ујаковић, ујчевићка, ујчевка*; *девер* > *деверичић, деверична*; *заова* > *заовић, заовичић, заовична, заовичина, заовичићка*; *јеіірва* > *јеіірвић, јеіірвичић, јеіірвична, јеіірвичина*.

³ У словенским језицима није сачуван пие. назив за оца **ph₂ter-*, али се он посредно чува у називу за стрица.

Српски језик спада у језике са развијеном и разгранатом терминологијом сродства. У овој прилогу биће анализирани називи за далеке претке и потомке.

Називи за претке

Словенски термини за означавање мушког претка у четвртом колелу образују се низањем префикса **pra-*, чиме настају облици типа **prapradědъ*. Облик *йрайрагед* се доиста и среће у народним говорима, али у српском (и хрватском) језику далеко су распрострањенији називи *чукунгед* односно *шукунгед*.

Поред тога, у српском језику постоје и називи за претке даље од четвртог колелна. Као пример наводимо два родословна низа. Први је забележен у писаном документу из XVIII века који се чува у Одељењу рукописа Матице српске у Новом Саду: *ошац, гед, йрагед, чукунгед, наврндгед, аскунђел, кунђел, куребал*. Други је исписан на зидовима једне чарде у близини манастира Ковиља крај Титела: *ошац, гед, йрагед, чукунгед, наврндгед, аскурђел, кудел, куребал, сукурбал, дели орао*. У материјалу којим располажемо срећу се и варијанте *наврдгед, аскурдјел, курђел, курдјел, курлебало*, као и облици *курајбер, курицула, сукурдов, йарђијан, ажмикур*. Побројани називи нису у широј употреби и већином нису регистровани у речницима.

За разлику од њих, назив *чукунгед/шукунгед* је добро потврђен, широко распрострањен и присутан у језичкој свести савремених говорника. На територији српског (и хрватског) језика оцртавају се два различита, делимично преклопљена ареала: ареал облика с елементом *чукун-* (Војводина, Барања, централна и југоисточна Србија, централна Црна Гора) и ареал облика с елементом *шукун-* (Црна Гора, Приморје с острвима, Босна, Херцеговина, Хрватска). У лексикографским изворима раније се, већ од XVII века, јављају облици на *ш-*, док су облици на *ч-* забележени тек почетком XIX

века (у првом издању Вуковог *Српској рјечника* из 1818. године). Из тога не произлази нужно да је варијанта на *ш-* старија, јер сви извори у којима је посведочена (речници Микаље, Витезовића, Беле, Стулића) потичу са западног српско-хрватског подручја, где она и данас преовлађује, док из источнијих делова језичке територије и немамо релевантних извора пре Вука. Елемент *чукун-* показује знатно већу фонетску стабилност од елемента *шукун-*, који се јавља и у варијантама: *шакун-, шекун-, шикун-, кушун-, сакун-, ша-*.

У старијој етимолошкој литератури за разматрању реч понуђена су два алоглотска тумачења. Прво полази од елемента *чукун-*, изводећи га од тур. *kökün* 'темељ, основа, корен'. Семантичко и фонетско неподударење турског предлошка и с.-х. облика који се из њега изводи донекле се да објаснити: са семантичке стране – примером срп. дијал. *ћок* 'порекло, старина' < тур. *kök* 'корен', а са фонетске стране – чињеницом да се прелаз *ç-* < *k-* јавља и у турским говорима. Код овог тумачења најтеже је објаснити прелаз иницијалног *ч-* > *ш-* у облику *шукунгед*.

Друго тумачење полази од елемента *шукун-*, изводећи га од романског облика *secundo-*, иако у романским језицима не постоји назив за претка у четвртом степену који садржи елемент *secundo-*. Као евентуална паралела могао би се узети венецијански термин *secondo zermàn* 'другобратучед' и средњелат. *secundus heres* 'унук'. Међутим, ово тумачење не објашњава облик *чукунгед*.⁴

У новије време изнета је претпоставка о домаћем пореклу елемента *чукун-/шукун-*. Да бисмо је образложили, морамо се вратити групи назива за најдаље претке. Једина реч из те групе која је досад подвргнута етимолошкој анализи јесте реч *аскурђел*. Њен ареал обухвата Бачку, Банат, Славонију, а усмене потврде су из Книна и са Цетиња. Сачувана је превасходно у псовкама (*Аскурђела йи йвоја!*). Како је њена веза са обликом *курђел* крајње очигледна,

⁴ ОС 83–84 s.v. *чукунгед*.

помишља се да би се творбено могла разложити на *ас-курђел* 'прави курђел' (први елемент *ас* 'прави, потпуни; чист, без страних примеса' < тур. *has* 'посебан, нарочит; чист, непатворен'), иако ни сам облик *курђел* нема решење.

Међутим, облик *аскурђел* могао би се разложити и на *а-скур-ђел*, чиме се успоставља веза са псл. **pra-sk(j)urь* 'прапрадед, родоначелник', од којег потичу стсрп. *працоурь* 'прапраунук', струс. *працурь* 'прапрадед; прапраунук', рус. *працур* 'далеки предак', пољ. *praszczur* 'далеки предак; потомак, прапраунук; рођак'.⁵ Већина аутора као најближу паралелу прасловенске речи наводи лит. *prakūrėjas* 'прародитељ'.⁶ За наше излагање од изузетне је важности комплетно значење ове речи. Наиме, у *Речнику литавској књижевној језика*, поред застарелог значења '(пра)предак', наводе се још два њена значења: 'оснивач (нпр. села)', 'онај који ложи ватру'.

Овиме се у нашу причу уводи једна потпуно нова димензија, тј. повезивање српских назива за далеке претке (од којих већина садржи елемент *-кур-*) са словенским називом за мушки полни орган (псл. **kurьсь*), који се своди на псл. основу **kur-*.⁷ Псл. **kurьсь* се обично тумачи као деминутив од **kurь* 'петао' (> стсл. *коурь*,

буг. *кур*, слн. *kur*, пољ. *kur*, струс. *куръ*, рус. дијал., укр. *кур*), будући да се метафора 'петао, петлић' > 'мушки уд', заснована на полној активности петла, јавља и у другим језицима, уп. нем. *Hahn*, фр. *coq*, енгл. *cock* 'петао; мушки уд'. Међутим, ово тумачење се доводи у питање због постојања сазвучних назива за 'штап, палицу, клин' и сличне предмете у словенским језицима, уп. дијал. *курало* 'дрвени клип, прут у дечјој пуцаљки којим се избацују куршуми од кучине', *куралце* 'осовина око које се окреће витао'. Изведенице од основе **kur-* функционисале су и као коларски термини, уп. дијал. *курак*, *курањ*, *курченик*, *курель* 'клин уметнут у рупу на гредељу плуга'. Александар Лома⁸ је то даље довео у везу са поступком извођења 'живе ватре'⁹ и сазвучним називима за мушки уд у иранским језицима¹⁰ и показао да континуанте псл. **kur-* у значењу 'дрвени клин; палица; мушки уд' стоје у вези са псл. глаголом **kuriti* 'палити, загревати' (с.-х. само покр. *курийи* 'ложити, потпалјивати; горети'), те да је њихово исходишно значење могло бити: '*дрво за извођење живе ватре'.¹¹

На ширем индоевропском плану псл. глаголу **kuriti* најближе стоји лит. *kūrti* 'стварати, оснивати; загревати, палити (ватру)', уп. израз

⁵ Псл. реч се првобитно односила на најдаљег претка, да би у појединим словенским језицима почела да означава и најдаљег потомка. У питању је, дакле, секундарни пренос значења 'прапрадед' > 'прапраунук'.

⁶ ЕРСЈ 1: 226 s.v. *аскурђел*.

⁷ Постојање везе између назива за мушки уд и родбинских назива поткрепљују бројне паралеле, од којих ћемо овде поменути само стинд. *liŋga-* 'мушки уд', 'рођење', 'род, породица, сродници, племе', 'потомство, потомци' итд.

⁸ Лома 1999.

⁹ У неким крајевима клин из гредеља плуга ставља се младенцима у постељу да би им се рађала мушка деца. Ова магија се не заснива само на сазвучности назива и сличности предмета са мушким удом, већ и на функционалној аналогiji полног чина са уметањем клина у рупу. Та метафора експлицитно је присутна и у архаичном обичају извођења 'живе ватре' из дрвета трењем, тако што би се једно, тврђе дрво вртело у другом мекшем, ижљепљеном или пробушеном. При том се 'активно' дрвце схвата и означава као м у ш к о, а пасивно као ж е н с к о (иста симболика сексуалног чина присутна је код дрваца чијим се трењем изводила жртвена ватра у староиндијској религији) (ор. cit. 133).

¹⁰ Уп. хотано-сакско *kūra-*, *kaurka-* 'мушки уд', иран. **kur-* 'производити, рађати', согд. *wkury* (< **vi-kor-*) 'родбина', стинд. *kūla-* 'породица, род' (ор. cit. 136–137).

¹¹ У основи овог значења лежала би праиндоевропска митологија ватре као стваралачког, животодавног елемента, који је, између осталог, садржан и у мушком семену. У том смислу је чин паљења могао бити поистовећен са чином зачећа, а оруђе којим се пали ватра – са мушким полным органом.

ùgnj kùrti 'ложити ватру' (дословно: 'правити, стварати ватру'), као и повратни облик *kùrtis* 'настањивати се, смештати се на новом месту'. У светлу ових чињеница могло би се претпоставити да се значење лит. *prakūrejas* '(пра)предак' развило из значења 'онај који оснива, који се (први) настањује', тј. 'онај који (први) ложи ватру'.

Имајући у виду ову мотивацију, вратићемо се нашем *чукундегу*. У српском језику посведочен је глагол *чкайши*, *чкам* 'чачкати', *зачкайши* 'испунити шупљину, зачепити, затиснути', *начкайши* 'натрпати, начичкати, набити'. Он се своди на псл. **čьkati*, **čьkṇoti* поред **čikati* са основним значењем 'ударати, куцати, додиривати, гурати'. Међу континуантама облика **čikati* налази се рус. дијал. *чкати* 'кресати ватру'.

У српским дијалектима постоји скоро синониман глагол *чука* 3. sg. 'кресати огњилом о кремен' (такође 'ударати чекићем по неком материјалу', 'куцати, лупати'), као и именица *чукала* 'прибор за припаљивање дувана који се састоји од огњила, кремена и труда' (Тимок). Иако се слични облици свде на псл. ономатопеју **čukati*, која се чак сматра аналогном по пореклу са **čikati*, **čьkṇoti*, можда се ипак ради о нечем другом. Можда је облик *чукайши* 'кресати огњилом о кремен' заправо од **čьkati*, **čьkṇoti* (с обзиром на рус. паралелу од **čikati*),¹² и можда се ту само секундарно развило -у- како би се разбила тешка иницијална група настала након испадања слабог полугласа (уп. *бузова* < *бзова* < псл. **bъzova* 'зова'). Затим, можда је постојала и изведеница од тога глагола, радна именица на **-ипъ*: **čьkipъ* (уп. *лагун* 'човек који се глади, дотерује'), која је могла срасти са именицом **dēdъ*. Имали бисмо, дакле, паралелно са лит. обликом *prakūrejas*, и словенски облик **čьkipъ-dēdъ* у значењу '*прапрадеда који је први укресао ватру на породичном огњишту'.

Ако би ово тумачење било тачно, првобитни облик **чукундег* – на делу с.-х. терена где *чк* прелази у *шк*: *мачка* > *машка* (Приморје, Црна Гора) – дао би **шчукундег*, а онда бисмо из једне и друге форме добили *чукундег* одн. *шчукундег* (секундарним уметањем вокала -у- ради разбијања тешке иницијалне групе; вокал -у- изабран је да би се постигла вокалска хармонија). Овим би се можда могла објаснити и велика шароликост фонетских варијаната код облика на *ш-* (в. горе), код којих се изгубила свест о мотивацији назива, док је код облика на *ч-* та свест дуже потрајала. Штавише, глагол *чукайши* са својим изведеницама развио је сва релевантна секундарна значења везана за овај круг лексике, уп. *чукайши (се)* 'futuere', *чук*, *чукало* 'мушки уд', *чукање* 'сношај'. Али и исходишни глагол *чкайши* (в. горе *зачкайши*, *начкати*) такође има сличну конотацију.

Очигледно је да назив *чукундег* још увек не може добити коначно решење. Оно што је извесно јесте да се ради о јужнословенској речи, словенској али не и прасловенској, која је настала након распада прасловенске заједнице и раширила се једино по јужнословенском простору. То је могло бити у XI веку будући да су се тада већ изгубили слаби полугласи. Остаје нејасно и због чега је реч *чукундед/шчукундед* само у српском и хрватском тако добро посведочена, раширена и жива (иако је у свакодневном животу ретка појава да неко има живог чукундеду), док је у македонском она врло ретка, а у бугарском сачувана само у саставу фразеологизованих израза (што, са своје стране, сведочи о њеној архаичности).

Називи за потомке

И у овој сфери се српски језик разликује од осталих словенских језика будући да поред назива *чукундук* има и назив *беле њчеле* (ређе у једнини *бела њчела*), којим се означавају потомци у трећем, четвртном или петом колону.

¹² Можда се у српском језику глагол *чкайши* у значењу '*кресати' изгубио ради избегавања хомонимије са турцизмом *чкайши* 'изазивати', па је његове функције преузео глагол *чукайши*.

Писане потврде поменутог назива врло су ретке: *дијеле челе* 'прапраунучад',¹³ *дијеле њчеле* 'чукунунучад',¹⁴ *беле челе* 'четврто колено потомства',¹⁵ *дијела чела* 'праунуче'.¹⁶ Изненађује чињеница да ни Вук не спомиње *беле њчеле*, иако је овај израз још и данас жив у дијалектима. О томе сведоче његове усмене потврде: *дијеле (њ)челе* 'потомци у четвртом колону, прапраунучад' (Ужице, Сарајево), *дијеле челе* 'id.' (Загарач, Цуце), *беле челе* 'потомци у петом колону' (Бучум). Изложени материјал показује широку распрострањеност родбинског назива *беле њчеле*, чији ареал обухвата Србију, Босну, Херцеговину и Црну Гору.

Израз *беле њчеле* у значењу 'потомци' презет је из лексике пчеларства. Народна пчеларска терминологија располаже великим бројем термина за означавање врста ројева према њиховој сродничкој и хронолошкој филијацији. Један од тих термина је и *беле њчеле*, којим се означава 'рој од парожка'. Старији етнографски извори нуде детаљан опис ове појаве: „Кад маторка кошница да први рој, онда се тај први рој зове првенац. А кад исти првенац у истој години пусти рој, онда се тај рој зове парожак, па кад и овај парожак опет у истој години пусти рој, онда се тај рој зове бијела пчела. Сваки може из овога лако увидјети, да је ријетка година, у којој би се пчеле тако ројиле, да буде и бијелих пчела. Година дакле мора бити врло изобилна пашом. Срећа је дакле велика, кад кованције добијају бијеле пчеле, зато се

дакле и каже уопће за свакога, кога превелика срећа прати у сваком послу, да ће стећи бијеле пчеле”.¹⁷ Термин је и данас жив у пчеларству: „Беле пчеле – кад ројев рој да рој” (Черевих), „Изађе првенац, кад се изроји једаред, па кад се други пут изроји онда се те зову беле пчеле” (Каћ), „Беле пчеле кад се изроји три пута рој” (Томашевац), „Кад се трећи пут рој роји то су беле пчеле” (Конак),¹⁸ а помиње се и у стручној литератури: „Кад је добра година, може се из једног улишта по четири пута рој пуштати. Четврто колено зову бијелим пчелама”.¹⁹ Од стандардних лексикографских извора назив *беле њчеле* региструје само *Рјечник* Југославенске академије знаности и умјетности, уз опаску: „Зашто се каже *дијела чела*, то није јасно; још је мање јасно, што се (ваљада у Црној Гори) бијела пчела говори за *њрајраунуково дијетје*”.²⁰

Израз *беле њчеле* јавља се и у фразеолошкој употреби, означавајући изобилје, богатство: *беле њчеле* 'у газдинству, сувишно богатство': У њега ти има, мислим, и белих пчела (тј. свачега) (Крагујевац).²¹ Одатле су се развили фразеологизми: *стјећи (добити) дијеле њчеле*, *имати дијелијех њчела* 'бити богат'. Израз се јавља и у народним пословицама: *Обрадовао се као да су му дијеле њчеле њолећеле – Обрадовао се као да је нашао дијеле њчеле – Стјећи ће беле челе*, благословима: *Да Бој да стјекао беле њчеле! – Бој му дао беле њчеле!* и заклинањима: *Тако ти белих њчела*.

¹³ I. Zovko, Rodbinski nazivi u Herceg-Bosni, *Zbornik za narodni život Južnih Slavena* 7, Zagreb 1902, 370.

¹⁴ М. Барјактаровић, Терминологија родбине и својте у Горњем Полимљу, *Гласник Етнографској музеја на Цетињу* 1, Цетиње 1961, 126.

¹⁵ Б. М. Николић, Колубарски говор, *Српски дијалектолошки зборник* 18, Београд 1969, 64.

¹⁶ М. Станић, *Ускочки речник* 2, Београд 1991, 481.

¹⁷ Ј. Живановић, Српски рјечник за кованције, *Јавор*, Нови Сад 1879, 305–307.

¹⁸ Љ. Недељков, *Архаична њчеларска лексика у Војводини*, Нови Сад 2009, 211.

¹⁹ V. Ćurčić, *Narodno pčelarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1938, 45.

²⁰ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* IX, Zagreb 1924, 728 s.v. 1. *pčela*.

²¹ Грађа за *Речник српскохрватској књижевној и народној језика* САНУ.

Пчеларски термин је примаран у односу на остале. Од посебног значаја је чињеница да се израз *беле њчеле* јавља искључиво у српском језику, тј. да такав пчеларски термин није познат осталим словенским језицима. О његовој старини у нашем језику сведочи патроним *Бљлопчеланињ*, забележен на ћирилском натпису из Херцеговине с почетка XV века, као и назив села *Билоњчеле* у Неретви, које се помиње у дубровачком акту из 1456. године. Топоним је вероватно настао онимизацијом термина.²²

Из пчеларске терминологије израз *беле њчеле* прешао је у родбинску. О секундарности родбинског назива изјаснили су се већ многи аутори: „Без сумње је из пчеларства пренесена *дијела њчела* на пети степен у потомству код људи. Немогуће је да се роји и *дијела њчела* у истој години. *Бијела* је *њчела* кулминација ројења. Даље не иде више. Па тако је и код људи *дијела њчела* кулминација сродства по крви”.²³

Такође је разумљиво зашто се овај пчеларски термин јавља у фразеологизмима: „Термин означава велику реткост у пчеларству – рој од паројка, тј. трећу генерацију у директној филијацији у једној сезони. Иако, с економског гледишта, потпуно безвредан рој, *беле њчеле* су због своје изузетности сматране симболом плодне године, среће и благостања. Стога је термин ушао у херцеговачке дијалекатске фразеологизме *сџећи (добийи) дијеле њчеле, имаји дијелијех њчела* ’бити богат (срећан)’”.²⁴

Остаје, међутим, неразјашњена структура самог назива, тачније – значење придева *бела* у споју са именицом *њчела*.

Најједноставније би било поћи од претпоставке да *бела њчела* означава јединку према њеном спољашњем, физичком изгледу, у конкретном случају – према боји тела. Притом се уопште не мора радити о пчелама „белим као снег”, већ само о инсектима светле боје, будући

да придев *део* често уопштено представља низ боја светлих тонова, а такође и велики интензитет боје. И заиста, у природи егзистирају различите врсте пчела, међу којима се срећу и сребрнасто-сиве, па чак и албино пчеле. Као изузетно светле врсте познате су нпр. египатска и палестинска пчела, а у југоисточној Европи и на Балкану – *Apis mellifica carnika*, врста сивих пчела. Та чињеница, међутим, не објашњава пчеларски термин *беле њчеле*, будући да се пчеле из овог роја по боји нимало не разликују од пчела из свих осталих ројева.

Стога одговор на питање: зашто *бела* пчела? – треба тражити не у семантици, већ у симболици беле боје.

Бела боја у фолклору симболизује ретке појаве. Тако се, рецимо, у руском фолклору често среће придев *белый* у значењу ’редак’, ’вредан’. У описима богате трпезе на столу је обавезно *бела рыба*, а као метафора за нешто необично употребљава се синтагма *бел олень*. И у српском фолклору синтагма *бела риба* симболизује нешто ретко, вредно. Из овога следи да епитет *бела* (пчела) заиста може имати значење ’ретка’, нарочито с обзиром и на фактичку реткост појаве о којој је реч.

Беле животиње и птице, посебно оне које су ретке или уопште не постоје у природи, сматрају се посебнима. Отуда и *беле њчеле* због своје изузетности представљају симбол плодне године, среће и благостања. Атрибут *бела* (пчела) може, дакле, означавати изузетну вредност, што потврђује синонимни израз *злајне челе* (јужна Херцеговина), у којем је придев *беле* замењен придевом *злајне*. Значење ’велика вредност’, одатле ’изобиље, богатство’, ’велика срећа, напредак’ реализовано је углавном у фразеологизмима.

У духовној култури Словена бела боја, посматрана у корелацији ’бело’ : ’црно’ – симболизује ’добро’ (: ’лоше’), ’мушко’ (: ’женско’),

²² S. Pujić, Antroponimi pčelarskog porijekla, *Onomastica Jugoslavica* 10, Zagreb 1982, 190.

²³ J. Живановић, *Јавор* XIII, Сремски Карловци 1907, 185.

²⁴ Pujić l.c.

'живо' (: 'мртво') итд. Могућа је и корелација према особини 'бело' : 'не бело' и тада бела боја означава сакралност, чистоту, плодност, светлост итд. У народној свести бело се асоцира и са стваралачком снагом која се налази у млеку, јајету и мушком семену.

И док је за објашњење пчеларског термина важно само значење, односно симболика атрибута *део*, за тумачење родбинског назива подједнако је значајна и симболика пчеле (мада се овде ради о метафоричком преносу целе синтагме). У противном, за означавање далеког потомка могао би се узети и израз *бела врана* или сл., али очито је семантички набој појма *йчела* одиграо пресудну улогу. Пчелињи рој симболизује људску породицу: онај ко сања рој пчела, имаће велику породицу. За пчелу се везује једна од најважнијих варијаната мотива плодности – 'отварање' пролећа. Пчелама је својствена и брачна еротска симболика.

Индикативно је да се придев *део* јавља и у синтагми *бели орао*, којом се означава најдаљи предак. Један од атрибута орла и јесте белина, као друга ознака за светлост. Орао је, иначе, симбол небеске (соларне) силе, ватре и бесмртности. У његова митолошка својства спадају дуговечност и способност подмлађивања, па је можда и то утицало на избор орла за именовање најдаљег претка.

Међутим, овде би атрибут *део* могао имати и другу функцију. С обзиром на контекст у којем се помиње, *бели орао* би се могао довести у везу са *белом* (кућном) *змијом*. Представе о кућној змији постоје у готово свим словенским традицијама. Лик змије као покровитеља куће везан је за култ преака, пре свега за древни обичај сахрањивања умрлих чланова породице испод кућног прага или огњишта. Веровање да на тим истим местима обитава и кућна змија сугерише да се она некада поистовећивала са (првим) претком породице. Хтонска симболика змије-покровитељке исказана је њеном белом бојом, која је карактеристична за читав низ

митолошких ликова везаних за представе о мртвима. Орао, као и змија, има медијаторску функцију, тј. остварује везу између горњег и доњег света.

С друге стране, *бела змија* на симболичком плану има иста својства као и *беле йчеле* јер се, као и оне, сматра знаком велике среће и благостања: „Нитко на свијету није тако сретан као чељаде које има змију белицу” (Велебит), „Бијелу змију има свака кућа и гдје је она тамо је добро благо” (Крбава), „Која кућа има бијелу змију сретна је и не треба је се бојати, јер је кућарица” (Дарувар).²⁵

Дакле, на једном полу породичног стабла, као родоначелник и најстарији предак, стоји *бели орао*, а на другом, као његови најдаљи потомци – *беле йчеле*. Употреба атрибута *део* у номиновању оба денотата, која својим карактеристичним позицијама омеђавају један крвно-сроднички низ, вероватно није случајна. Ипак, крајње порекло назива поменутих у овом прилогу – још увек није до краја разјашњено.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барјактаровић Мирко. „О сродничким називима код нас и њиховом делимичном нестајању”. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 50 (1986): 159–171.
2. Белетич Марта. „Дополнение к исследованию терминологии родства в сербском языке (чукундед)”. *Этимология 2009–2011* (2012): 3–17.
3. Бјелетић Марта. „Беле пчеле”. *Кодови словенских култура* 6 (2001): 106–118.
4. Гамкрелидзе Тамаз В., Вячеслав В. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. I–II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.

²⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа II*, *Српски етнографски зборник* 72, Београд 1958, 123.

5. Гура Александр В. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Издательство «Индрик», 1997.
6. ЕРСЈ – *Етимолошки речник српског језика* (ред. Александар Лома), 1–. Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 2003–.
7. Исаченко А. В. „Индоевропейская и славянская терминология родства”. *Slavia* 22 (1953): 45–87.
8. Лома Александар. „’Петлић’, ’палидрвце’ или ’оплодитель’?”. *Кодови словенских култура* 4 (1999): 131–145.
9. Митровић Јеремија Д. „Називи за степене потомака и предака код Срба”. *Гласник Етнографског музеја* 49 (1985): 181–182.
10. ОС – *Оледна свеска*. Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ. Београд, 1998. (Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. 15).
11. Раденковић Љубинко. *Симболика светиа у народној мајици јужних Словена*. Ниш: Прo-света, 1996.
12. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь в пяти томах. Под общей редакцией Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995–2012.
13. Толстая Светлана М. „Категория родства в этнолингвистической перспективе”. Толстая, Светлана М. (ред.). *Категория родства в языке и культуре*, Москва: Индик, 2009: 7–22.
14. Трубачев Олег Н. *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959.
15. Bjeletić Marta. „Terminologija krvnog srodstva u srpskohrvatskom jeziku”. *Јужнословенски филолоџ* 50 (1994): 199–207.
16. Šaur Vladimír. *Etymologie slovanských příbuzenských termínů*. Praha: Academia, 1975.
17. Wodtko, Dagmar S., Britta Irslinger, Carolin Schneider. *Nomina im Indogermanischen Lexicon*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2008.

FROM THE WHITE EAGLE TO THE WHITE BEES (TERMS FOR DISTANT ANCESTORS AND DESCENDANTS)

Abstract

Kinship is the system of social organization based on real or putative family ties. Kinship terminology is the system of terms used to represent the realms of genetic and social relations. Slavic kinship terminology belongs to the oldest lexical layers of Common Slavic, and the core of it is Indo-European. With regard to the antiquity of its origins and the length of its development, kinship terminology is one of the most important segments of the basic lexicon of the Serbian language. In this article the specific group of kinship terms is analysed – the terms for distant ancestors and descendants, typical of the Serbian language only.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ У ЕДИЦИЈИ „ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ”¹

Горана Раичевић²

„Припадам предратној скојевској генерацији која је чиста срца прихватила идеал новог, праведног друштва, не знајући ништа о Коминтерни, чисткама, гулазима, властољубивости непознатих партијских вођа. Определило нас је уверење, до којег смо сами, понаособ, долазили, да живимо у трулом, корумпираном, репресивном друштву. Определио нас је, затим, рат. Полагали смо испит пред собом. Ако смо као људи ишта веровали, морали смо у борбу. Ми нисмо дошли на власт, као што се десило старијој генерацији партијаца. Ипак, постигли смо, за кратко време, необично висок статус... Они који су преживели имали су осећај великог, неописивог тријумфа. Најгоре из наше генерације нису прошли они који су изгорели у часу највећег заноса, већ они који су били на власти, који су се лагано пели њеним степеницама, који су цео живот посветили политици, да би били одбачени онда када је било прекасно за било коју другу егзистенцију. У разумљивом огорчењу, неки од њих су одбацили све идеје своје младости и обесмислили читав свој живот.”³ Овим реченицама којима је на најкраћи начин описао пут и позицију оне генерације Срба која је, родивши се почетком треће деценије 20. столећа, веровала у могућност промене света и успостављање праведнијег и срећнијег друштва,

а које је написао филозоф Михаило Марковић, могли бисмо сажето обухватити и животни пут његовог две године старијег пријатеља писца Добрице Ћосића. Последњу реченицу овог одломка: „Мене је спасла страсна жеља да се бавим науком...” којом је Марковић тумачио своју животну посвећеност науци о друштву и филозофији – што му је помогло да избегне судбину српских комунистичких политичара чији је једини животни циљ био успон по заводљивим али климавим степеницама власти, и чији је пад у анонимност и заборав био нужна последица историјских збивања с краја 20. века – примењену на избор којим је Добрица Ћосић свој живот испунио смислом, гласила би: „Мене је спасла страсна жеља да пишем...”

Осврћући се на свој живот у позним годинама, и бележећи у дневницима тегобу и муку које су тај живот пратиле – одвраћајући га од метафизичке могућности да га проживи поново – Ћосић је закључивао да га је на овом свету, осим породице, задржавао само порив да пише. Ту жељу која је српску књижевност обогатила хиљадама страница романа што су својом тематиком, садржином, обухваћеним историјским временом и историјским догађајима описали цео српски 20. век, не бисмо могли да разумемо ван овог кратког описа судбинског удеса генерације „левичара” који

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 15. децембра 2021. поводом стогодишњице рођења Добрице Ћосића.

² Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

³ Добрица Ћосић, „Михаило Марковић, филозоф у политици”, *Пријатељи мога века* (прир. Марко Крстић), Десет векова српске књижевности, Нови Сад: Матица српска 2021, 168.

је дао Михаило Марковић, а који је Добрица Ћосић навео у портрету свог пријатеља у књизи *Пријатељи мога века*. Предратни идеалиста, левичар, марковићевац и комуниста из Велике Дренове, велики читач, верник у племените идеје о братству, слободи и једнакости, које је брзином ветра развејала по Европи још Француска револуција, Ћосић се, као рођени бунтовник, придружио тајној антидржавној организацији комунистичке омладине, да би у рату, у складу са својом идеологијом, пришао Титовим партизанима, поставши политичким комесаром Јастребачког партизанског одреда. Искусивши ужасе грађанског рата, и поставши сведоком догађаја у којима су од четничког ножа страдали његови земљаци, сељаци, који су мислили другачије од оних чија је мржња према комунистима била јача од љубави према краљу и отаџбини, Добрица Ћосић је, чини се, непоречно и заувек, створио негативну представу и осећања ресантимана према једном делу српског народа, чије ће заблуде и странпутице описати касније у својим романима. Када је рат завршен и када се, стекавши заслуге на победничкој страни, нашао међу онима који су после уништења „старе и труле” стварали нову, „праведнију и бољу” Југославију, Ћосић се суочио са једном исто тако деструктивном силом, са мрзљачким, убиљачким, осветничким нагоном нове власти, када се она обрачунавала са својим непријатељима, неистомишљеницима, али и са људима чија је једина кривица била то што су припадали другој класи, и чија је имовина постајала плен у монтираним судским процесима. Ако су насиља и убиства у рату правдана праведним циљем антифашистичке борбе за националну али и социјалну слободу – што су у партизанском покрету од почетка постојали као напоредни циљеви – онда су поступци власти, пишчевих бивших сабораца и истомишљеника, у изградњи државе која је требало да искорени зло и усрећи све њене становнике, дубоко уморали до тада чврста и непоколебљива морална и идеолошка уверења младог комунисте и бившег партизанског

комесара. Да не затвори очи пред оним што се пред њим догађало, учествујући и сам у првим послератним годинама у стварању државе која се неће много разликовати од стаљинистичке диктатуре, и чији ће логори за неистомишљенике по монструозности метода, као и по амбицији преваспитавања, чак превазићи совјетске гулаге, да се не придружи оним фанатичима идеје у коју је, као племениту, и сам веровао, и које ће као емоционалне богаље, неспособне за љубав и сажаљење, касније описивати у својим романима, можда је Ћосића спасла интелигенција, образовање што га није стекао на универзитету већ као страствени читалац, али и његова *радозналост* за друго, другачије, жеља да чује и сазна разлоге другачијег мишљења, да упозна људе из других друштвених миљеа и слојева, да чује њихов глас, глас „отпадника” и „декадената”, што је био порив који га је терао да испита и открије разлоге онога што је његова страна демонизовала као узроке зла и друштвене несреће. Пријатељства склопљена после рата у Београду, у чувеној Симиној 9а, била су само почетак Ћосићевог целоживотног страсног пријатељевања са неким од најистакнутијих српских интелектуалаца друге половине 20. века, дугогодишњих дружења на породичним скуповима и слављима уз гитару и песму, али и уз бурне идеолошке и филозофске расправе. Управо проводећи време са тим људима – међу којима треба поменути Борислава Михајловића Михиза и Дејана Медаковића, Мићу Поповића, Војислава и Михајла Ђурића, Живорада Стојковића и многе друге – слушајући њихову критику нових власти, налазио је Ћосић и потврду и подстрек властитим сумњама у исправност режима у чијем је успостављању и сам учествовао. Начин да у дијалогу са самим собом разреши питања која су га мучила, гоњен и оном необјашњивом присилом талента, нашао је Ћосић у писању. Тако се и целокупан опус Добрице Ћосића, његови романи али и публицистика, у којој је аутор ван фабулирања и имагинације имао потребу да разматра горуће проблеме нове

југословенске државе – у којој истицана социјална једнакост није потиснула проблем националних сепаратизама подстрекиваних и од стране нове класе социјалистичких моћника – може схватити и као глас савести, као чин прихватања историјске одговорности човека који је, усвојивши левичарску идеологију и активно се укључујући у борбу оних који су је заступали, живео у уверењу да усмерава историју ка прогресу, ка будућности у коју је једино веровао. У својим романима, напоредо са разрачунавањем са властитим илузијама, желео је Ћосић да се разрачуна са оним што је веровао да су биле илузије његовог, српског народа. Тако је после првог романа *Далеко је сунце* (1951), у којем је идеализовану представу о Народноослободилачкој борби и револуцији пољуљао сликом индивидуалног трагизма и страдања које не долази увек од непријатеља већ од нас самих, у другом роману *Корени* (1954) Ћосић поринуо дубље у историју, испитујући, на литераран начин, време и околности у којима се у Србији, са патријархалног, ратничког моралног кодекса прешло на индивидуалистички, грађански образац, у којем друштвени статус више није стицан херојством већ имовином, својином, која је појединцима давала углед и моћ.

Деветнаесто столеће у којем се Србија, једина словенска држава на Балкану која је својим властитим снагама повратила и градила своју државност, добила две династије, изборила независност и, упркос по бројности доминантном сељачком слоју, убрзано напредовала ка идеалу модерне грађанске државе, посматрано је различито. Изразито песимистичкој визији Светозара Марковића, који је, одвојивши се од националног програма Уједињене омладине српске, први пут у Србији поставио, као важније, социјално питање – у оквиру којег као непријатеље сиромашног сељаштва није прогласио буржоазију и фабриканте, којих није ни било, већ државно чиновништво – можда би, зарад равнотеже,

требало супротставити реченице што их је изговорио Франо Супило као јунак Крлежних *Застава*, критикујући хрватску политику из периода непосредно пред Први светски рат, и истичући супериорну позицију Србије, до које је довео тај управо „мрачни” 19. век: „И док је мала Србија, као крвава крпа гладне сељачке раје, успјела својим устанком доказати како је лаж да смо народ аналфабета, јер Србија, данас, за непуних педесет година државне слободе, има своје генерале, своје учењаке, своје професоре универзитета, своју штампу, своју политику, и док та иста Србијица, данас, усред Европе, као суверена и слободна земља, ратује побједоносно за властите интересе, у нашој жалосној Хрватској Бановини, Хрвати и Срби као ’свијесни изборници’ гласају за капитулацију пред Мацарима, а питамо се зашто, за грофовски гулаш и за криглу пива.”⁴ Када је почетком 20. века полемисао са књигом у којој је Слободан Јовановић анализирао уверења социјалисте Светозара Марковића, устврдивши да је Марковић своју државу критиковао зато што је почела да се организује, Јован Скерлић је, иако сасвим различитог поимања значаја и улоге Марковићеве у српском политичком животу с краја 19. столећа, морао да се сложи са својим опонентом у томе да је Марковићева слика Србије била нетачна и сувише песимистичка. Све ово помињемо уверени да песимистичко осећање света не игра малу ни безначајну улогу у тумачењу друштвених и историјских збивања, те да тумачење историје у науци и литератури, баш како је то тврдио Никола Милошевић, у великој мери зависи од овог и оваквог погледа на свет (што би наравно важило и за супротно стање, расположење или визију). Наочаре Добрице Ћосића, бунтовника и верника у будућност и прогресивно историјско кретање ка савршенијим облицима друштвеног организовања, ка богатијем и срећнијем друштву, у погледу на прошлост, замаглила је црна сенка меланхолије и песимизма. Потврду ове тезе

⁴ Мирослав Крлежа, *Заставе I*, Београд: Нолит 1969, 547–548.

даће нам два романа објављена у едицији Десет векова српске књижевности: историјски роман *Корени* и антиутопијска, фантазмагоријска *Бајка* (1966), чије је завршно поглавље „Разисторија” посвећено развејавању мита о добрим старим временима.

Своје виђење историјске прошлости Србије у последње две деценије 19. столећа наслонио је Добрица Ћосић, ван сваке сумње, на Марковићеву мрачну слику српске државе и српског народа, који се, по његовом мишљењу, као и његови владари, после ослобођења, није много разликовао од крволочних Турака. У *злу су сви људи зли*, то су речи Ћосићевог јунака Николе, бунтовника и убице, човека који приповеда историју породице Катића, пошто је, као учесник Тимочке буне, скривајући се од власти, добио уточиште у дому имућног сељака и газде, ватреног радикала, Аћима. Коментаришући своје виђење националне прошлости у роману *Корени*, Ћосић је изјавио да је његова слика српске патријархалне породице сасвим другачија од оне коју су дали његови претходници, што су, како је рекао, сви одреда били конзервативци, то ће рећи поклоници старог, прошлог времена: „Не постоји ниједан озбиљан писац тога доба који није историјски конзервативац. Стеван Сремац се хвали својим конзервативизмом, то је његова доминантна идеологија; Бора Станковић кука за турским временима; Лаза Лазаревић цвили над губљењем патријархалног морала и патријархалних вредности; Светолик Ранковић је сасвим згрожен над временом које наступа; Глишић такође [...] Како може да се друкчије разуме та појава да је цела српска литература била против наступајућег и новог, осим, ако то није пуна свест да се историјски губи један друштвени облик, једна људска заједница која је била надмоћнија. Отуд и код мене, који имам извесну свест о томе, тежња да се ове вредности извуку, али да се виде у трагичном облику...”⁵ У светлу ових речи

посматрано, Ћосићеви *Корени* представљају трагичну, мрачну слику распада српског патријархалног друштва које потискују нове грађанске, индивидуалистичке вредности.

У складу са овим идејама грађен је и стожерни лик романа, трагични Аћим Катић, ауторитарни отац и газда који се, као припадник Милану Обреновићу омражених радикала, буну против државе и поретка, наспрам које ставља своју властиту, ауторитарну и неупитну моћ, и који се према синовима, слугама, жени, преровским сељацима, понаша на исто тако суров начин на који државу воде последњи Обреновићи. Као типичан патријархални деспот, Аћим од синова не очекује да га воле већ *да ја се њлаше и да ја њомало мрзе*. Обраћајући се сину Ђорђу, он каже: „И суд и закон и правда – све сам ја!” Припадник странке која је потекла из Марковићевог шињела али која је временом сасвим изневерила његов програм и идеје, Аћим Катић је само један од многих виђенијих народних првака који је у свом странчарству, *ѡарѡајсѡиву*, идеје заменио ватреном, непомирљивом мржњом како према режиму, тако и према партијским противницима. На мети те страсне мржње наћи ће се и вођа радикала Никола Пашић, када, после Тимочке буне и Ивандањског атентата сагне главу пред омраженим владарима. Последња и најтрагичнија жртва Аћимове фанатичне оданости радикалној странци постаће његов мезимац син Вукашин, који ће, издајући оца и патријархална правила женидбе по налогу породице, изабрати за супругу ћерку очевог непријатеља либерала Тошића. У причу о Катићима из измишљеног моравског села Прерова сместио је Ћосић шекспировску драму, у којој се и љубав и оданост породици, родитељима и деци, подређује и жртвује другим правилима и вредностима: друштвеној позицији, богатству и угледу. Представу о себи као о зачетнику лозе чији ће се потомци по њему звати Аћимовићи (а не Катићи) овај патријархални деспот

⁵ Цит. према Вукашин Станисављевић, *'Корени' Добрице Ћосића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 1982, 12 [лат.].

ствара из стида о свом пореклу. У том виђењу, он нема корене, јер је његов отац био Лука Дошљак, слуга и нахоче остављено у збегу, којег је себи привела Ката, пошто је изгубила првог мужа – човека који је остао запамћен по рецкама којима је бројао одсечене турске главе. *У злу су и сви људи зли*, каже Ћосић, а Србија је земља бескореновића и бесколеновића, земља у којој се *ћримало само корење младих врба*, земља у којој су *ћробља млада* јер се *ћри ћућа ћунила и ћразнила*. Сеобе, онај усуд српског народа који је маестрално литерарно представио Милош Црњански у роману што је, по тврдњама критичара, непосредно утицао на Ћосићево понирање у српску историју, требало је да се окончају са Аћимом Катићем, који ће, већ првим словом свог имена, означити симболичан почетак, корен једног новог народа, којег на месту где живи држи друштвени углед али и својина, богатство што његову класу разликује од сиротињске масе индивидуално неиздиференцираних слуга и надничара. (Такође, о вољи за укореењивањем, о свести о новом почетку, сведочи и име његовог унука Адама који, иронично, неће имати ни капи Катићеве крви). Ћосић, међутим, богатство Катићевих није приписао њиховој памети и вредноћи, онако како је успех организације сеоске задруге описивао Светозар Марковић (којег бисмо, узгред речено, гледано из Ћосићеве перспективе, такође могли назвати конзервативцем због његовог веровања у демократску природу старе друштвене установе засноване на општежитију, обичајном моралу, сложном раду, заједничкој својини и неновчаној привреди). Моралну дегенерацију те идилично схваћене основне јединице друштва, као марксиста и левичар, Ћосић је приказао и кроз гомилање богатства, као првобитну акумулацију капитала, последицу отимања, шкртарења, закидања и зеленаштва, богатства стеченог на варању и израбљивању оних који су тај капитал својим рукама стварали.

Када се 1954. године појавио, роман *Корени* добио је и прву Нинову награду за најбољи роман, засенивши и *Проклећу авлију* Иве Ан-

дрића, коју жири није ни узео у разматрање, што је била одлука која је наметнула потпуно излишну расправу о томе да ли је у овом другом случају било реч о роману или о дужој приповеци. У годинама које су следиле расла је, међутим, свест о томе да је Ћосићев роман награду добио због својих квалитета којима је, а не жанровском правоверношћу, могао барем да парира ремек-делу будућег нобеловца ако не да га надмаши. Интересантно је, међутим, поменути да су оба ова романа, као и предратне Црњанскове *Сеобе*, у први план ставиле проблем и мотив два брата супарника. Код Андрића стара прича о Каину и Авелју исприповедана је транспонована у историју турског султана Бајазита и његовог брата Цема, којем је сама чињеница да је рођен као млађи владарев брат, одредила трагичну судбину. Као што је Црњански градио ликове браће Исаковича – Вука и Аранђела – по принципу контраста, тако је и Ћосић ликове браће Катића, Вукашина и Ђорђа, начинио антиподима по свему, па чак и по количини очеве љубави која им је припала и која је, без сумње, и одредила карактер сваког од њих. Привилеговани Вукашин био је онај син у чије је школовање „на страни” уложен велики породични новац, а студије и докторат права што их је стекао у Паризу, требало је да га учине не само угледним грађанином већ и делом оне државотворне елите која је стварала нову грађанску Србију. Невољени Ђорђе требало је да настави да увећава богатство Катића, умножавајући не само новац и имовину већ и потомке. Та Аћимова жеља, план скован за млађег сина, може се схватити као компензација његовог бунцијског нагона усмереног не само против власти него и против државе саме, нагона преосталог код Срба из векова обитавања у туђој империји. С друге стране, жеља за трајањем и континуитетом може се разумети као несвесна државотворна жеља, жеља за опстанком српског народа, за континуитетом постојања који Србија није имала. Или као прост биолошки нагон за продужењем врсте, молба Богу да човеку припадне барем онолико колико

је дао бубама: *да се множи толико да никад не може да ућине*. Описујући судбину жене у патријархалној породици, демистификујући мушку фигуру моћи кроз лик полне немоћи и јаловости Ђорђево (са коренима у дечијем инцестуозном сексуалном искуству) коју овај надокнађује насиљем над Симком, женом која је и по памети и по лепоти и доброту боља од њега – толико боља да и њена прелуба са слугом не изгледа као разврат већ као жртва, подређивање породици и њеном трајању – Ђосић је умео да продре у људску психу на начин на који су то чинили најбољи писци. Иако је, по сопственим речима, и као дечак у својој кући имао да посматра свађу оца и деде око старешинства и вођења имања, Ђосић је тај свој лични доживљај умео да претвори у књижевни израз прастарог сукоба између очева и синова, у античку драму симболичког оцеубиства и синоубиства, у модел односа који се као једна од људских универзалија понавља вековима. У драми и трагедији српске породице, српског села са прелома векова, у којој се, због личних сујета и мржњи, једни на друге устремљују најближи сродници и припадници истог народа, има нечег дубоко архетипског, што не извире из карактера само једне нације или људске јединке, али што у исто време садржи аутентичну причу нашег тла, наших предака и наше историјске судбине. У исто време Ђосићева прича о коренима модерног српског друштва, о моменту у којем ће село изнедрити грађанина – оног Вукашина Катића што ће и даље, упркос европском образовању, вери у просветитељске и демократске грађанске вредности, обитавати у лиминалној позицији, разапет између села и града, националног и наднационалног, оца и његове *волиничке хајдучије*, с једне стране, и свог другачијег, демократског, легалистичког опредељења, с друге – испричана је на начин који је одступио од реалистичког проседеа – који су марксистички теоретичари попут Ђерђа Лука-

ча фаворизовали дајући му примат као књижевном средству за подстицање светске револуције, пошавши од претпоставке да је само реални опис стварности предуслов да се она мења. Ђосић је и својим особеним стилем што (упркос честој десетерачкој структури његове реченице) обилује поетским фигурама и лирском осећајношћу, открио своју природу бунтовника против ригидних норми и догми што су се са идеологије транспоновале и на поетику, али и аутентични таленат писца који је узоре модерног приповедања као преносења тока свести или доживљеног говора нашао у савременом роману Џојса и Фокнера. Читаоцу овог романа, осим оригиналних стилских фигура, остају у сећању и упечатљиве слике Аћима Катића, безбожника посвађаног са поповима и монасима, лицем окренутог ка Сунцу, као у молитви, на пример, или призора у којем Аћим сам игра радикалско коло у ретком тренутку истинског ужитка у којем има и сујете и ината. Опис сукоба жандармерије и народа, када се Тола Дачић гуша са непознатим војником, разапет између нагона да га у одбрани властитог живота докрајчи и осећања самилости према младићу, сународнику, брату, рођаку, који има породицу и децу, улази у најбоље странице овог романа.

После *Корена Добрица Ђосић* поново се вратио на тему Другог светског рата у тротомном роману *Деоде*, у којем се, сада на две крваво супротстављене стране, појављују његови Катићи и Дачићи. *Деоде* су роман који је Милан Радуловић назвао „субјективном уметничком транспозицијом [...] реалних историјских збивања”, који „нема потврде у објективним историјским сазнањима, ни ослонаца у његовој историјској свести”⁶ и који, као и друга два романа из пишчеве прве стваралачке фазе карактеришу особена форма, језик, стил, композиција и структура. Из реалног времена грађанског рата у којем су се сукобили четници и партизани, а које је, захваљујући личном

⁶ Милан Радуловић, *Роман Добрице Ђосића*, Београд: Народна књига – Алфа; Институт за књижевност и уметност 1998, 52.

искуству и властитој идеологији, Ћосић представио пристрасно, истражујући порекло зла у наводном митотворном обожавању култа ножа у једном делу свог народа, писац је у следећем роману сасвим искорачио из историјске тематике, окушавши се у жанру који није имао бројне претходнике ни у светској а камоли у српској књижевности.

Роман *Бајка* дефинисан је у критици као негативна утопија, као фантастичан роман, у којем се писац разрачунавао са властитим илузијама, са левичарском вером у могућност поновног успостављања изгубљеног раја на земљи, праведног друштва чији ће сви становници бити срећни. Са *Коренима Бајку* везује згушњавање, имплозија садржине и форме, што није случај са осталим Ћосићевим романима, у експлозивном маниру разуђеним и епски распричаним. Иако се критика слаже у томе да је реч о једном од најбољих Ћосићевих романа, било је мало покушаја да се он протумачи, чему узроке свакако треба тражити у његовој херметичности, симболичком говору својственом параболома и алегоријама. Сам роман који је писац посветио Оскару Давичу састоји се од неколико целина које је, осим по мрачној атмосфери и загонетним порукама, тешко повезати у разумљиву и кохерентну целину. У првом одељку под насловом „Пепео” наратор се буди у свету без ноћи и дана, у свету тишине, где је сав људски живот захваљујући апокалипси непознатог порекла заустављен у једном тренутку, па се и људи и предмети, биљке и животиње, при додиру јединог преживелог човека-наратора претварају у прах и пепео. У другом одељку тај човек зарања у једину преосталу живу ствар, хрлећи на дно реке на којем сусреће необично биће Анђаму. Иако га неки речници дефинишу као демона из старословенске паганске религије, а неки критичари као побуњеног анђела, или оличење зла у хришћанству, Ћосићев Анђама за-

право то није. Кријући се од света у води, грлећи се са рибама (што је једна од најлепших слика у роману), Анђама се открива као бог игре, а његова побуна против ауторитарног хришћанског бога страха и патње и раја што га је овај обећао људима после смрти, може се поредити са параболом о Великом иквизитору, у којој се као супротстављене разматрају идеје вере и слободе. „Ви несрећници више немате времена ни за шале ни за игре, ни за снове. Радите и убијате се,”⁷ каже путнику Анђама који јесте бунтовник и побуњеник против Старца (хришћанског бога) кога се људи плаше, али који никако не може бити оличење зла већ игре, што је, по мишљењу Анђаме али и самог писца, једино добро које људи имају. Анђама је божанство непослушних али и божанство које из самилости плаче делећи судбину свих сневача и кријући се на дну реке: „Никад се нисам покорио забрани. Никад нешто нечасно нисам ни помислио. Никада нисам зажелио нешто што за другог није добро”,⁸ каже Анђама. Овакву слику бога игре коју је дао Ћосић у *Бајки* можемо разумети и као мисао да зло не може постојати у природи, а Анђама је Бог слободе и природе. Зло постоји само у људском друштву, у култури и историји. О томе говори следеће поглавље романа под насловом „Museum” које је име за место где се чувају артефакти из прошлих времена. Улазницу на билетарници продаје хроми човек високог чела, тражећи од посетиоца и наратора да му наведе све податке из своје прошлости, у које спадају и *лејњи снови које је сањала њејова мајка*. У том музеју он посматра читав 20. век и нови свет што га је тај век донео: симболизован низом логорских барака и крематоријума где се људи уништавају као инсекти и бубе. И у овом, као и у свим својим романима, па чак и у великој епопеји о страдању српског народа у *Времену смрти*, Ћосић ће проблематизовати идеју жртве и

⁷ Добраца Ћосић, *Бајка* (прир. Милан Радуловић), Десет векова српске књижевности, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 17.

⁸ Исто, 29.

жртвовања као свети чин крајњег одрицања од властите себичности, од властитог живота, зарад добробити заједнице. Ово одрицање имплицитно упућује на чињеницу да је писац напустио колективистички социјалистички образац, опредељујући се за идеје и вредности грађанског индивидуализма, вероватно захваљујући и личном искуству из Другог светског рата, када су партизани, знајући за немачке законе о одмазди, свесно жртвовали цивилно становништво. (Овде заправо није реч о саможртвовању већ о жртвовању другог, чиме појам жртве добија значење жртвеног жагњета, које се у неким језицима одваја посебним појмом, разликом која у српском језику не постоји.) Такође, фанатизам оних који су, ода ни великој Идеји, одбацивали свако људско осећање, жртвујући зарад те апстрактне идеје о правди и добру и породичне везе, љубав према родитељима, брату, сестри, пријатељима, могао је да усмери Ћосића и ка овој сумњи, поред многих других сумњи које су се у току његовог живота умножавале. Жртва је, тако, према његовом сазнању, попут неких других идеја, у тоталитарним идеологијама злоупотребљена, изневерена, извитоперена у пуко негирање живота уместо да служи његовом поновном рађању, што је њено изворно значење. У овоме би требало видети Ћосића као отпадника од идеологије у којој појединачни људски живот не значи ништа у поређењу са апстрактном идејом, иза које се, најчешће као иза привида добра, крију најгора зла и злочини што их је човек учинио човеку. Поглавље „Камонија” представља маестралну, горку и страшну пародију на послератну социјалистичку државу која је своје житеље уверавала у то да је зло укинута и да наступа доба среће. То је друштво које се дели на наше, срећнике, и вернике у срећу, и на *антијевце*, *сайаноиде*, или на оно што је у стварној држави, послератној Југославији, представљала такозвана реакција. Пасажи у којој се ревносни грађани утркују у писању декларација о властитој срећи и резолуција о љубави према Њему (личности владара у којој

читалац лако препознаје Јосипа Броза Тита), љубави какве у прошлости никада није било, али и денунцијације и суђења онима који су тужни, могу се мерити са најбољим страницама светске литературе, са Орвеловом *1984*, књигом коју је, као и чувеног Великог брата, Ћосић у овом роману и експлицитно поменуо. Описи позоришне представе у којој наратор глуми непријатеља и отпадника, апсурдна ониричка сцена у којој и велики вођа узима учешће, као у сцени позоришта у *Хамлеџу*, спадају у најбоље делове овог романа. Треба додати и то да без *Бајке*, поглавља о реци у којој се крије добри побуњеник Анђама, можда не би било оног најбољег у Павићевом и Кишовом постмодернизму, Павићевог писања у маниру језичког апсурда и апсурда форме, али ни Кишове осећајности што раскринкава апсурд историје. У сваком случају, Ћосић се у овом делу представио и као мајстор песничке слике, дакле, не само као писац бескрајних дијалога или монолога структурираних према дијалектичком обрасцу потврђивања и одрицања чињеница, премиса или истина, који читаоца могу да одбију као филозофско надмудривање испражњено од сваке садржине и смисла. У последњем поглављу под насловом „Разисторија” Ћосић је, доказујући се опет као апостол вере у будућност, у обрнутом ходу историје замислио могућност ретроградног кретања човечанства до примарних и простих облика постојања, развејавши конзервативизмом инспирисану носталгију за оним што је прошло.

После ове две књиге које је приредио Милан Радуловић и којима је Добрица Ћосић представљен у едицији „Десет векова српске књижевности” 2018. године, 2020. појавила се и трећа: збирка аутобиографских есеја под насловом *Пријатељи мога века*, коју је приредио и за коју је предговор написао Марко Крстић. И Радуловић и Крстић сложили су се у томе да су Ћосићева фикција и публицистика неодојиве једна од друге, те да се и у романима и у дневничким белешкама и есејима крије, као главни јунак, управо сам писац

– онај „човек у књизи”, што је синтагма Љубомира Недића којом је Радуловић желео да илуструје овај специфичан, субјективан поглед на стварност, историју и људе који читаоцима може послужити и као путоказ за боље разумевање овог великог опуса. Тако би се и ова Ћосићева књига, која се састоји од портрета пријатеља, стварних и литерарних, могла назвати и Михизовим насловом *Аутобиографија о друјима*. Поред тога што представља сведочанство о једном времену, ова књига записа о великим пријатељствима у „времену власти”, као и о њиховом кидању, растакању, помаже нам да схватимо све оне контрадикторности које оптерећују наше разумевање Ћосићевог дела и његове личности, као и драму која се у њему одвијала годинама, када је од верника постајао грешник и отпадник. Као о једном од кључних животних искустава Ћосић је писао о пријатељствима и дружењима са групом младих интелектуалаца из Симине 9а, када је, по сопственим речима, живео двојним животом: „Радио сам политичко-партијске послове међу вршњацима који су били без иједне политичке и моралне дилеме, који су са страсном побожношћу веровали у све што ради и говори Партија, којима ни у сну није долазило да нешто на овом свету може бити и друкчије но што кажу другови и Партија, а друговао и интелектуално пријатељевао са вршњацима које су мучиле идеолошке сумње, моралне дилеме, слобода стварања. Иако су скоро сви били скојевци или партијци, иако су се сви у бити осећали комунистима и напредним интелектуалцима, због њихових сумњи у стаљинизам и социјалистички реализам, због њиховог критичког става према одступањима од партизанског и комунистичког морала, због њихових гневних критика, негирања и критизерства, и ја сам их често сматрао ’сапутницима револуције’, ’декадентима’, ’људима без компаса’. Али сам их волео као људе, волео сам њихову искреност и

интелектуално поштење, даровитост и знање, дух и оригиналност. Желео сам да што више и што различитијих људи упознам; особито су ме занимали људи који мисле другачије од мене и који у друго верују. У свету идеја указивали су ми се нова прострaнства и неслућене тајне. А био сам заиста порочно радознао за незнано и ново. У мојој верничкој души нечастиви је кресао своје варнице; фаустовска коб пуштала је своје жиле у моју судбину. Истовремено и упорно настојао сам да неке ’заблуделе овце’ повратим нашој светој комунистичкој вери.”⁹

Тако се у овом низу портрета неких од најзначајнијих интелектуалаца тога доба, као и портрета Ћосићевих земљака, сељака који су се по вери у идеје делили и које је захваљујући тој подели и стизала сваког своја трагична судбина, у читаочевој свести ствара постепено и портрет самог писца. (Од свих прича о пријатељима разликује се портрет „Госпође”, Кристе Ђорђевић, и то не само по рођењу и месту које је заузимала у предратном Београду као буржујка и реакционарка, а по тајном раду и опредељењу комунисткиња, са којом је пишчева породица поделила живот у првим послератним годинама.) Читајући ове биографске и аутобиографске есеје, пратимо Ћосићеву метаморфозу из ратног победника који је био чврсто убеђен да више не постоје било какви разлози за то да људи буду несрећни, у онога другог, који је, први пут упознавши Мому Капора, могао да се чуди његовом повишеном расположењу и оптимизму: „Због чега је тај младић у модерној одећи, цинсу, који разноразним занимљивим текстовима пуни новине и недељнике, тако ведар и весео? Можда се он осећа духовно надмоћним над нашом суровом и тегобном стварношћу; можда је заљубљен; можда је, просто, срећан што је жив? Било је то доба када сам с карактерном склоношћу да сумњам у сваки оптимизам почео да сумњам у људску срећу и срећну будућност човечанства.”¹⁰ То свакако није

⁹ Добрица Ћосић, „Мића Поповић и пријатељи”, *Пријатељи мога века*, 53.

¹⁰ Добрица Ћосић, „Момо Капор, писац и сликар”, *Исто*, 186.

више био онај човек из Симине 9а који се скоро потукао са Михизом тврдећи како друг Стаљин боље од овог студента књижевности и потоњег врхунског писца и критичара разуме поезију, јер је овладао знањима о дијалектичком материјализму. Колико је, међутим, идеологија дубоко прожела сваки нерв пишчев, сазнајемо из неких детаља из ове књиге, као на пример из приче о Антонију Исаковићу, када Ћосић, тај „отац нације” како су га од деведесетих година, често иронично, многи називали, зазире да описујући покојног пријатеља употреби термин „националиста”, јер је бити националиста у комунистичкој вери било најстрашнија мана и оптужба. Иако Ћосић није могао да се ослободи црно-беле слике о четницима и партизанима, слике која је у овим записима бацила сенку и на Николаја Велимировића, владику жичког, чијег се предратног говора против комуниста у љубоствињској порти, писац сећао, из књиге о пријатељима који су се волели, али по правилу и удаљавали један од другог због политике и идеологије, читалац сазнаје и о постепеном приближавању атеисте и скептика Ћосића хришћанству и православној цркви, посебно захваљујући његовим посетама Хиландару, те пријатељевању, после првобитне резервисаности, са монахом Митрофаном. Без ових записа не бисмо разумели ни низ Ћосићевих романа који су својом радњом покрили цео српски 20. век, век који је Ћосић сматрао својим не зато што га је волео него зато што је могао да га разуме. Од *Времена смрти*, *Деоба*, *Времена зла* и *Времена власт* чини се да нема песимистичнијих романа у српској књижевности ни мрачнијег виђења српске историје. Пратећи потомке Аћима Катића, судбине Вукашина и његове деце Ивана и Милене, Ћосић је описао поноре бесмисленог страдања, мржње, породичних раскола, злочина и људске усамљености – свега оног чему је узрок била оданост једној племенитој Идеји. У лику Ивана Катића, интелектуалца који је као један од 1300 каплара преживео Први светски рат, и који је, као и многи други млади људи из

његовог сталежа у југословенској краљевини, оданост држави и монархији заменио пристајањем уз забрањену комунистичку партију, који је од исте те партије, због гласа разума што је у њему превладао, одбачен, понижен и проглашен троцкистом, који је без трунке кривице живот провео у логорима, прво у аустријском, па нацистичком а затим и на голооточком, Ћосић је приказао апсурдну трагичност живота у Србији и на Балкану. Трагедију Ивана Катића могла је да надмаши само трагедија његове сестре Милене која се убија пошто је изгубила све, оца, мужа и сина, који се, као бездушни робот, аскетски приврженик идеји и партији, одрекао мајке, осудивши њену жудњу за љубављу што јој је увек била ускраћена, као срамотну и буржоаску. Трагедију српске грађанске класе, у којој се још у предратном периоду дешавао раскол и подела, када су се побуњени синови – комунисти, без неког јаснијег разлога осим помодности, окретали против својих очева, нико у српској књижевности није описао верније, уверљивије и тачније од Добрице Ћосића. Тиху, неизречену симпатију коју је пишући ове романа Ћосић показао према ликовима Вукашина и Ивана Катића (осећање самилости којег су били лишени сви верници у Идеју), можемо схватити и као начин пишевог искупљења и помирења. Да то никако није било лако, сазнајемо из двотомног романа *Време власт*, у којем сâм писац постаје свој књижевни јунак, чиме је, удвајајући се, у дијалозима два идеолошка неистомишљеника, историјског себе и свог алтер ега Ивана Катића, Ћосић сублимирао несрећну судбину српског народа за чију је добробит, опстанак и будућност, и као комуниста и као националиста, без сваке сумње, био дубоко опредељен.

У последњем одељку књиге о пријатељима, налазе се есеји о два највећа писца 20. века: о Милошу Црњанском и Иви Андрићу. Иако је Црњанског, поред Давича, сматрао најбољим у свом добу, наклоност према писцу *Сеоба* исказивао је Ћосић најпре због његове експлицитно изражене привржености Србији и

српском народу.¹¹ Ћосићева прича о Црњанском јесте прича о историји повратка писца-емигранта из Лондона у Југославију, о повратку реакционара коме су греси опроштени. (У тој причи Ћосић је себи доделио значајну али позадинску улогу, па је онда и разумљиво због чега писац који је умео да буде захвалан није могао млађем колеги захвалити на доличан начин.) Осим политичке позадине овог догађаја, што је у време све већих тензија између српских и хрватских комуниста схваћен као мета за поткусуривање у међусобном пребацивању кривице због буђења националистичких страсти, есеј о Црњанском најмање нам нуди апотеозу или барем знаке оданости писцу који је Ћосићу могао да послужи као узор. Уместо тога, читамо о понашању гневног и разочараног старца кога је Академија желела да прими у своје редове само као дописног члана. Иако је Ћосић у овом есеју навео говор који је, као председник Југославије, одржао 1993. године поводом обележавања стогодишњице Црњансковог рођења, знамо да је тај говор садржавао реченицу којој у пригодној, свечарској прилици није било места, када је писцу *Сеода* порекнута дубља мисаоност. Брисање ове реченице из књиге о пријатељима могло је да значи да се због овог свог геста Ћосић показао или чак постидео. Есеј о Иви Андрићу, који је Ћосића и предложио за дописног члана САНУ, и то зато да би га, по сопственим речима, склонио и заштитио од политичких прогона, такође је прилично хладан, и зачудо садржи тврдњу која противречи поменутом гесту: да се нобеловац „определио за грађанско постојање у коме је најчасније не чинити зло људима. Није прогањао, али није ни штитио прогоњене. То је много и мало за његову моћ.”¹²

У судбини писца који је у својим романима исписао најтрагичније странице новије српске историје (од апокалиптичког страдања у Првом светском рату, преко трагедије српске грађанске класе која је у 20. веку дала толико великих и мудрих људи и која није стигла да у свој народ усади вредности националне самосвести, хуманизма и демократије у које је веровала, до голооточке голготе) било је такође нечега трагичног. Како другачије тумачити судбину писца који је веровао у будућност и који је живот окончао у веку у којем се осећао туђ, који је превазилазио чак и његове моћи поимања зла у свету. Упркос томе што је доживео позну старост, што је, иако „дисидент”, био поштеђен гоњења и утамничења – а његови романи и књиге, уместо да буду забрањени, штампани у огромним тиражима – Ћосић је, сумирајући животне рачуне, песимистички говорио о постигнућима личним али и оним што је постигла његова генерација: „Стварност нас приморава да увидимо: наша су највећа историјска дела ратне победе и освајање власти; наши морални подвизи остали су у ратничкој и партизанској патњи. У миру, осим одбране државне независности од Стаљинове хегемоније, нисмо умели ни успети ниједан велики посао да урадимо како ваља, да нас надживи. Самоуверење нам је било надмоћније од достојанства. На овом тлу од Немање до данашњих председавајућих, уверен сам, није било нараштаја који је неизобилније и лаковерније живео, више уживао, мање радио, дуже живео од свог ратовања за слободу. Али су нам прво лагано, па онда нагло, почели пресахњивати извори лагодног и неодговорног живљења.”¹³ Доживео је писац да му се историја и време наругају, да пољуљају го-

¹¹ Мисли се на реченицу коју је изговорио Црњански у једном интервјуу по повратку у Београд: „... али завичај, прави, знате, који волите, који осећате, за мене је Србија. Зато што сам изабрао нешто што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове, сада нарочито ових последњих сто година.” (Милош Црњански, *Испунио сам своју судбину*, Београд: БИГЗ, СКЗ, Нолит 1992, 143 [лат.]).

¹² Добрица Ћосић, „Иво Андрић”, *Пријатељи мога века*, 261.

¹³ Добрица Ћосић, „Мића Поповић и пријатељи”, *Исти*, 65.

тово све истине у које је веровао. Питамо се да ли се – када се његова политичка мисија спасавања државе и народа 90-их година завршила поразом – Ћосић сећао своје осуде Слободана Јовановића и одлуке најчувенијег српског историчара да се под старост, после 27. марта, укључи у политику, а коју изговара један од његових књижевних јунака? Упркос огромном знању које је стекао наднесен над књигама у многим у несаници и размишљању проведеним ноћима, било је у Ћосићу, као можда у свим писцима, извесне политичке наивности ако не и ригидности, јер како бисмо другачије могли да тумачимо његове мисли о насилној примени просветитељских метода, у некој врсти просвећене диктатуре за којом је чезнуо: „Свест о рационалности не ствара се приликама него принудама. Ниједну принуду која унапређује људску рационалност, којој је својствена и моралност и култура, не сматрам недемократском и насиљем. Ако људи нису спремни да рационално мисле за своје добро, мора их друштво, поредак, држава, приморати да рационално поступају у општем интересу, за добро људске заједнице. И то је вид европеизације...”¹⁴ Као да смо се у овој реченици из књиге последњих Ћосићевих записа *У њуђем веку (II)* вратили на питање односа вере (у племениту идеју) и људске слободе.

Не само човек разума и мере већ и страсти и прекомерја, овај верник у будућност схватио је да ће умрети у туђем веку који му је изгледао још страшнији од претходног и потпуно неразумљив. Опхрван сумњом у властити учинак на земљи, последњи роман *Време власћи* посветио је Ћосић Душану Катићу, Аћимовом праунуку, комунисти и Брозовом министру, дајући тако смисао чак и животу оног разочараног политичара кога је, према мишљењу Михаила Марковића, чекала осуда историје и заборав. Колико су Ћосићеве унутрашње битке биле жестоке и колико је на крају ипак имао снаге да се издигне изнад својих страшних мржњи, сведочи и говор који је одржао у Москви 17. јуна 2010, када је примао Медаљу за победу над антифашизмом којом га је одликовао председник Русије Димитриј Медведев и у којем је признао антифашистичку *мотивацију* Равногорског покрета. Тиме је и Ћосић пружио руке за оних за чим су чезнули и сви његови јунаци, за помирењем, измирењем са собом и другима. Ако наши потомци и не буду посматрали историју Ћосићевим очима, његово дело сведочиће, сасвим сигурно, о искупљењу које као народ можемо постићи само ако се суочимо са самим собом, у прошлости, садашњости, али надамо се и у будућности која нас чека.

¹⁴ Добрица Ћосић, *У њуђем веку II* (прир. Ана Ћосић Вукић), Београд: Лагуна 2015, 61.

ЈЕВРЕЈИ У СУБОТИЦИ И ОКОЛИНИ, ОД НАСЕЉАВАЊА ДО РЕСТИТУЦИЈЕ: КРАТАК ПРЕГЛЕД НЕКОЛИКО НАЈВАЖНИЈИХ ПИТАЊА

(1775–2020)¹

Бранко Ћупурдија²

Апстракт. у раду је дат један могући преглед неколико најважнијих питања из живота јеврејске заједнице у Суботици, од почетка насељавања 1775, под кућом Хабзбурга односно у време Аустријске царевине, преко утемељења заједнице и њеног доприноса развоју града кроз све историјске епохе, до данашњих дана и повратка имовине, која им је стицајем друштвених и историјских околности, посебно страдањем у Холокаусту, одузета. Предмет пажње су законске одредбе које се односе на јеврејску заједницу, демографска структура, допринос развоју привреде и културе, различите организације, Други светски рат и Холокауст, иселјавање у Израел, синагоге и гробља у Суботици, Бајмоку и Чантавиру, повратак отуђене имовине и, како сведоче неки показатељи у Бајмоку, могуће поновно насељавање Јевреја у ове крајеве. На крају је указано на потребу да локалне самоуправе у Бајмоку и Чантавиру један дан у мају или јуну месецу посвете сећању на своје некадашње суграђане, као што се то ради у Суботици.

У Аустријској царевини

Од почетка насељавања до Аустроугарске нагодбе

Знатније присуство Јевреја на територији данашње Војводине почиње након пораза Турака у рату са Аустријом, Пољском и Венецијом, вођеном од 1683. до 1699. и дефинитивног повлачења Турака из Средње Европе. На основу мировног уговора у Карловцима (1699), Турска је Угарску, Ердeљ, Хрватску и Славонију предала Аустрији, Подолију Пољској, а Далмацију и део Грчке Венецији (Живојиновић

1995: 218). Претпоставља се да је на простору данашње Војводине после повлачења Турака остао мањи број Јевреја који су се временом помешали са новим јеврејским насељеницима. На ослобођене територије Аустрија је из других крајева царевине насељавала Мађаре, Немце, Србе, Јермене, Словаке, Јевреје и друге народе. На интензивније насељавање Јевреја на територију данашње Војводине утицао је и закон о ограничењу склапања бракова код Јевреја, *Familietatengesetz*, донет 1726. године, за време владе цара Карла VI (1711–1740). Законом је било дозвољено да се само један мушкарац из јеврејске породице може оженити.

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 13. децембра 2021.

² Професор Филозофског факултета у Београду.

Након тога, многи млади Јевреји и Јеврејке преселили су се у јужне, слабо насељене и слабије контролисане делове Аустрије (уп. Шосбергер 1998: 11, 14). На подручје данашње Војводине насељавали су се током XVIII и XIX века из централне и источне Европе. Многи од њих су долазили из економских разлога и због прогона и погрома којима су тада били изложени, нарочито у Пољској и Русији (Радовановић 2019: 5–6).³

Велики број Јевреја, одлуком Хабзбуршког двора, у XVIII веку насељен је у пуне и мочварне области Бачке. Већином су били ашкенаског порекла. По доласку у Бачку служили су се углавном хебрејским и јидишом, који је мешавина хебрејског и немачког језика, настала у X веку (Terzić 2015: 367). Насељавали су се као торбари из севернијих крајева, из Чешке, Моравске, Бургенланда, северне и западне Мађарске и других крајева (Jelić 1987: 3, 22). У Суботицу су се почели насељавати за време владавине Марије Терезије, након што је град, до тада под именом Сабатка (Szabatka), 7. маја 1743, ослобођен од војне управе, добио статус привилегованог коморалног пољопривредног града и назив Сент Марија (Szent Maria), а пре него што је 22. јануара 1779. проглашен за слободан краљевски град под именом Марија Терезијополис (Maria Theresiopolis) (уп. Jelić 1987: 5, 7, 9).⁴ А 1770. године, у којима почиње насељавање Јевреја, одликовао је „здрав раст” становништва, који се 1780. „одједном смањо,

делом можда и услед колонизације Бајмока и Чантавира...”. Илустрације ради, град је 1773. имао 10.578 душа, од чега 8.898 римокатолика и 1.680 Срба (Ivanu 1892: 252).⁵ Трговац Јаков Хершел био је први Јеврејин који је добио дозволу да се привремено насели у Суботицу. Магистрат је 7. августа 1775. склопио уговор са њим и још тројицом Јевреја из Баје, по имену Лебл, који су вероватно били браћа (Jelić 1987: 9). На почетку насељавања, 1775, у Суботици су живела 4 Јевреја, а пред крај тог периода, 1850. године – 1021 Јеврејин, што је износило (2,1%) становништва града, који је тада имао 47.975 становника (за ту годину се појављује и број од 48.126 и 48.148 становника) (уп. Hegediš, Šabanović 1991: 44, 144–145).

Јевреји у Суботици су након насељавања постепено организовали своје најважније установе. Јеврејска општина организована је у септембру 1786, након што је Магистрат дозволио да се 12 јеврејских породица насели у граду и именује Јакоба Хершела за судију (Jelić 1987: 19–20).⁶ Синагога је изграђена 1817. у ондашњој Шумској улици, а обновљена је 1850. (Šosberger 1998: 67). Јакоб Хирш-Калиш, један од оснивача Јеврејске општине, установио је 1790. у Суботици Хевра кадишу (Свето друштво), у које су били учлањени скоро сви припадници Јеврејске општине, а чији задатак је био да пружа помоћ болеснима и сиромашнима, као и при укупу преминулих (Jelić 1987: 21). Јеврејско гробље је отворено 1795.

³ Ради се, једним делом, о истом становништву. Наиме, велика руска царевина, која четири стотине година није дозвољавала Јеврејима да се населе унутар њених граница, крајем XVIII и почетком XIX века, освајањем пољских области добила је више од милион јеврејских становника (Dubnov 2019: 144).

⁴ О Суботици у време војне границе (1686–1743) видети у: Ivanu 1886: 81–139.

⁵ Насељавање Бајмока је започето крајем 1771, а 1774. је ту већ један трговац, Јеврејин, по имену Лебл, отворио дућан (Jelić 1987: 7). Насељавање Чантавира започето је 1779, углавном мађарским становништвом из северних крајева Угарске (Palić, Kiš 1983: 7). Јевреји су се ту населили крајем XVIII века (Šosberger 1998: 30–31).

⁶ Јеврејске општине су биле политичко-управне организационе јединице а постојале су све до оснивања Аустроугарске монархије. Са доношењем закона о еманципацији 1867. и рецепцији 1895. изједначене су све вероисповести на простору Аустроугарске монархије, а јеврејске општине су преобразене у јеврејске вероисповедне општине, које више нису биле политичко-управне целине, него верске општине које су водиле бригу о синагогама, богослужењима, верској настави и осталим верским пословима, као и школама, лечењу болесника, добротинствима и другим сличним питањима (Шосбергер 1998: 17).

(Шосбергер 1998: 41–43), ахедер (основна школа) 1811. Пред крај овог периода, 1852, на иницијативу Бабете Фишер основано је Удружење јеврејских жена, које је све до Другог светског рата развијало разне видове културних и хуманитарних активности (Jelić 1987: 22–24, 33, 43).

Друштвени живот Јевреја у Суботици, као и у целокупној Монархији, био је регулисан законима и прописима. П. Шосбергер је установио да је у периоду од 1726, када је донет поменути закон, који је ограничавао право склапања брака Јевреја на једног мушкарца у породици, до почетка 1860, у Аустрији и Угарској донето око двадесет закона и прописа у вези са Јеврејима. И на основу кратког приказа тих закона и прописа, како их је видео поменути аутор, може се запазити да у једном броју, поготово оних старије провенијенције, има више одредаба које су ограничавале поједине аспекте живота и рада јеврејског становништва. У том периоду је, за време цара Јосифа II, одлучено: да се на основу *Toleranzpatent*-а, закона о толеранцији од 13. V 1781, хебрејски језик користи само у синагогама и да је, иначе, обавезно користити језик државе (народа), а одобрено им је бављење земљорадњом, занатима и уметношћу и похађање средњих школа; 1783, наредбом *Systematica gentis Judaicae regulatio* одобрене су Јеврејима сеобе у сва места у држави, осим у рударска; наредбом од 26. IV 1784. уведена је обавезна употреба немачког језика; наредбом од 19. IX 1786. уведено је обавезно основно школовање; а наредбом од 23. VII 1787, *Zur Vermeidung aller Unordnungen*, уведена је обавезна употреба немачких имена и презимена које су Јевреји морали одабрати и користити од 1. I 1788. Закон о Јеврејима, *De Judies-XXXVIII*, припремљен, за живота Јосифа II, а оснажен од цара Леополда I, усвојен 2. XII 1790. и 10. I 1791, био је на снази до 1840. (уп. Шосбергер 1998: 22–23, 26–28). Осврћући се на тај закон, који је важио пола столећа, Д. Јелић је оценио да су права

која су им њиме дата Јевреји користили „под отежаним приликама јер су од средњег века мењана једино средства антисемитизма, али угњетавање у суштини није престајало” (Jelić 1987: 34).

У законским одредбама и прописима који су уследили после тога осећа се (још) либералнији однос према јеврејској заједници, мада су неке рестриктивне мере и даље биле на снази. Према Д. Јелићу, на Земалском сабору одржаном 1839–40. усвојен је тзв. XXIX законски члан, који је донео нове „суштинске промене у вези са мађарским Јеврејима”. Они су, поред осталог, добили право да се настањују у целој земљи (осим у рударским насељима), да могу подизати фабрике у којима раде сами или са својим сународницима, и да се могу бавити трговином и занатима, а све документе и уговоре дужни су да пишу на живим језицима. У складу са одредбама новог закона, а на молбу коју су мађарски Јевреји упутили краљевском намеснику, он је 25. августа 1840. донео декрет којим им је дозвољено да се баве трговином као торбари и да своју робу могу износити на годишње вашаре и седмичне пијачне дане, и да могу отворати трговачке радње у сваком месту. Напокон, 13. јануара 1860. донета је наредба којом се Јеврејима дозвољава припрема и продаја лекова, печење ракије, продаја пића и бављење млинарством, а 14. јануара 1860. наредба којом је укинута забрана о насељавању у рударским градовима. Са доношењем и применом тог закона Јевреји су, у ствари, почели улазити у грађанску класу и интегрисати се са њом (Jelić 1987: 17, 34, 35).

У Аустроугарској монархији

Након стварања Аустроугарске монархије, 1867, за време цара Фрање Јосифа I донета су два важна закона о јеврејском становништву.⁷ Доњи дом Мађарског сабора је 25. XI 1867. усвојио Закон о еманципацији Јевреја, који је

⁷ О Нагодби између Аустрије и Угарске 1867. и Угарске и Хрватске 1868. и, уопште, о успостављању територијалне целовитости земаља круне Светог Стефана видети у: Рокаи, Бере, Пал, Касаш 2002: 467–470.

у коришћењу свих грађанских и политичких права јеврејско становништво изједначио са хришћанским становништвом, а 1. X 1895. Закон о изједначавању израелске (Мојсијеве) вере са осталим признатим вероисповестима у Аустроугарској монархији – тзв. Рецепција (Шосбергер 1998: 28; Jelić 1987: 36–37). Ове мере имаће позитивне и далекосежне ефекте по живот и развој јеврејског становништва и друштвеног живота у држави уопште.

Напредак и стандарди демографије омогућили су да се прецизније сагледа стање становништва у држави и њеним насељима. На основу званичних пописа становништва спроведених у Аустроугарској монархији⁸ види се да је број становника Суботице од 1869, када је спроведен први попис, до 1910, када је спроведен пети и последњи попис, порастао са 56.323 на 94.610 или за 38.287 становника (индекс 167,98).⁹ У том периоду у граду је било 8 верских заједница: римокатолици, православци (гркоисточни), израелити, реформати (хелвети), гркокатолици, унитарни, евангелисти аугсбуршке вероисповести, и припадници осталих вера. Римокатолици су били најбројнији. Њихов број је тада порастао са 52.181 (92,64%) на 85.445 (90,31%) или за 33.264 (-2,33%) члана, док је број израелита порастао са 1.331 (2,36%)

на 3.539 (3,74%) или за 2.208 (1,38%)¹⁰ чланова. У периоду од 1880. до 1910. у граду је било 10 језичких заједница, од којих су најбројнији били они чији је матерњи језик мађарски. Њихово учешће у популацији града тада је порасло са 49,00% на 58,75% становника. Ту је живело и: буњевачко становништво (хрватско-српски, српски, остали језици) и они који говоре српски (припадност православној вери), немачки, румунски, словачки, русински, хрватски и словеначки матерњи језик и остале језике (Ђупурдија 2011: 75, 78, 96). Пописи становништва показали су да је Суботица сложена, мултиетничка и мултикултурна градска заједница. У понуди за језичко изјашњавање није било хебрејског језика и јидиша, што значи да су се Јевреји изјашњавали за немачки, којим су многи од њих још увек говорили код куће (Jelić 1987: 47), и посебно мађарски као матерњи језик, што је разумљиво, имајући у виду да су, као значајно интегрисани у друштвени живот града, при чему је, у периоду од 1874. до 1918. њих 175 јеврејска презимена заменило са мађарским (Grlica 1994: 154–158), себе сматрали „Мађарима јеврејске вере” (Jelić 1987: 38, 42). То указује да се јеврејско становништво на извештај начин идентификује са немачким језиком и културом, с једне, и са мађарским језиком и културом, с друге стране.

⁸ У време дуализма најважнији орган државне организације Угарске средњег нивоа биле су муниципије (törvényhatóság), чија власт није потицала од краља него је произлазила из мађарског устава. Након законских регулатива 1870, 1876. и 1886. у Краљевини Мађарској било је 89 муниципија: 63 жупаније, 24 града са муниципијалним правом, главни град Будимпешта и слободни град Ријека, а у Хрватско-славонској краљевини је било 8 жупанија и 4 града са самоуправним правима (Загреб, Вараждин, Осиек, Земун) (Györe, Pfeiffer 2017: 92–93). Жупаније су се даље делиле на срезове, а они на општине. Бачко-бодрошка жупанија, чије је седиште било у Сомбору, имала је 13 срезова, 2 града у рангу среза, Стару Кањижу (Magyar Kanizsa) и Сенту (Zenta) и четири слободна краљевска града, који су били у рангу жупаније, Нови Сад (Újvidék), Сомбор (Zombor), Суботицу (Szabadka) и Бају (Ваја) (Палић 1964: 127–130; Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834. до 1954. године, Београд, мај 1955, 40, 41, 43). Слободан краљевски град Суботица од 1845. носи назив Szabadka (Magyar városok: városi és vármegyei szociográfiák, XIV, Budapest, 1941, 425).

⁹ О својерсној специфичности града Суботице сведочи податак да је 1910. насеље Суботица или унутрашња територија града имала 46.762, а 19 насеља спољне територије града, без Бајмока и Чантавира, 46.470 становника, укупно 93.232 становника, без војних лица. Бајмок и Чантавир по пописима у Аустроугарској монархији нису припадали слободном краљевском граду Суботици него Бачко-бодрошкој жупанији (уп. Ђупурдија 2011: 63).

¹⁰ Посматрано појединачно по пописним годинама: 1869. – 1331 (2,36%), 1880. – 1647 (2,68%), 1890. – 2540 (3,49%), 1900. – 3024 (3,68%), 1910. – 3539 (3,74%) израелићана. У Бајмоку је њихов број од 1869. (197 или 3,06%) до 1910. (149 или 1,80%), смањен за 48 (1,26%) душа, а у Чантавиру повећан са 107 (2,26%) на 143 (1,87%) односно за 36, а смањен за 0,39% душа (Ђупурдија 2011: 76, 77).

Више истраживача суботичке прошлости сведочи о преображају великог панонског села у савремену варош последњих деценија XIX и првих деценија XX века.¹¹ Такав развој града почивао је на полету индустрије и банкарства. У суботичком банкарству су акционарски капитал претежно држали локални Јевреји, који су углавном имали обртни капитал. То сведочи да је у Суботици створен одређен слој крупних капиталиста у коме су Јевреји имали знатно учешће. Њихов и страни капитал имали су најважнију улогу у развоју суботичке привреде све до Другог светског рата (Jelić 1987: 53–54).

Д. Јелић је, ослањајући се на истраживања Т. Коложија, који је установио да је од 1848. до 1918. у Суботици излазио 101 лист на мађарском језику,¹² указао да је „прилична већина” тих листова посредно или директно била под стручним или финансијским утицајем суботичких Јевреја (уп. Jelić 1987: 59–61). У периоду од 1880. до 1917. Јевреји су били уредници, издавачи и штампари, новинари и власници око 60 суботичких листова и часописа (уп. Шосбергер 1998: 163–165).

Изградња данашње синагоге почела је у пролеће, а завршена је 1. октобра 1902. Подигнута је на основу пројекта будимпештанских архитеката Марцела Комора (1868–1944) и Дежеа Јакаба (1864–1932), следбеника познатог архитекте Едена Лехнера (1845–1914), на углу Ул. Димитрија Туцовића и Трга Октобарске револуције. Изведена је у духу мађарске сецесије, зване и стил „лале”. Прво богослужење је одржано 4. октобра 1902. (Šosberger 1998:

67–72). Од тада су проповеди и богослужења, уместо на немачком обављани на мађарском језику (Jelić 1987: 44).

У овом периоду основано је и радило неколико јеврејских добротворних друштава. Опште добротворно друштво Konkordia, које је пружало помоћ оболелим и сиромашним члановима, основано је 5. јула 1891, Добротворна женска задруга Frauenverein основана је 1895, а Патронажно удружење, које је облачило 30 сиромашних ученика, 1913. Осим њих радило је и Друштво „Moses Montefiore” (Мозеш Монтефиоре), основано у другој половини XIX века, које је добило име по познатом јеврејском добротвору (Шосбергер 1998: 59–60; Jelić 1987: 43).¹³

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевини Југославији

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца настала је актом уједињења које је у Београду прогласио регент Александар Карађорђевић 1. децембра 1918. Нова држава је до 1929. била подељена на округе и жупаније, а од тада, као Краљевина Југославија, на девет бановина. Дунавска бановина, са седиштем у Новом Саду, обухватала је Бачку, Барању, већи део Баната и Срема, као и део Шумадије и Браничева (Бјељац, Радовановић, Дробњаковић 2014: 2).

Према првом попису становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, извршеном 31. јануара 1921, слободни краљевски град Суботица је по броју становника (90.961), био трећи у земљи, иза Београда и Загреба, а ис-

¹¹ У вези с тим, у мом тексту о становништву Суботице у аустроугарском периоду, уредништво часописа у коме је објављен, се, као и у другим текстовима истог часописа, одлучило за начин навођења литературе, где су стране на које се позивају аутори дате само у фуснотама а не и у основном тексту. Осим тога, у мом тексту је, приликом пребацивања из класичног на нови начин навођења извора уредништво учинило и једну материјалну грешку, па на ст. 70 пише „(Libman, E., 2003; Libman, E., 2011)”, а треба да пише „(Grlica, M., 2003; Libman, E., 2011)” (уп. Ђупурдија 2011: 70).

¹² О историји суботичке штампе 1848–1919 видети: Kolozsi 1973; и 1919–1945 видети Kolozsi 1979.

¹³ Сер Мозеш Монтефиоре (1784–1885), био је припадник англојеврејске заједнице, филантроп и значајна политичка личност која је уз подршку британске владе помагала Јевреје у земљама Источне Европе и Блиског истока, посебно у Русији, Мароку, Сирији, Египту и Румунији. Својим деловањем у Палестини био је претеча јеврејске колонизације у тој земљи (Dubnov 2019: 143; *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* 5/1961: 254).

пред Сарајева, Љубљане, Скопља, Новог Сада и других градова.¹⁴ У Суботици је тада у језичком погледу (матерњи језик) било 15 заједница, од којих су најбројнији били Срби или Хрвати (60.699 или 66,73%) и Мађари (26.749 или 29,41%), а у верском погледу 8 заједница, од којих су најбројнији били римокатолици (78.494 или 86,29%), док је израелићанима припадало 3905 (4,29%) душа.¹⁵ У односу на 1910. број становника Суботице је 1921. смањен за 3649, а број израелићана повећан за 366 (0,55%) становника. Попис из 1921. забележио је највећи број и проценат Јевреја икада забележених по једном званичном попису. По следећем попису становништва, одржаном у Краљевини Југославији 31. марта 1931, Суботица је, као град међу срезовима Дунавске бановине, имала 100.058 становника.¹⁶ У периоду од 1921. до 1931. суботичко становништво повећало се за 9097 лица.¹⁷ Јеврејско становништво 1931. није, као пре десет година, имало могућност да се изјасни за израелићане. Сврстано је у групу „друге, без конфесије и непознато”, која

је имала 3773 (3,77%) душе. Из тога произлази да је број Јевреја у последњих десет година смањен за 132 (0,52%) лица. Све то би се већ могло тумачити као знак промена нагоре у односу друштвене заједнице према њима. Трећи попис становништва у југословенској држави требало је да буде одржан у пролеће 1941, али због избијања рата није одржан. На основу података Савеза јеврејских општина Југославије уочи Другог светског рата, 1941, у Суботици је било 4900, у Бајмоку 123 и у Чантавиру 66 Јевреја (Шосбергер 1988: 17–19).

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца јеврејске општине наставиле су рад под називом „јеврејска вероисповедна (богоштовна) општина”. Јевреји су у новој држави били равноправни грађани, изузев у прве две године, када је стварана нова власт и када су поверљивим наређењем Министарства унутрашњих дела, у Банату, Бачкој и Барањи сматрани грађанима другог реда.¹⁸ Односи између јеврејских вероисповедних општина и државе регулисани су Законом о верским заједницама,

¹⁴ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год., 4, 354–357, 362–363; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga I, 1937, XIV.

¹⁵ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год., 356–357.

¹⁶ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, 1938, 7, 46, 57; Становништво по вероисповести и матерњем језику, по попису од 31. марта 1931. године, Србија са Војводином и Косовом и Метохијом. Преглед по општинама. Серија II, свеска 7, 1945, 78.

¹⁷ На број становника у међуратном периоду утицали су многи процеси, као што је разграничење, смањење суботичке територије, раст становништва и миграције. Колонизација српских добровољаца из Првог светског рата, колониста, аутоколониста, оптаната из Мађарске и Румуније и избеглица, започела је 1919. и спровођена је упоредно са аграрном реформом. Повод за оптирање је био мировни уговор између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Мађарске, закључен у Тријанону 4. јуна 1920. До почетка 1922. то право је искористило 40.000 војвођанских Мађара. Рок за оптирање и пресељење био је до 26. јула 1923, али, с обзиром да су обе државе тај рок продужавале, процес је трајао све до 1931. (уп. Бјељац, Радовановић, Дробњаковић 2014: 2–3, 5; уп. Kasaš 1996: 13). У исто време у Бачку је до 1939. насељено 6518 колонистичких (добровољци, домаћи колонисти, колонисти, аутоколонисти) и оптантских породица са 29.465 душа (Гаћеша 1968: 266–269).

¹⁸ Д. Јелић наводи да је крајем 1919. за Јевреје у Суботици и држави уопште био актуелан пропис о прогону странаца, који се односио на све странце који пре Првог светског рата нису имали завичајно право у старој, па и у новој држави, а међу којима је било доста Јевреја. Захваљујући притисцима које су Јевреји и други вршили на одговорне чиниоце „ова нехумана акција” је „прекинута на време”. Број протераних у Суботици, међу којима је био и знатан број нејевреја, није могуће утврдити, јер органи који су спроводили ту акцију, као ни јеврејска општина, нису о томе оставили никаквог писаног трага (Јелић 1987: 87). Према С. Мачковићу, наредба Министарства унутрашњих дела (Отсек за БББ) о прогону ратних досељеника, оних који су се у Суботицу населили у периоду од 27. 7. 1914, погађала је велики број становника. Покренуто је скоро 1000 поступака за исељавање. Већина фабриканата и трговаца је, у комуникацији са Министарством унутрашњих дела у Београду, а због потреба привредног развоја, успела да избегне исељавање (Маčković 2004: 27).

донетом 2. децембра 1929. Након атентата на краља Александра Карађорђевића у Марсељу 9. октобра 1934. многи Јевреји, који нису имали документа о држављанству, протерани су из Војводине (Шосбергер 1988: 25).¹⁹ Тада је Југославију морало напустити и око 2700 Мађара из Војводине, чије држављанство до тада није било решено (уп. Kasaš 1996: 18). На погоршање односа државе према јеврејској заједници указује и то што регрути Јевреји и рабини од 1939. нису могли присуствовати полагању војничке заклетве, већ су је полагали засебно, без свечаности. Осим тога, уредбом 1322 од 5. маја 1940. Јеврејима у Југославији ограничена су права обављања трговине прехранбеним артиклима, а уредбом 1323 од истог дана, ограничен је број Јевреја који су имали право да се упишу у средње школе и на универзитете (уп. Шосбергер 1998: 25–26).²⁰ Те уредбе владе донете су под спољашњим, немачким притиском и у складу са јачањем антисемитизма у југословенском друштву. Оне су значајно нарушиле грађанску равноправност Јевреја и наговестиле далеко злоћудније мере за јеврејско становништво Југославије и Србије (Ristović 2010: 225).

Имовина суботичких Јевреја на крају међуратног раздобља може се сагледати на основу пописа добара која су им конфискована у току окупације. На основу тога се види да је крајем 1941. међу суботичким Јеврејима било 58 земљопоседника, који су од 166.077 кј земље која је припадала граду, држали 2506 кј и 447 кв. хвати или 1,5% земље. Њихови земљишни поседи имали су између 5 и 235 кј. Иако невелики, они су се од других земљишних површина разликовали по знатнијој употреби агротехничких мера.²¹ У целини посматрано, на основу званичних процена учињених после Другог светског рата на основу поменутог пописа конфискованих добара, имовина суботичких Јевреја састојала се од 2 парна млина, 12 фабрика, 158 трговачких радњи, 18 велетрговина и 48 занатских радионица, што је приближно износило око једне милијарде предратних динара. Осим тога конфискован је и сав акционарски и банковни капитал, санаторијуми, лекарске ординације, апотеке, штампарије, гостионице, живинске фарме и друга, непроцењена имовина (Jelić 1987: 140, 154).²²

Улога и место Јевреја у социјалној структури запосленог становништва у Суботици може се

¹⁹ Усташки терористи који су убили краља Александра Карађорђевића и француског министра иностраних послова Жана Луја Бартуа (Jean-Louis Barthou) обучагани су у Мађарској, због чега је Краљевина Југославија 22. новембра 1934. против Мађарске поднела тужбу Друштву народа у Женеви, које је Мађарску, као саучесника у терористичким и субверзивним злочинима, прогласило кривом (Лопичић Јанчић 2016: 114).

²⁰ Када је у питању школовање јеврејске деце у Суботици, треба поменути да су представници нове власти наредили да се у школској 1922/23. години сви јеврејски ђаци „преведу из мађарских школа и огранака у одговарајуће школе, огранке и одељења на српскохрватским наставним језицима”. Ако је судити по броју јеврејских ђака уписаних у суботичку гимназију, та мера је дала слабе резултате до школске 1927/28. године, када је у одељења са српскохрватским наставним језиком, од 876 ученика било уписано 126 Јевреја (уп. Jelić 1987: 87).

²¹ Најпознатија јеврејска имања на периферији града били су мајури Јосипа Руфа на Верушићу, Јулија Ингуса на Хајдукову, који је имао и синагогу (која и данас постоји), Ласла Халброра на Габрићу и Јожефа Халброра на Шебешићу, који је имао и сушионицу хмеља (касније власништво Томислава Халброра) (Ћупурдија 1993а: 88–93; Ћупурдија 1993б: 93–95, 101–102, 181–185, 192–193). У међуратном периоду највећи поседник земље међу Јеврејима био је Јулије (Ђула) Лелбах, чији мајур се налазио на Зобнатици. За потребе кућишта нових колониста од његовог имања је 1922, од 997 кј и 384 кв. хвата, одузето 324 кј и 1310 кв. хвати, а остављена су му 672 кј и 674 кв. хвата (Гађеша 1968: 194, 206, 209, 241–243). У току 1945. и 1946. је на подручју суботичког атара, без Бајмока и Чантавира, било 30 напуштених имања, бивших најкрупнијих приватних велепоседа, која су одржавана у државној режији. Највеће међу њима било је имање Јулија Лелбаха, са 580 кј (Ћупурдија 1993б: 21, 29).

²² О јеврејској имовини и њеном пописивању у току рата видети у: ИАС, Ф. 60, к. 505, бр. пр. 51.615/1943; Devavari 2014а: 87–103, 112–124. Сви власници фабрика у Суботици су 1921. били Јевреји, а у акционарским друштвима су имали већински део акција. Слично стање је било и у целом међуратном периоду. Тако су 1931, од 14 предузећа са

видети на основу следећих података: 3–10% свих запослених Јевреја спада међу велепоседнике, инустријалце и банкаре, 30–35% међу интелектуалце, службенике и слободне професије, 50–55% међу ситне занатлије и трговце и 1–5% међу индустријске раднике који чине трећину градске популације. Јевреји су у суботичкој индустрији, банкама и велетрговини, преко уложеног капитала и руководећих положаја, били заступљени са 80–90%, у трговини на мало и већим и средњим занатским радионицама са 60–70%, међу интелектуалцима и лицима слободних професија са око 40–50%, док су међу радницима били незнатно заступљени (Jelić 1987: 137).

У периоду између два светска рата у Суботици је деловало пет јеврејских добротворних друштава; девет омладинских и културних друштава, једно веома комплексно проционистичко омладинско спортско удружење, и једно радничко-намештеничко друштво (Шосбергер 1998: 59–60, 62–65; Jelić 1987: 98–99). У овом периоду радиле су и четири масонске ложе у чијем раду су учествовали и Јевреји (уп. Шосбергер 1998: 67–68; Маčković 2004: 37–38; Jelić 1987: 114) и један Ротари клуб, чији су оснивачи и чланови били и неки истакнути индустријалци, међу којима је било и више Јевреја (Маčković 2004: 38).

У овом раздобљу је на мађарском језику излазило 16 листова, које су у већој или мањој мери обликовали суботички Јевреји, који су, сада као припадници националне мањине, би-

ли представници мађарске мањинске штампе.²³ Неки од њих, чије излагање је прекинуо рат, наставили су да излазе после рата²⁴, а неки су покренути у периоду између два светска рата (уп. Jelić 1987: 141–152). У истом периоду је, 1922, поводом једног бала Јеврејског женског друштва, штампан „и један чисто јеврејски пригодан лист”, на мађарском и српскохрватском језику, „Eleven újság” („Живе новине”); и три недељна листа, 1925, „Szombat” („Субота”); „Izrael”, који је почео излазити 3. јула 1925. у Бачкој Тополи, а од наредне године у Суботици и Новом Саду, који је повремено имао текстове на хебрејском и српскохрватском језику, угасио се 3. јуна 1928. (уп. Jelić 1987: 93–94, 114, 152); и „Vijesnik Agudat Israela” („Mitteilungsblatt der Agudas Jisroel”), који је излазио на немачком језику од 30. јуна до 20. септембра 1933, а потом на српскохрватском и немачком као „Јеврејски вјесник”. Осим њих, 1931. на мађарском језику излазио је „Наšomer hasair”, орган јеврејске омладинске ционистичке организације и 1940. на српскохрватском језику, латиницом, „Cofe”, орган Савеза јеврејских омладинских организација (Шосбергер 1998: 159–160).

Други светски рат

На тлу поробљене Краљевине Југославије

За Краљевину Југославију Други светски рат је почео без претходне објаве рата, немачким

више од 50 радника Јевреји били власници 8 инокосних фирми, а у 6 деоничких друштава су били власници великог процента акција (Маčković 2004: 44). Најпознатије привредне организације у власништву или под руководством Јевреја биле су: Ферум, који се бавио производњом и поправком вагона (ген. дир. Коломан Штајнер, дир. Мавро Донат), Север, који је производио електромоторе (Ерне Ирге), фабрика тепиха Мека (Шандор Ингус), фабрика чарапа Фако (Арпад Хитер), фабрика железног намештаја (Имре Ротман), фабрика краљице пећи Зефир браће Розенфелд, фабрика ормана за хлађење Голднер, индустрија меса Хартман и Конен и фабрика чоколаде Браћа Руф (Шосбергер 1998: 91).

²³ О томе сведоче и други аутори. Тако један од њих пише: „После промене власти, између 1918–1920, јеврејска заједница имала је значајну улогу у друштвеном покретању мађарске мањине, осмишљавању њиховог културног и политичког програма, као и стварању мањинске мађарске књижевности – довољно је да поменемо рад Ференца Фењвеша, и његовог дневног листа *Vácsmegevei Napló*, Јаноша Детреа, Имреа Радоа или Кароља Хаваша Ханделсмана” (Devavari 2014a: 13).

²⁴ Према З. Голубовићу, у Бачкој су за време Краљевине Југославије излазила 42 листа на мађарском језику, од којих је 20 наставило да излази и након уласка мађарске војске у Бачку 1941, што он види као знак да су заступали ревизионистичке идеје (уп. Голубовић 1995: 13–14).

бомбардовањем Београда 6. априла 1941. Војска Краљевине Југославије се предала после 12 дана, а земља је подељена између окупационих сила: Немачке, Италије, Мађарске, Бугарске и новоуспостављене Независне Државе Хрватске. У тој подели Мађарској је припала Бачка, Барања, Прекомурје и Међумурје (уп. Радовановић 2019: 21).²⁵ Окупацијом Бачке 1941. нова власт је на становништво применила своје законе, а на Јевреје је применила тзв. Други јеврејски закон из 1939. године, којим је Јеврејима „била ограничена могућност рада и запошљавања, трговања и школовања, а одређени су у радне јединице и радне логоре” (Шосбергер 1998: 26).

Попис становништва спроведен крајем 1941. омогућио је да се грађани, осим по матерњем језику и вероисповести, изјасне и по националној припадности.²⁶ У погледу матерњег језика, међу 102.736 грађана Суботице било је 12 заједница, од којих су најбројнији били Мађари са 61.581 (59,94%) становником, док је оних који говоре јидиш или хебрејски било 59 (0,05%) становника. У погледу вероисповести, међу 9 заједница највише је било римокатолика, 91.176 (88,75%) становника, док је израелићана било 3549 (3,45%) становника. У односу на претходни попис, из 1931, број становника града се 1941. повећао за 2678 становника, а број припадника „друге (вере), без конфесије и непознато” односно Јевреја смањено се за

224 (0,32%). По истом попису 1941. у Бајмоку је било 10.666 становника, од којих 116 израелићана, а у Чантавиру, који је имао 11.827 становника, живело је 57 израелићана, међу којима се 1 изјаснио за „јидиш, хебрејски” као матерњи језик.²⁷

У мају и јуну 1941. јеврејски мушкарци су у Новом Саду, Суботици, Сенти и Сомбору позивани на присилни рад, који је трајао 4–6 недеља. У октобру и новембру 1941. су преки војни судови у Бачкој многе Јевреје, противнике окупаторског режима, лишили живота. У Суботици је погубљено њих 9,²⁸ а на временске казне је осуђено њих 13. У периоду од 1941. до 1944, у више наврата, одведено је у радне логоре (тзв. помоћна радна служба) око 4000 бачких Јевреја, старости до 65 година, у којима су готово у потпуности уништени. Они су упућени у окупирану Украјину, Румунију, Чехословачку, Бачку и Борски рудник, а неки су остали на тлу уже Мађарске (Шосбергер 1998: 179–180; Јелић 1975: 206). Само је из Суботице око 600 Јевреја одведено на присилну радну службу (уп. Јелић 1987: 166, 172). Најтеже невоље за суботичке и бачке Јевреје догодиле су се са немачком окупацијом Мађарске, 19. марта 1944. Након тога је актуелна власт донела две наредбе, једну од 7. априла 1944, којом је наређена депортација преосталог јеврејског становништва, и другу од 16. априла 1944. о секвестирању њихове имовине. Наредба о депор-

²⁵ Мађарска је 11. априла 1941. објавила рат Југославији, а агресију на Југославију правдала је потребом ослобођења Делвидека – Јужног краја, како су ревизионисти називали Бачку и Барању (Лопичић Јанчић 2016: 115). Мађарска војска је поменутог дана у раним јутарњим сатима прешла мађарско-југословенску границу (Касаš 1996:28).

²⁶ Окупациона власт је почетком рата, 1941, пре пописа становништва, раселила српско становништво насељено у Бачку у периоду између два светска рата, а на њихова места населило мађарско становништво из Буковине и Молдавије (Секелје и Чангове), Србије, Босне, Срема и других крајева. О томе је писало више аутора. Према З. Голубовићу, у току неколико месеци окупације, број Срба у Бачкој је, падом у ратно заробљеништво, убијањем приликом уласка мађарске војске, протеривањем и логорисањем, умањен за 75.166 лица, а број Мађара се повећао за 48.550 лица (Голубовић 1995: 15–39, 252). Више о томе у: Букуров 1971: 55–63; Касаš 1996: 40–44, 127–128; Ђурчић 1996: 46; Šajti 2010: 141–179; Бјељац, Радовановић, Дробњаковић 2014: 9.

²⁷ Уп. 1941. évi népszámlálás, 1990, 232–235.

²⁸ У војној касарни у Суботици је, 18. новембра 1941, обешено 15 родољуба, међу којима је било 9 Јевреја. На том месту је у јесен 1967. откривен споменик Балада вешаних, рад суботичког вајара Нандора Глида (Јелић 1987: 160). Као ученици другог разреда Гимназије „Моша Пијаде” у Суботици присуствовали смо том догађају.

тацији почела се спроводити 26. априла 1944. (Шосбергер 1998: 26, 179–180). У зору 16. јуна 1944. из Суботице је, преко сабирног логора у Бачалмашу, у Аушвиц депортовано око 3000–3500 Јевреја. Рат је преживело 1057 суботичких Јевреја (Јелић 1987: 155, 172–173).

Многи суботички, и војвођански Јевреји уопште, узели су активно учешће у Народно-ослободилачкој борби, која је вођена на територији поробљене Краљевине Југославије. Тако је 1941. НОБ-у у Бачкој приступио 271 Јеврејин, 1942. – 24, а од 1943. до краја рата, у својој ужој покрајини или у разним деловима окупиране Југославије, 157 Јевреја из Бачке. Укупно су из Бачке у редовима НОБ-а учествовала 452 Јевреја, а из Војводине 614 Јевреја, од којих је 213 погинуло или убијено (Шосбергер 1998: 177). Око сто суботичких Јевреја и Јеврејки, припадника НОП-а, било је затварано, осуђено и обешено или су изгинули као чланови кажњеничких радних јединица (Јелић 1987: 172).²⁹ Совјетске и партизанске трупе ослободиле су Суботицу и Чантавир 10, а Бајмок 19. октобра 1944. године.

О броју суботичких Јевреја који су депортовани у логоре постоје, у зависности од извора, различити подаци. Према архивским

изворима депортовано је 2800, а према штампи 4300 душа (уп. Devavari 2014b: 21), док Д. Јелић сматра да се ради о 3000–3500 душа (Јелић 1987: 172). Према првим изворима о жртвама Холокауста, из 1948, наведено је да је од око 5200 суботичких Јевреја рат преживело око 1200, а да је страдало око 4000 душа, уз напомену да то није потпун број страдалих.³⁰ Потоњим проучавањем поменутог именика жртава наведено је да се ради о 2006 препознатих жртава Холокауста, а да је мобилизацијом у радне јединице и депортацијом било обухваћено 6105 Јевреја или људи „који су према расним законима сматрани Јеврејима”, од којих је страдало 5040, а вратило се 1065.³¹ Имајући у виду разлике у броју жртава, чињеницу да, упркос значајним напорима и резултатима, има извора који нису проучени,³² и изнад свега, значај теме, истраживања треба наставити, боље речено треба их стално држати отвореним.

Највећи број бајмочких Јевреја је у мају (уз задржавање у Баји) и јуну 1944. депортован у логоре, највише у Аушвиц. Позната су имена око 155 страдалих лица, рачунајући и оне којима је у време депортације место боравка било изван Бајмока, у неком другом месту.³³ У време

²⁹ У студији Д. Јелића приказане су биографије више суботичких Јевреја, било да су учествовали у партизанском покрету у Суботици и Бачкој, или у другим крајевима Југославије (уп. Јелић 1975: 193–204).

³⁰ *Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941–1945*, Jevrejska veroispovedna opština u Subotici, Subotica, 1948.

³¹ Članstvo Jevrejske opštine Subotica: <http://www.josu.rs/o-nama/clanstvo/> (7.4.2020). Ј. Хоровиц је први изнео податак да је Суботица уочи рата 1941. имала 6105 Јевреја (уп. Horovic 1974: 20).

³² У уводу *Imenika žrtava Drugog svetskog rata na području subotičke opštine*, аутори пишу: „Прегледали смо све архивске фондове за које смо знали да садрже податке о жртвама, као и литературу, осим оне објављене у иностранству, пре свега каталоге логора и затвора на подручју Немачке и од ње поробљених земаља” (Grlica, Hegediš, Dubajić, Merković 2000: 12).

³³ До броја јеврејских жртава у Бајмоку дошло се упоредном анализом постојећих извора: АЛИМ, Јевреји жртве фашизма: Бајмок; Žugić, Milić 1989: 173–348; Шосбергер 1998: 213–214; Grlica, Hegediš, Dubajić, Merković 2000, 11–434; Mojzes 2004: 262–265, 280–281; Mojzes 2014: 32–40; Тодоровић, Ђурђев, Бурсаћ 2019: 51–211. У неким изворима није наведена национална припадност страдалих. Према *Imeniku žrtava Drugog svetskog rata na području subotičke opštine* има 68 Јевреја из Бајмока и 9 Бајмочана за које није наведена национална припадност, али се из општег контекста (имена и презимена, место рођења, страдање на принудном раду или логору) види да је реч о Јеврејима. У списку жртава Аушвица такође није дата националност жртве. Он доноси имена 36 жртава, од којих 2 нису позната у другим изворима. У списку *Жртвава гејорџијације бачких Јевреја 1944. године* наведено је 41 лице из Бајмока, од којих је у време депортације 12 имало место боравка у Бајмоку (Тодоровић, Ђурђев, Бурсаћ 2019: 51–211). У сваком случају, најпрецизнији одговор о броју јеврејских жртава из Бајмока дао би јединствен списак, кога тек треба учинити.

немачке окупације Мађарске у Чантавиру је било „још преосталих 68 Јевреја”. Они су 12. маја 1944. из Чантавира у теретним вагонима превезени у гето у Бачалмашу, а после у логор смрти Аушвиц (Palić, Kiš 1983: 74–75, 107). Истраживања Рудолфа Седлара из Чантавира показала су поименице да су из тог места у периоду од 1941. до 1945. депортована 83 лица, од тога њих 15 мађарске националности, због политичког деловања, чији животи су у највећем броју угашени у Дахау; и 68 Јевреја, од којих је преживело 6 (5 жена и 1 мушкарац) (Szedlár 2020: 1–2). Упоређивањем свих постојећих извора може се стећи утисак да је из Чантавира страдало најмање око 83 Јевреја.³⁴

У новим Југославијама, Србији и Црној Гори, и Србији

Бројно стање

Након повратка преживелих, у Суботици је

30. августа 1946. забележено 1065 Јевреја. Тај број се због унутрашњих миграција и других разлога до децембра 1948, када су почела исељавања из Федеративне Народне Републике Југославије у Израел, који је формиран у мају те године, смањено на 981 лице.³⁵ У наредним годинама било је: 1950. – 643, 1951. – 410 и 1952. – 403 лица (Jelić 1987: 175). Судаћи по томе, у Израел је од 1948. до 1952, колико је трајало исељавање, у шест алија исељено 578 лица (уп. Ivanković 2017: 84). Према другим изворима, за исељавање се пријавило 734 лица а одселила су се 633 лица.³⁶

Први савезни попис становништва у обновљеној југословенској држави не даје увид у бројно стање јеврејске заједнице у Суботици.³⁷ Такво стање потрајало је више од две деценије. Тек по попису из 1971, када су Бајмок и Чантавир по први пут заједно припали граду односно општини Суботица, која је тада имала 146.773 становника, сазнајемо да ту живи 165

³⁴ На основу *Imenika žrtava Drugog svetskog rata na području subotičke opštine* регистрована су 33 Јевреја из Чантавира и 4 жртве за које није наведена националност, али се из општег контекста може претпоставити да је реч о Јеврејима (уп. Grlica, Hegediš, Ddubajić, Merković 2000). У именуку југословенских жртава у Аушвицу има 46 из Чантавира, али није наведена њихова национална припадност. Њих 14 је садржано у поменутом суботичком именуку, а за 32 се може претпоставити да је реч о Јеврејима (уп. Žugić, Milić 1989: 173–348). У најмањем именуку, који садржи 7 жртава, препознате су још 2 жртве, којих нема у другим именицима (уп. Шосбергер 1998: 17–18, 513). У именуку *Жртва гејорџијације дачких Јевреја 1944. године* наведено је 18 чантавирских Јевреја од којих су двоје имали и место боравка у Чантавиру, док су остали депортовани, углавном из Суботице, затим Сомбора и Новог Сада. У том именуку има 12 жртава којих нема у *Imeniku žrtava Drugog svetskog rata na području subotičke opštine* и 9 жртава којих нема у именуку Рудолфа Седлара, јер се бавио депортацијом Јевреја из Чантавира, а не и чантавирских Јевреја из других места (уп. Тодоровић, Ђурђев, Бурсаћ 2019: 51–211; Szedlár 2020: 1–2). Поменути спискови жртава су фрагменти једне теме. Указује се потреба за стварањем јединственијег, ако не и јединственог именика, који би дао најпрецизнији одговор о броју јеврејских жртава из Чантавира. За сада је најпотпунији именик Рудолфа Седлара.

³⁵ У истом периоду у Јеврејској општини у Суботици број ортодоксних Јевреја је смањен са 115, колико их је било 30. августа 1946, на 88, колико их је забележено 2. фебруара 1948, односно за 27 лица (Ivanković 2017: 67).

³⁶ ЈИМ, Електронска база података о исељавању Јевреја из Југославије у Израел 1948–1952 / <https://www.jim.optimuspro.rs/baza/> (17. 6. 2020)/.

³⁷ Први попис је одржан 15. марта 1948. Према њему, Суботица је имала 112.194 становника. У тај број урачунато је и становништво Бајмока, као једног од 9 месних народних одбора, док је Месни народни одбор Чантавир, са 11.494 становника, припадао Бачкотополском срезу (*Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine*. Књига I, 1951, 64, 69). У погледу народности, од 112.194 становника Суботице највише је било: Срба – 11.617 (10,35%), Хрвата – 45.608 (40,65%) и Мађара – 51.716 (46,09%), док је осталих и непознатих било 1021 (0,91%) (*Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*. Књига IX, 1954, 216–217, 339–340). Тај попис није познавао изјашњавање према матерњем језику и вероисповести. Можда је то један од разлога што се не види присуство јеврејске заједнице, која је, по свему судаћи, доспела међу „остале и непознате”.

(0,11%) Јевреја.³⁸ По попису 1981, Суботица је имала 154.611 становника, од тога 85 (0,05%) Јевреја, од којих у градским насељима 81, а у осталим насељима у општини 4 Јевреја.³⁹ Према попису из 1991. Суботица је имала 150.534 становника, за јудаистичку веру се изјаснило 38 појединаца (37 из Суботице и 1 са Палића),⁴⁰ а за националну припадност 77 (0,05%) Јевреја, од којих је 68 живело у Суботици, 3 на Палићу, 2 у Старом Жеднику, 1 у Бајмоку и 3 у Чантавиру.⁴¹ По попису из 2002. Суботица је имала 148.401 становника, од којих је 89 (0,06%) припадало јудаистичкој вери.⁴² Напокон, према попису из 2011. Суботица је имала 141.554 становника, од којих је 75 (0,05%) било јудаистичке вере.⁴³

Синагоге и гробља

Други светски рат је оставио тешке последице по јеврејску заједницу у Суботици, као и у многим другим крајевима Европе. Тај демографски слом и неповољне друштвене околности постепено су довеле и до ерозије појединих верских, културних и националних установа. То се најпре осетило у Чантавиру, где је 1950. срушена синагога, подигнута 1860. (уп. Šosberger 1998: 28).⁴⁴ Јеврејско гробље је преживело.⁴⁵ Потом је 1955. срушена синагога у Бајмоку, која је могла примити 250 верника.⁴⁶ Десетак година након рушења синагоге у Бајмоку, на удар је дошло и Јеврејско гробље, које се налазило у Гајевој улици, на узвишењу иза старог терена Фудбалског клуба Раднички, а имало је око 300 гробних места. Оно је ексхумирано од 9. до 12. јуна 1964, а мошти су похрањене у заједничку гробницу у Централном гробљу, где је постављен споменик.⁴⁷

³⁸ Popis stanovništva i stanova 1971, Knjiga VI, 1974, 20–21.

³⁹ Popis stanovništva, домаћинства и станова 1981. године, 1982, „Statistički bilten”, 101, 32–35. Према једном могућем читању просторног распореда јеврејског становништва 1981. у Суботици је живело 80 Јевреја, а по један је живео на Келебији, у Малој Босни, Новом Жеднику, Старом Жеднику и Чантавиру (Социјалистичка Република Србија, Социјалистичка Аутономна Покрајина Војводина, Покрајински завод за статистику, Документациони материјал пописа становништва 1981. године за општину Суботица).

⁴⁰ Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години, 2, 1993, 117.

⁴¹ Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години, 3, 1993, 222.

⁴² Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, 3, мај 2003, 12, 16. Према другим читањима података пописа, Суботица је 2002. имала 95 Јевреја, од који је 86 живело у Суботици, 8 на Палићу и 1 у Чантавиру (Република Србија, Републички завод за статистику, Документациони материјал пописа становништва 2002. године за општину Суботица, Национална или етничка припадност).

⁴³ Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Србији, 4, 2013, 40–41.

⁴⁴ Више у: АЈИМ, Правни одсек, Управљање и продаја некретнина у Чантавиру 1947–1957, /К. 76/, Купопродајни уговор склопљен у Бачкој Тополи 9. II 1950. код др Емих Ивана, адвоката, између Јеврејске вероисповедне општине из Чантавира, коју заступа Фридман Марта из Чантавира као продавца, и Рац Ференца и уд. Рац Гезе рођ. Курина Илоне из Чантавира, као купаца; Записник од 28. XI 1950, састављен у ЈВО Суботица по предмету ликвидације некретнина ЈВО у Чантавиру; Допис Мирка Гутмана из Сомбора од 30. XI 1950. Савезу јеврејских вероисповедних општина.

⁴⁵ Више у: АЈИМ, СЈОЈ, Општи списи, Уређење гробаља (0–6), 1951–1959, /К. 40/, бр. пр. 5/16, Ј. О. Чантавир; СЈОЈ, Општи списи, Управљање некретнинама у Чуругу и Чантавиру – национализација – 1959, 1748 (I 2019), /К. 57/; СЈОЈ, Општи списи, Стање и одржавање гробља у Чантавиру 1962–1967, /К. 42/.

⁴⁶ Уп. АЈИМ, Правни одсек, Управљање и продаја некретнине у Бајмоку 1947–1955, /К. 66/, Међусобни споразум и Купопродајни уговор (између Јеврејске општине у Бајмоку и општине Бајмок), 21. и 25. VI 1954.

⁴⁷ АЈИМ, СЈОЈ, Општи списи, Управљање некретнинама у ЈО Бајмок 1963–1965, /К. 53/, Допис Ивана Шварца, комерцијалног директора фирме „Бајмочки задругар” из Бајмока Савезу јеврејских општина Југославије, 11. VI 1964,

Суботичка синагога је срећом преживела то тешко време. Она је је најпре, 1974, проглашена за споменик културе од изузетног значаја,⁴⁸ а јеврејска заједница ју је 1978. предала граду Суботици јер, како указује Роберт Сабадош, председник Савеза јеврејских општина Србије, није могла сама да је издржава „и практично од тог тренутка је почела њена обнова, која је трајала 40 година, а интензивирана је од 2005. године”.⁴⁹ Обнову су финансирале владе Србије и Мађарске. Синагога је свечано отворена 26. марта 2018, а присутнима су се том приликом обратили врховни рабин Србије Исак Асиел, председник Србије Александар Вучић и премијер Мађарске Виктор Орбан.⁵⁰ Тако је, од тренутка када је врховни рабин 7. маја 2018. у вечерњим сатима свечано унео и поставио свитке свете књиге Торе у синагогу, она поново постала јеврејски храм, а богослужења и верски обреди, који су се у протекле четири деценије обављали у сали Јеврејске општине, у малој синагоги, могу опет да се одржавају у згради обновљене синагоге.⁵¹ На тај начин синагога је поново синула некадашњим сјајем. Осим за верске потребе користи се и у културне и туристичке сврхе, јер се у њој повремено одржавају одређене културне манифестације, а отворена је и за све заинтересоване посетиоце, као музеј.

Реституција

Имовина суботичких Јевреја, као и њихова заједница, увећавала се до почетка Другог светског рата. У току рата била је одузета од стране окупатора, а после тога, са увођењем социјалистичког друштвеног система, значајан њен део је путем државних мера претворен у друштвену односно државну својину. Такав систем био је на снази наредних неколико деценија, док није почео процес приватизације друштвене односно државне имовине, уређен Законом о приватизацији, донетим самим почетком овог столећа (2001–2007).⁵² По завршетку приватизације донета су три закона која се тичу враћања имовине грађанима и верским заједницама у Србији. Најстарији од њих је Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама (2006–2008).⁵³ У 1. члану тог закона (о конфесионалној реституцији) указано је на предмет уређивања: „Овим законом уређују се услови, начин и поступак враћања имовине која је на територији Републике Србије одузета од црква и верских заједница, као и од њихових задужбина и друштава (...), применом прописа о аграрној реформи, национализацији, секвестрацији и других прописа који су донесени и примењивани у периоду од 1945. године, као и свим

1. IX 1964, 28. XII 1964; Записник са I седнице Опште комисије Савеза јеврејских општина Југославије одржане 12. II 1965; Допис Савеза јеврејских општина Југославије Ивану Шварцу од 23. III 1965.

⁴⁸ [http://www.josu.rs/nasa-sinagoga/\(2.4.2020\)](http://www.josu.rs/nasa-sinagoga/(2.4.2020)).

⁴⁹ <https://www.subotica.com/vesti/sinagoga-ponovo-postala-jevrejski-hram-id31906.html> (2.4.2020).

⁵⁰ Уп. <https://www.subotica.com/vesti/otvorena-obnovljena-suboticka-sinagoga-id31554.html> (2.4.2020).

⁵¹ <https://www.subotica.com/vesti/sinagoga-ponovo-postala-jevrejski-hram-id31906.html> (2.4.2020). Власник синагоге је град Суботица, који управља синагогом у сарадњи са Јеврејском општином и Мађарским националним саветом (А. И., Кључеви суботичке Синагоге предати Балинту Пастору, „Политика”, 5. септембар 2020, 13).

⁵² Видети: Закон о приватизацији („Службени гласник РС”, бр. 38/2001, 18/2003, 45/2005, и 123/2007 - др. закон) /http://www.kss.org.rs/doc/zakon_o_privatizaciji.pdf (2.5.2020)/.

⁵³ Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама. Закон је објављен у „Службеном гласнику РС” бр. 46/2006 од 2. јуна 2006. године. Ступио је на снагу 10. јуна 2006. године, а примењивао се од 1. октобра 2006. године. Захтеви за враћање имовине односно исплату накнаде могли су се подносити Дирекцији за реституцију до 30. септембра 2008. године, која је образована овим законом / [http://www.restytucija.gov.rs/doc/zakoni/Zakon%20o%20vracanju%20\(Restituciji\)%20imovine%20crkvama%20i%20verskim%20zajednicama%20\(2006\)_2.pdf](http://www.restytucija.gov.rs/doc/zakoni/Zakon%20o%20vracanju%20(Restituciji)%20imovine%20crkvama%20i%20verskim%20zajednicama%20(2006)_2.pdf) (2. 7. 2020).

другим актима којима је вршено одузимање те имовине, без тржишне накнаде”. На основу тог закона Јеврејској верској заједници је од „капиталних” објеката у Суботици враћено: пословни простор у Улици Димитрија Туцовића бр. 11, површине од 340 m², зграда у којој је смештена Економска школа „Боса Милићевић”, површине 2.000 m² и пословна зграда у Франкопанској улици бр. 14, површине 506 m².⁵⁴

После тога донет је Закон о враћању одузете имовине и обештећењу (2011–2018), који се одредио и према имовини која је одузета као последица Холокауста.⁵⁵ Предмет уређивања тог закона одређен је у члану 1: „Овим законом уређују се услови, начин и поступак враћања одузете имовине и обештећења за одузету имовину, која је на територији Републике Србије применом прописа о аграрној реформи, национализацији, секвестрацији, као и других прописа, на основу аката о подржављењу, после 9. марта 1945. године одузета од физичких и одређених правних лица и пренесена у општенародну, државну, друштвену или задружну својину (...). Овај закон се примењује и на

враћање имовине чије је одузимање последица Холокауста на територији која данас чини територију Републике Србије”. Јеврејска општина Суботица није имала потраживања везаних за тај закон.

Трећи важан акт је Закон о отклањању последица одузимања имовине жртвама Холокауста које немају живих законских наследника (2016).⁵⁶ Предмет уређивања закона одређен је чланом 1: „Овим законом, ради отклањања последица одузимања имовине жртвама Холокауста које немају живих наследника, уређују се услови, начин и поступак враћања имовине одузете припадницима јеврејске заједнице који немају законских наследника и враћања одузете имовине организацијама које су у време одузимања биле у функцији јеврејске заједнице, за имовину која је одузета на територији Републике Србије за време Холокауста или на основу прописа из члана 2. Закона о враћању одузете имовине и обештећењу (...), као и финансијска подршка Републике Србије јеврејској заједници у Републици Србији”.⁵⁷ Чланом 9 одређено је да Република Србија, преко ми-

⁵⁴ <http://www.restitucija.gov.rs/latinica/direkcija-za-restituciju.php> (31.7.2020).

⁵⁵ Закон о враћању одузете имовине и обештећењу („Службени гласник РС”, бр. 72/2011, 108/2013, 142/2014, 88/2015 – одлука УС и 95/2018) /<http://www.restitucija.gov.rs/propisi-o-vracanju-imovine.php> (12.4.2020)/.

⁵⁶ Закон о отклањању последица одузимања имовине жртвама Холокауста које немају живих законских наследника („Службени гласник РС”, бр. 13/2016 од 12.2.2016. године) / <http://www.restitucija.gov.rs/propisi-o-vracanju-imovine.php> (12.4.2020)/. Недавно се о том закону, а поводом пресуде Вишег суда и Апелационог суда у Београду, којом је утврђено да је избор Александра Линкера за председника Јеврејске општине у Београду у складу са Законом о црквама и верским заједницама и Статутом Јеврејске општине Београд, огласио Роналд Лаудер, председник Светског јеврејског конгреса са седиштем у САД, који окупља јеврејске заједнице из 100 земаља света: „Закон о враћању имовине жртва Холокауста које немају живих законских наследника, који је донела Влада Србије, без сумње је један од најправеднијих у Европи и требало би да служи као пример осталим земљама. Искрено се надамо да ће разрешење кризе у руковођењу заједницом омогућити да се српска регулатива у области реституције примењује са пуном транспарентношћу...” (Р. Д., Пресуда у корист руководства ЈОБ на челу са Линкером, „Политика”, 6. јун 2020, 9).

⁵⁷ Тај 2. члан Закона о враћању одузете имовине и обештећењу односи се на право враћања имовине која је одузета применом 41 прописа (закони, одлуке, уредбе, правилници и укази) донетог у периоду од 1945. до 1969. Највећи број прописа, 35, односи се на период од 1945. до 1948. Најстарији међу њима су: Одлука о прелазу у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле („Службени лист ДФЈ”, број 2/45), Закон о аграрној реформи и колонизацији („Службени лист ДФЈ”, број 64/45 и „Службени лист ФНРЈ”, бр. 16/46, 24/46, 99/46, 101/47, 105/48, 19/51, 42–43/51, 21/56, 52/57, 55/57 и 10/65), Закон о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији („Службени гласник НРС”, бр. 39/45 и 4/46) и Закон о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији („Службени гласник НРС”, бр. 5/48, 11/49 и 34/56) а најмлађи Закон о одређивању грађевинског земљишта у градовима и насељима градског карактера („Службени лист СФРЈ”, бр. 5/68 и 20/69).

нистарства надлежног за послове финансија, финансијски подржи Савез јеврејских општина Србије тако што ће на његов рачун, почев од 1. јануара 2017, сваке календарске године, у трајању од 25 година, уплатити 950.000 евра. Чланом 22 одређено је да Савез јеврејских општина и јеврејска општина управљају приходима и усмеравају их у 10 активности, међу којима је: проучавање Холокауста и других злочина нациста и њихових сарадника, објављивање публикација о томе и одржавање културних манифестација поводом тога, финансијска подршка преживелим жртвама Холокауста и постојећим јеврејским заједницама, јачање веза јеврејских заједница са сународницима из других држава, подршка будућим активностима полагањем дела прихода на банковне штедне рачуне, стипендирање студената, младих талената и научника, уплата у хуманитарне сврхе и сношење трошкова јеврејске општине и Савеза јеврејских општина насталих управљањем имовином и приходима који су остварени применом овог закона. На основу тог закона Јеврејској општини Суботица⁵⁸ је до 12. августа 2020. враћено 660 ха, 59 а и 81 m² пољопривредног земљишта и 7 пословних простора у Суботици.⁵⁹ После тога, у току 2017. и 2019, Јеврејска општина Суботица споразумно је вратила законским на-

следницима, који су се у међувремену појавили, више од 130 ха пољопривредног земљишта (130.439,97 m²). То су имања бивших власника: Андор Унгар, Јован Унгар, уд. Берната Ледерера рођ. Алице Унгар, Јулијана Унгар рођ. Мајер, Липот Пал Унгар и Ђорђе Унгар.⁶⁰

Нови почетак

Место сахране малобројних припадника јеврејске заједнице у Бајмоку је, након ексхумације њеног гробља, морало бити промењено. Последњи Јевреји који су сахрањени у Бајмоку су брачни пар, Јосип Шефер, који је умро 21. јануара 1967, у 79. години живота, и Маргит Шефер рођена Розенфелд, која је умрла 26. новембра 1976, у 78. години живота.⁶¹ С обзиром на то да је Јосип био укључен у продају синагоге и ексхумацију гробља, благовремено је за себе и супругу обезбедио гробно место поред колективне јеврејске гробнице на Централном гробљу у Бајмоку. То је последњи јеврејски споменик подигнут у Бајмоку.⁶² Иван Шварц, комерцијални директор Бајмочког задругара, који је учествовао у ексхумацији јеврејског гробља, умро је, након саобраћајне несреће, 2. августа 1970. у Белом Манастиру, у 44. години живота. Сахрањен је у породичну гробницу на Јеврејском гробљу у Суботици. Познати бај-

⁵⁸ После исељавања у Израел, неке јеврејске општине, које су постојале 1940, припале су Јеврејској општини Суботица. То су општине у местима: Бачка Топола, Чантавир, Кањижа, Стара Моравица, Сента, Бајмок, Хоргош, Ада, Мол и Мали Иђош, „јер у већини места нема ниједног Јевреја, или једна, две породице” (Novkov 2019: 30–31).

⁵⁹ <http://www.restitucija.gov.rs/latinica/resenja-jevrejske-opstine.php> (23.8.2020). .

⁶⁰ Јеврејска општина Суботица: Подаци о имовини коју је Јеврејска општина Суботица споразумно вратила законским наследницима 2017. и 2019.

⁶¹ Јосип Шефер и његова супруга су у току непријатељске окупације били одведени у концентрациони логор Берген-Белзен. Они су нешто пре 1. априла 1957. поднели молбу Народном одбору општине Бајмок, снабдевену са лекарским уверењем тамошње секторске амбуланте, којим су доказивали да су у логору били подвргнути медицинским експериментима /ИАС, Фонд 434. 36 (НОО Бајмок, бр. 2360–1957); Вукелић 3. 2012: 79–80)/.

⁶² На споменику су, изнад натписа, у камену урезане свештеничке руке, „које су постављене у положај благослова онако како су коени (...) благосиљали народ Израела...”. А „Коени су били свештеници у Јерусалимском храму. Први Коен, односно првосвештеник, био је Мојсијев брат Арон” (Panić 2018: 35). Натписи на споменику написани су на јеврејском и српском (српскохрватском) језику, латиницом. (Јосип је наведен као Јожеф). У преводу са јеврејског значи: Јосеф Бен Мордехај Хакоен (Јосиф син Мордехаја Коена) и Сара Фасја ћерка Цвија. Захваљујемо господину Исаку Асиелу, врховном рабину Србије, на преводу.

мочки ветеринар, др Алфред Бихлер, полиглота и љубитељ уметности, умро је у Суботици и сахрањен на тамошњем Јеврејском гробљу 17. јануара 1976, у 85. години живота. Бајмочки сатар Габор Данзингер се временом преселио у Суботицу, где је и умро, судећи по адреси (Алеја М. Тита 31) у Геронтолошком центру, 7. фебруара 1988, у 96. години живота. И он је сахрањен на Јеврејском гробљу у Суботици.⁶³ Тако је тихо нестајао јеврејски свет у Бајмоку. Смрћу Алфреда Бихлера и одсељавањем Габора Данзингера, Бајмок као да је остао без Јевреја. Тек је, око 25 година касније, у попису становништва из 1991. указано да ту живи један грађанин јеврејске нације. И то је било све што се могло сазнати о садашњем присуству Јевреја у Бајмоку. А онда је, пре неколико година, из Израела дошао један Јевреј, који је раније живео у Румунији, Менаше Херсковиц (Menashe Herskovitz) звани Шањика. Он је 19. јуна 2017. купио кућу у Бајмоку.⁶⁴ Потом је израелски држављанин Шмуел Елад Лупу (Shmuel Elad Luru) 21. јануара 2019. отворио у Суботици на неограничено време фирму Houses, с намером да се бави куповином и продајом властитих некретнина.⁶⁵ Споља посматрано, фирма је изгледа своје пословање, бар за сада, највише везала за Бајмок. Ту је у протеклих годину и по дана купила више од 15 кућа. Ангажовано је неколико појединаца из Бајмока да раде за њу. Они поправљају и одржавају куће. Почели су, преко лета, да долазе и први туристи из Израела. То су већ знакови нечег новог. Може бити да ће они отворити пут поновном насељавању Јевреја у ове крајеве, као некад.

Закључак

У овом прегледу приказано је насељавање првих Јевреја у Суботицу, 1775, стварање, развитак, узлет и допринос јеврејске заједнице развоју Суботице. Тај развитак је био видан све до 1941. и почетка рата на тим просторима. Рат и Холокауст трајно су оштетили јеврејску заједницу у Суботици. Упркос бројним људским и материјалним губицима у рату и исељавању у Израел (1948–1952) заједница је остала. Обновљена синагога служи вери, али и културним и туристичким потребама посетилаца. Заједница негује сећање на настрадале у Холокаусту, одржава комеморације поводом годишњице депортације, 16. јуна 1944. године. У процесу реституције враћен јој је део некадашњих материјалних добара, што је економски оснажило њену позицију. Мање јеврејске заједнице, у Бајмоку и Чантавиру, нису преживеле. И оне су трајно оштећене Холокаустом, а у Бајмоку и исељавањем у Израел. Бајмок је остао и без синагоге и без гробља. У Чантавиру су били мудрији. Када већ нису били у прилици да сачувају синагогу, грађевински материјал добијен њеним уклањањем, употребљен је за ограђивање гробља. Оно је преживело. Нема ниједног обележја о депортацији Јевреја у логоре смрти у мају и, посебно, јуну 1944. године. Зато би задатак локалних самоуправа могао бити да нађу начина да осветле ту заборављену прошлост и одреде један дан у јуну месецу који ће бити посвећен сећању на Јевреје из Бајмока и Чантавира. И они, као и суботички Јевреји, треба да буду стална тема истраживања.

⁶³ Основни подаци су преузети из: Град Суботица, Матично подручје Суботица, Матична књига умрлих, т. бр. 95/1976 (Бихлер Алфред 1891–1976); т. бр. 280/1988 (Данзингер Габор 1892–1988); т. бр. 945/1970 (Шварц Иван 1926–1970); Град Суботица, Матично подручје Бајмок, Матична књига умрлих, т. бр. 101/1967 (Шефер Јосип 1888–1967); т. бр. 94/1976 (Шефер Маргит 1899–1976).

⁶⁴ Уп. Република Србија, Републички геодетски завод, Катастар Суботица, Катастарска општина Бајмок, лн 6259 парцела 2495.

⁶⁵ Агенција за привредне регистре: Претрага привредних друштава /<http://www.apr.gov.rs/>(4. 6. 2020)/.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори

- Архив Јеврејског историјског музеја, Београд
СЈОЈ, Општи списи, Уређење гробаља (0–6),
1951–1959, /К.40/.
- Правни одсек, Управљање и продаја некретнина
у ЈО Бајмок 1947–1955, /К. 66/
- СЈОЈ, Општи списи, Управљање некретнинама
у ЈО Бајмок 1963–1965, /К. 53/.
- Правни одсек, Управљање и продаја некретнина
у Чантавиру 1947–1957, /К. 76/.
- СЈОЈ, Општи списи, Управљање некретнинама
у Чуругу и Чантавиру – национализација –
1959, /К. 57/.
- СЈОЈ, Општи списи, Стање и одржавање гро-
бља у Чантавиру 1962–1967, /К. 42/.
- Фонд: Јевреји жртве фашизма: Бајмок.

Историјски архив, Суботица

- Фонд 60, Градско начелство Слободног кра-
љевског града Суботице (Szabadka szabad ki-
rályi város polgármesteri hivatala) –Szabadka
(Subotica) (1941–1944).
- Фонд 434, Општина Бајмок-Бајмок (1945–1965),
1945–1965.

Пописи становништва

- Дефинитивни резултати пописа становништва
од 31 јануара 1921 год., Краљевина Југо-
славија, Општа државна статистика, Сара-
јево, 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31
marta 1931 godine, knjiga I, Prisutno stanovni-
štvo, broj kuća i domaćinstava, Kraljevina Ju-
goslavija, Opšta državna statistika, Beogra, 1937.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31
marta 1931 godine, knjiga II, Prisutno stanovni-
štvo po veroispovesti, Kraljevina Jugoslavija,
Opšta državna statistika, Beograd, 1938.
- Становништво по вероисповести и матерњем
језику, По попису од 31-III-1931 године, Ср-
бија са Војводином и Косовом и Метохијом,

Преглед по општинама, Државни статистички
уред Демократске Федеративне Југославије,
Серија II, Свеска 7, Демографска статистика,
Београд, 1945, 78.

1941. évi népszámlálás, Demográfiai adatok közsé-
genként (Országhatáron kívüli terület), Kézirat,
Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1990.
- Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta
1948 godine, Knjiga I, Stanovništvo po polu i
domaćinstva, Federativna Narodna Republika
Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i
evidenciju, Beograd, 1951.
- Konačni rezultati popisa stanovništva od 15
marta 1948 godine, Knjiga IX, Stanovništvo
po narodnosti, Federativna Narodna Republika
Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beo-
grad, 1954.
- Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovništvo,
Etnička, prosvetna i ekonomska obeležja sta-
novništva i domaćinstava prema broju članova,
Rezultati po opštinama, Knjiga VI, Socijalistička
Federativna Republika Jugoslavija, Savezni
zavod za statistiku, Beograd, 1974.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981.
godine, Stanovništvo, Osnovna obeležja po
opštinama, Socijalistička Republika Srbija, So-
cijalistička Autonomna Pokrajina Vojvodina,
Pokrajinski zavod za statistiku, Novi Sad, aprila
1982. godine, Statistički bilten 101, 32–35.
- Socijalistička Republika Srbija, Socijalistička
Autonomna Pokrajina Vojvodina, Pokrajinski
zavod za statistiku, Dokumentacioni materijal
popisa stanovništva 1981. godine za opštinu
Subotica.
- Попис становништва, домаћинства, станова и
пољопривредних газдинстава у 1991. години,
Становништво, Вероисповест, Подаци по
насељима и општинама, Савезна Република
Југославија, Савезни завод за статистику, 2,
Београд, 1993.
- Попис становништва, домаћинства, станова и
пољопривредних газдинстава у 1991. години,
Становништво, Национална припадност, Де-
таљна класификација, 3, Савезна Република
Југославија, Савезни завод за статистику,
Београд, 1993.

Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002, Становништво, Вероисповест, матерњи језик и национална или етничка припадност према старости и полу, Подаци по општинама, 3, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, мај 2003.

Република Србија, Републички завод за статистику, Документациони материјал пописа становништва 2002. године за општину Суботицу, Национална или етничка припадност.

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Србији, Становништво, вероисповест, матерњи језик и национална припадност, Подаци по општинама и градовима, 4, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Литература

- Бјељац, Жељко, Радовановић Милан, Дробњаковић Марија. 2014. Миграције становништва Војводине уочи и почетком Другог светског рата. У: Dragan Aleksić (ур.) *Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine*, Edition: Colection of work vol.10. Publisher: The Institute for recent history in Serbia; Museum of genocide victims, Belgrade; Institute of slavic studies of the Russian Academy of Sciences, pp.103–118 /https://www.researchgate.net/publication/266922337_MIGRACIJE_STANOVNISTVA_VOJVODINE_UOCI_I_POCETKOM_DRUGOG_SVETSKOG_RATA_Migration_of_population_in_VojvodinaShortly_before_World_War_II (26.4.2020)/.
- Букуров, Бранислав. 1971. Колонизација Бачке за време Другог светског рата, *Гласник Српској географској друштва*, Свеска LI-Бр. 1, 55–63.
- Вукелић, Зоран. 2012. Други светски рат и његове последице-у архивској грађи Градске и Среске комисије за ратну штету и Народног одбора општине Бајмок у Историјском архиву Суботица. *Ex Pannonia*, br. 15–16, 78–81.
- Гаћеша, Л. Никола. 1968. *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*. Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке.
- Голубовић, Звонимир. 1995. *Шарварска јолјоша: јројтеривање и лојорисање Срба Бачке и Барање, 1941–1945*. Нови Сад: Матица српска.
- Grlica, Mirko. 1994. Promena jevrejskih prezimena u mađarska. *Rukovet: časopis za književnost, umetnost i kulturu*, godište XL, broj 4–5, Istorija subotičkih Jevreja, 154–158.
- Grlica, Mirko, Hegediš Antal, Dubajić Milan, Merković Lazar. 2000. *Imenik žrtava Drugog svetskog rata na području subotičke opštine*. Subotica: Grafoproddukt.
- Györe, Zoltán, Pfeiffer Attila. 2017. Osnovne demografske odlike Ugarske prema popisu stanovništva iz 1910. godine. *Годишњак Филозофској факултета у Новом Саду*, Књига XLII-2, 89–116.
- Devavari, Zoltan. 2014a. Ovo se dogodilo u Subotici: ljudske sudbine, tragedije – subotički Jevreji u Drugom svetskom ratu (1941–1944). У: *Subotica–Szabadka 1920–1944: prilozi istoriji subotičkih Jevreja=adalékok a Szabadka Zsidóság történetéhez*. Subotica: Jevrejska opština Subotica, 11–166.
- Devavari Zoltan. 2014b. Sudbina subotičkih Jevreja u svetlu arhivskih dokumenata (1941–1944). У: *Konferencija 70 godina Holokausta u Subotici*. Subotica: Jevrejska opština Subotica, 11–29.
- Dubnov, Simon. 2019. *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Beograd: ITV centar plus.
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda*. 1961. Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 5, Majmonid-Perez.
- Живојиновић, Р. Драгољуб. 1995. *Усион Евроје (1450–1789)*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Žugić, Tomislav, Milić Miodrag. 1989. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Ivanković, Mladenka. 2017. *Brodovi nade: alije jugoslovenskih Jevreja u Izrael*. Beograd: HERA edu.

- Iványi, István. 1886. *Szabadka szabad királyi város története, I.* Szabadka: Bittermann József könyvnyomdájából.
- Iványi, István. 1892. *Szabadka szabad királyi város története, II.* Szabadka: Bittermann József könyvnyomdájából.
- Jelić, Dušan. 1975. Prilog izučavanju učešća bačkih jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije. У: Andrija Gams (гл. ур.) *Studije i građa o učesću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu.* Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Zbornik, 3, 53–212.
- Jelić, Dušan. 1987. Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. У: Lavoslav Kadelburg (ур.) *Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji subotičkih Jevreja.* Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Zbornik, 5, 1–192.
- Kasaš, Aleksandar. 1996. *Mađari u Vojvodini 1941–1946.* Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsjek za istoriju (Monografije, knj. 38).
- Kolozsi, Tibor. 1973. *Szabadkai sajtó (1848–1919).* Szabadka: Eletjel.
- Kolozsi Tibor. 1979. *Szabadkai sajtó (1919–1945).* Újvidék: Forum könyvkiado.
- Лопичић Јанчић, Ђ. Јелена. 2016. Међународно правни аспект ратних злочина Мађарске извршених за време Другог светског рата 1941–1944. године у Војводини. *Национални интерес*, Година XII, vol. 26, број 2, 109–140 / <https://www.ips.ac.rs/wp-content/uploads/2017/11/NI-26-5.pdf> (25.4.2020)/.
- Mačković, Stevan. 2004. *Industrija i industrijalci Subotice (1919–1941).* Subotica: Istorijski arhiv Subotica.
- Mojzes, Antal. 2004. *Bajmok a családnevek tükrében.* Szabadka: Grafoprodukt.
- Mojzes, Antal. 2014. *A bajmoki zsidóközösség története: a helytörténezs szemével.* Bajmok: Kézirat.
- Novkov, Marija. 2019. *Subotički egzodus: spisak imena članova – iseljenici za Izrael, Jevrejska opština Subotica. Dokumentacija radi pregleda kulturno-umetničkih predmeta (1948). Dokumentacija radi odobrenja kompletnog inventara (1951).* Subotica: Jevrejska opština Subotica. (Projekat odobren za finansiranje naučno-istraživačkih projekata i izdavanje publikacija u vezi sa Holokaustom i drugim zločinima nacista i njihovih saradnika za 2019. godinu. Projekat odobren od SJOS).
- Палић, Миленко. 1964. Преглед административно-територијалних промена у Војводини 1918–1941, *Зборник Матишце српске за друштвене науке*, 38, 127–130.
- Palić, Milenko, Kiš Ištvan. 1983. *Uzavrela zemlja: radnički pokret u Čantaviru 1895–1945.* Subotica: Minerva.
- Panić, Barbara. 2018. *Spomeničko-memorijalni kompleks Jevrejskog groblja u Beogradu.* Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, Jevrejski istorijski muzej.
- Радовановић, Војислава. 2019. *Јеврејски историјски музеј у Београду.* Београд: Јеврејски историјски музеј.
- Ristović, Milan. 2010. Jevreji u Srbiji u Drugom svetskom ratu. У: Nenad Fogel (ур.) *Pravednici među narodima – Srbija.* Zemun: Jevrejska opština Zemun, 224–250.
- Рокаи, Петер, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар. 2002. *Историја Мађара.* Београд: Clio.
- Szedlár, Rudolf. 2020. *A csantavéri deportáltak névsora 1941–1945 között.* Csantavér: Kézirat.
- Terzić, Aleksandar. 2015. Istrebljenje jevrejske populacije u Ваčkoј, историјско-демографски приказ. У knj. Todorović, Vladimir: *Poslednja stanica Aušvic: Batschka 1944 Judenrein.* Novi Sad: Udruženje „Danubius”; Subotica: Udruženje „Milko”, 365–371.
- Тодоровић, Владимир, Ђурђев Петар, Бурсаћ Александар (прир.). 2019. *Дејорџација бачких Јевреја 1944. године.* Нови Сад: Архив Војводине, Удружење Данубиус.
- Ђупурдија, Бранко. 1993а. *Субојица и околина.* Нови Сад: Прометеј.
- Ђупурдија, Бранко. 1996. *Стамбена архивек-џура субојицких салаша, мајура и њољоприврених комбинаџа.* Нови Сад: Прометеј.
- Ђупурдија, Бранко. 2011. Становништво Субојице према вероисповести и матерњем језику 1869–1910. *Демографија: међународни*

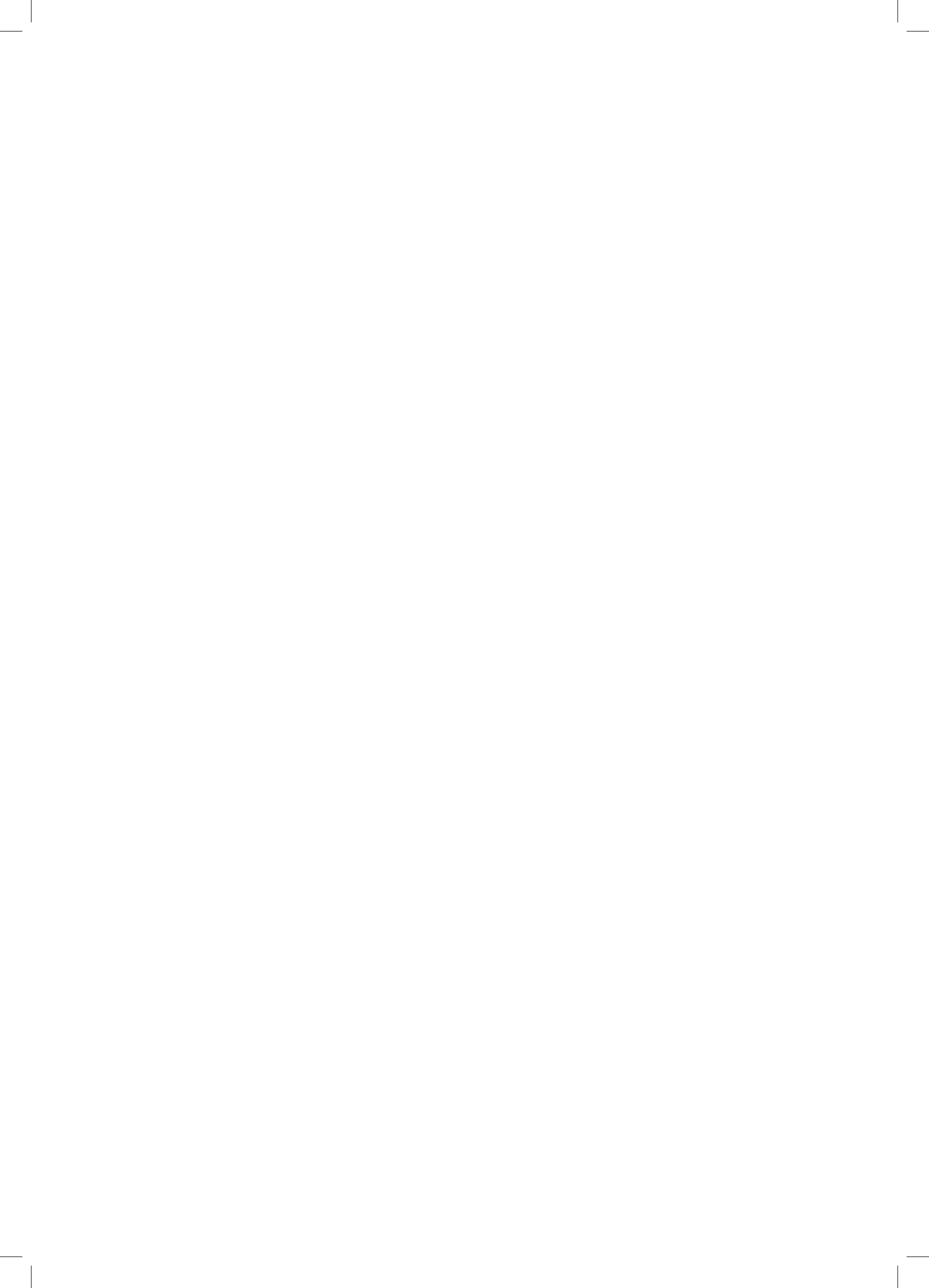
- часопис за демографска и остала друштвена истраживања*, Књ. VIII, 63–99.
- Ђурчић, Слободан. 1996. *Број сџановника Војводине*. Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке.
- Hegediš, Antal, Šobanović Katarina. 1991. *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju i Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela.
- Horovic, Ladislav. 1974. Trideset godina obnovo-
vljenog rada Jevrejske opštine u Subotici. *Jevrejski pregled*, Godina XXV, Broj. 9–10, 20–21.
- Шосбергер, Павле. 1998. *Јевреји у Војводини: крајњак њрејле историје војвођанских Јевреја*. Нови Сад: Прометеј.
- Šosberger, Pavle. 1998. *Sinagoge u Vojvodini: spomenica minulog vremena*. Novi Sad: Prometej.

JEWS IN SUBOTICA AND SURROUNDINGS, FROM SETTLEMENT TO RESTITUTION: A BRIEF OVERVIEW OF SOME MOST IMPORTANT ISSUES

(1775–2020)

Abstract

The paper gives a possible overview of several important issues from the life of the Jewish community in Subotica, starting from the settlement in 1775, under the Habsburg house or during the Austrian Empire, through the establishment of the community and its contribution to the development of the city through all historical epochs, to this day and the return of property, which was taken away from them due to social and historical circumstances, especially the suffering in the Holocaust. The subject of attention are legal provisions relating to the Jewish community, demographic structure, contribution to the development of economy and culture, various organizations, World War II and the Holocaust, emigration to Israel (1948–1952), synagogues and cemeteries in Subotica, Bajmok and Chantavir, the return of alienated property and, as some indicators in Bajmok testify, the possible resettlement of Jews in these parts.

ГАЛЕРИЈА

КОЛЕКТИВНА КАЛИГРАФСКА ИЗЛОЖБА УЧЕНИКА И НАСТАВНИКА У ЧАСТ ЗАХАРИЈА ОРФЕЛИНА¹

Вера Стојшић Гашпаровски²

Удружење војвођанских учитеља од 2006. године даје допринос развоју српске школске калиграфије стварајући прилике за учешће и учење ученицима и наставницима. Од 2009. године Удружење војвођанских учитеља проучава и промовише лик и дело Захарија Стефановића Орфелина, обележавајући 19. јануар (датум његове смрти) као Дан Захарија Орфелина и Дан лепог писања, у другој половини јануара организује колективну калиграфску изложбу *У часић Захарија Орфелина* (Дане Захарија Орфелина)...

Овогодишња традиционална изложба организована је од 15. до 30. јануара 2021. године. Приређивач изложбе и ауторка каталога била је професорка Вера Стојшић Гашпаровски, а организатор Удружење војвођанских учитеља (www.uvu.rs). Домаћин галеријског простора традиционално, већ седму годину заредом, био је Огранак САНУ у прелепој згради Платонеума. Активности је финансијски подржала Управа за културу Града Новог Сада.

У присуству посетилаца и медија, након поздравних речи Vere Стојшић Гашпаровски у име организатора, овогодишњу изложбу је отворио потпредседник Огранка САНУ академик Теодор Атанацковић. Присутне је поздравио и Светозар Пајић Дијак. Услед пандемијских мера заштите, посетиоци (које ништа није могло спречити да дођу) су се придржавали свих мера предострожности носећи заштитне маске и држећи безбедно растојање.

Идеја приређивача изложбе била је да се овогодишња изложба посебно посвети Сави С. Тодорову као значајном сараднику Удружења војвођанских учитеља и калиграфа. У посебној витрини изложена је његова биографија и неколико месинганих антиквитета (свећњак, мастионица, калиграфска пера, дивит, вечити календар, бројаница...) пристиглих до нас из његових руку.

Сава С. Тодоров је био један од савремених живих симбола културе Новог Сада. Након краће болести упокојио се 25. децембра 2020. године на Институту у Сремској Каменици. Рођен је 27. новембра 1947. године у Оцацима. Школовање је завршио дипломирањем на Економском факултету у Суботици. Радио је у издавачким кућама Савремена администрација и БИГЗ. Живео је у Новом Саду. Био је страствени колекционар. Основао је и пуних двадесет година успешно водио општепознато Удружења грађана „Српска Атина” у које је још 2000. године окупио колекционаре, љубитеље старина, развијајући и негујући културу свих Новосађана чувеним Сајмом антиквитета. Учествовао је у многобројним хуманитарним акцијама. Био је кум, стална и несебична подршка Колу српских сестара Епархије бачке. Као неко ко је обожавао Нови Сад, био је члан Матице српске и Новосадског клуба. Сава Тодоров је био драг познаник и пријатељ многобројним Новосађанима. Иза њега остала је супруга Славојка, троје деце (Светислав, Ђорђе и Бисерка) и седморо унучади. Иако је још

¹ Колективна калиграфска изложба ученика и наставника *У часић Захарија Орфелина* у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, јануар 2021.

² Председница Удружења војвођанских учитеља, Нови Сад.

увек била у току свеопшта пандемија, сахрани одржаној на Новом гробљу у Новом Саду, у суботу 2. јануара 2021. године, уз посебне мере здравствене безбедности присуствовао је велик број људи упућујући драгом Сави Тодорову последње поздраве и одајући му заслужену пошту. Сава Тодоров је оставио неизбрисив траг у нашим срцима и у ваздуху новосадских улица.

На отварању изложбе били су присутни чланови породице Саве С. Тодорова. Прочитан је текст песме новосадског сликара Милана Милића Јагодинског свом пријатељу Сави сахрањеном пре две недеље:

САВА С. ТОДОРОВ

Тај ведар дух, жива чигра,
радозналац, свељубитељ,
миритељ и дружитељ,
разговорно питак,
ненадано бритак,
мед људима миритељ,
ведар добротинитељ,
лековито саздан створ,
за памћење разговор.

Почивај у миру, драги пријатељу. Готово сам сигуран, као и многи који те волимо, да је твоје царско небеско, као што то наговештава ова песма коју сам негда сачинио:

ЖЕЉА

Волео бих да ме стрефи онако, одједаред,
у веселу великом, најлепше када ми је.
Преко девет гора и девет мора да ме носе
и да ме спусте тамо, где нико дотад био није.
Волео бих тако, уз кафу, да штуцнем само,
и сам изненађен, да затекнем тиме друге,
а онда, са кнедлом у грлу да их посматрам.
Једне пословично мирне, друге сломљене од туге.
Волео бих то да ми се деси најлепше кад сањам,
усред мира, који сасвим само горе влада.
Сан под главом да носим, ко највећу тајну
и спокојан да останем, по прилици, као ово сада.

Волео бих и да не знам када ће то бити
а, ипак, из потаје томе да се надам.
Као дан у прве сенке да уминем лако.
У сећање да се денем, као водопад да падам.
А после, травке и ђурђевци
кад ме походили буду,
ко остали драги своје драге,
волео бих да ме лако, са смешком, уберу,
а ја сузу да не пустим. Да толико имам снаге.

Изложба је као и сваке године чинила сјајан приказ школског калиграфског рада ученика и наставника у 2020. години.

Први део изложбе је традиционално био посвећен лику и делу Захарија Стефановића Орфелина. Посетиоци изложбе могли су да виде

Са колективне калиграфске изложбе ученика и наставника *У часци Захарија Орфелина*

Са колективне калиграфске изложбе ученика и наставника *У часџ Захарија Орфелина*

најлепше странице Орфелинове *Калиграфије*, књигу *Поздрав Мојсеју Пуџинику*, биографске податке о животу и делу, текст песме „Плач Србије”, Орфелинове бакрорезне слике... На-

„На путу Захарија Орфелина” одржане септембра 2020. године у ОШ „Јован Јовановић Змај” у Сремској Каменици. Посетиоци су могли да виде калиграфије које су представиле све-

Са колективне калиграфске изложбе ученика и наставника *У часџ Захарија Орфелина*

кон ТВ прилога о изложби, професор др Озрен Карамата из Земуна позвао је Огранак САНУ. Желео је да успостави контакт са ауторком изложбе јер истражује своје порекло. Он тврди да је потомак породице Орфелин. Предстоји даљи заједнички истраживачки рад.

У другом делу изложбе представљени су радови наставника са 12. калиграфске колоније

временске поруке владике Петра Петровића Његоша.

У трећем делу изложбе посетиоци су упознати са делима новосадског калиграфа Светозара Пајића Дијака. Могле су се видети калиграфије: две табле Азбучних иницијала, „Химна љубави”, „Символ вере” и Конфуџијеве мисли.

У четвртом делу изложбе јавности су приказани најуспелији радови ученика и наставника са 4. Светоархангелске летње школе из Манастира Светих Архангела код Призрена.

Калиграфски рад ученика и наставника

У данашњем времену брзог живота и површности, бављење калиграфском уметношћу

Са колективне калиграфске изложбе ученика и наставника *У часић Захарија Орфелина*

У петом делу изложбе представљени су најуспелији калиграфски радови ученика (по руке владике Петра Петровића Његоша са 27. конкурса Светосавље и наше доба (IX калиграфског конкурса)).

представља тренутке успоравања и заустављања, упознавања српског културног наслеђа кроз богатство средњовековних рукописа и повезивања са прецима.

Од ученика који се баве калиграфијом тражи се познавање наслеђа, али и маштовитост,

Са колективне калиграфске изложбе ученика и наставника *У часић Захарија Орфелина*

уредност, прецизност, смиреност... Тражи се све оно чега данас готово да и нема. Баш због тога је калиграфски рад драгоцен активност у педагошком раду са ученицима. Ученицима на калиграфији време веома брзо протекне и увек им је жао да прекину стваралаштво због одласка кући. Добрим савладавањем калиграфске вештине ученици стичу шансу за успешно учешће на републичким калиграфским такмичењима (у Баваништу – Дани ћирилице, у Тителу – Дани словенске писмености, у Новом Саду у организацији Удружења војвођанских учитеља – Светосавље и наше доба и Дани Николе Тесле). На конкурсе пристижу невероватно лепе калиграфије исписане рукама младих калиграфа. Ученици који овладају овом вештином у даљи живот носе велико духовно богатство. Иако Удружење војвођанских учитеља годинама настоји да што више прикаже школску калиграфију јавности,

још увек то није довољно и потребна је још већа подршка друштва.

Што се тиче наставника, за почетак педагошког калиграфског рада са ученицима неопходна је огромна љубав и жеља. Након тога следи дуг пут упознавања нашег калиграфског наслеђа, калиграфског прибора и обука у методичким елементима у чему велики допринос даје Калиграфска колонија „На путу Захарија Орфелина” Удружења војвођанских учитеља. Након тога, наставник је потпуно спреман за додатни рад са ученицима у своје слободно време јер се калиграфија у малобројним школама изучава као ваннаставна активност (школска секција или предмет Писмо, лепо писање са калиграфијом и орнаментиком).

Упркос тешкоћама, све је више наставника и ученика који желе да се баве калиграфијом. То нам недвосмислено доказује да смо на правом путу и да су наши напори вредни даљег труда.

СРПСКИ НАУЧНИЦИ У ЕНЕРГЕТСКОЈ ЕЛЕКТРОНИЦИ¹

Слободан Вукосавић²

Енергија је основ живота, покретач развоја људског друштва, предмет спорења међу државама и узрок бројних проблема. Она покреће биосинтетичке реакције и одређује рађање, раст и развој живих бића. Судбина људског друштва је суштински одређена начином на који се обезбеђује неопходна енергија. Она омогућује индустријску производњу, транспорт, рад рачунара и система за комуникацију и представља знатан део вредности свих производа и роба. Сви кораци у развоју и уређивању људског друштва условљени су променама у енергетици.

Савремено друштво се све више ослања на примену електронски управљаних робота, који смањују ангажовање људи у обављању поновљивих и некреативних послова. Све чешће се ослањамо на рачунарске алгоритме које смо пројектовали да уместо нас запажају, да прикупљају, уређују, претражују и евалуирају податке, као и да доносе одлуке на начин који смо дефинисали у фази пројектовања. Рад робота и рачунара, па и сам опстанак и развој аутоматизованог и дигитализованог друштва зависи од сигурности и доступности електричне енергије. Пренос података путем интернета, њихово складиштење и рачунарска обрада већ троше значајне износе електричне енергије. Савремени рачунари и интернет-мрежа утроше око 5 kWh електричне енергије за сваки гигабајт података. Имајући у виду да се током једног дана у целом свету генерише око 2,5 милијарде гигабајта података, одговарајућа глобална потрошња електричне енергије за

потребе обраде, преноса и складиштења података премашује 4500 TWh, што је више од 1/6 укупне глобалне потрошње електричне енергије. Увећање обима и квалитета аудио и видео комуникација, ширење друштвених мрежа, дигитализација општења и дружења, као и развој „интернета ствари” (Internet of Things, IoT) увећаће обим генерисања и размене података, што ће неминовно увећати и одговарајућу потрошњу електричне енергије. Рачунари и њихово поуздано напајање данас су темељ индустрије, комуникација, безбедности, саобраћаја и других области од суштинског значаја за опстанак и развој.

Потрошња по глави становника и доступност електричне енергије одређују степен развоја људских друштава, животни век појединца и његову могућност да у пуној мери искористи свој потенцијал и да свој допринос. Преко једне милијарде људи живи без електричне енергије док је за две милијарде снабдевање несигурно. Остатак света користи електричну енергију добијену на начин који угрожава окружење и подстиче глобално загревање. Постоји потреба да се обустави спаљивање отпада, сагоревање у малим ложиштима за потребе грејања и коришћење нафте, угља и гаса за енергетске потребе. Потребно је развити базне изворе енергије који не користе фосилна горива, који не захтевају складиштење енергије, и који животну средину не излажу ризицима које доносе варијабилни извори електричне енергије. Електричну енергију требало би начинити доступном свим људима, у свим крајевима света, без

¹ Изложба *Српски научници у енергетској електроници* у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, март 2021.

² Члан САНУ.

угрожавања животне средине и здравља људи ризицима које доносе батерије и други облици складиштења енергије.

Развој електричних мрежа и могућност на-пајања градова и фабрика електричном енергијом из удаљених електрана створена је крајем 19. века, захваљујући изумима Николе Тесле. Прве електричне мреже располагале су управљивим изворима који су давали снагу у складу са потрошњом, што је омогућивало рад без опасности скопчаних са складиштењем. Доступност електричне енергије омогућила је напредак науке, нова технолошка решења и убрзан развој индустрије током наредних деценија, и зато Теслу и данас помињемо као „човека који је изумео 20. век”. Парне машине замењене су електричним моторима, створени су услови за аутоматизацију производних линија, рад у канцеларијама и домаћинствима олакшан је применом електричних уређаја, док су гасне светиљке замењене електричним сијалицама. Ефекти Теслиних изума могу се сагледати погледом на ноћну страну Земље из свемира, чаробно ноћно светлцање обала и градова створено је небројеним електричним светиљкама напајаним из електричне мреже са наизменичним струјама.

У савременим електричним мрежама све је већи број извора као што су фотонапонски панели, који дају електричну енергију у облику једносмерних струја и напона, и који се повезују на мрежу са наизменичним струјама преко уређаја енергетске електронике, направа које енергију из једног система струја и напона претварају у енергију другачијег система струја и напона. Пуњачи, уређаји енергетске електронике, користе се за преузимање енергије из мреже и пуњење батерија, или за преузимање енергије из батерија, које се тада празне, и предају одговарајуће енергије мрежи. Већина кућних апарата као што су рачунари, аудио-опрема, телевизори и модерни кућни апарати користе једносмерне струје и напоне. Добијају их захваљујући такозваним AC/DC „адаптерима”, уређајима енергетске електронике који претварају енергију наизме-

ничних струја у енергију једносмерних струја. У савременој мрежи, извори и потрошачи повезују се на мрежу преко уређаја енергетске електронике, направа које обликују и прилагођавају напоне и струје на начин који омогућује управљив и ефикасан начин размене енергије између електрана, потрошача и система за складиштење.

Развој електроенергетике и енергетска транзиција све више се ослањају на уређаје енергетске електронике, који постају градивни елемент мрежа. Значај уређаја енергетске електронике у мрежама 21. века биће упоредив са значајем Теслиних изума и наизменичних струја у електричним мрежама с краја 19. века. Електроенергетика се убрзано мења и све више постаје *електронска енергетика*.

Енергетска електроника користи полупроводничке направе за претварање и усмеравање електричне енергије. Уређаји енергетске електронике све чешће преузимају улогу трансформатора и генератора у мрежама са наизменичном струјом. Претварање енергије унутар уређаја енергетске електронике темељи се на примени електронских прекидача снаге, међу којима су диоде, тиристори и транзистори, као и спрегнутих калемова и кондензатора.

Развој енергетске електронике убрзава се средином двадесетог века, када настају први индустријски енергетски претварачи. На почетку 21. века, уређаји енергетске електронике омогућују рад канцеларијских и кућних апарата, аутомобила, информационо-комуникационих уређаја, обављање производних процеса, транспорта људи и робе, рад војне и медицинске опреме и коришћење технолошких достигнућа која омогућују или олакшавају живот и рад савременог човека. Енергетска електроника је кључни ослонац четврте индустријске револуције која се не може замислити без енергетских претварача и електронског управљања процесима размене, трансформације и складиштења енергије.

Недовољно је познато да су веома значајан допринос развоју енергетске електронике

дали српски научници. Током претходних педесетак година, кључна решења и правце развоја области дала је плејада наших стручњака. Значај њихових достигнућа у области енергетске електронике упоредив је са доприносом који су српски стручњаци дали електротехници пре једног века. О транзицији електроенергетике у електронску енергетику и о развоју енергетске електронике не говори се довољно. Постоји потреба да се уреди и

прикаже преглед достигнућа који су наши научници и истраживачи дали енергетској електроници. Изложба *Српски научници у енергетској електроници* садржи експонате, документе и анимације начињене у намери да се прикажу правци развоја енергетске електронике и да се укаже на улогу коју су имали и коју и даље имају наши научници и стручњаци. Очекује се да изложба оствари позитиван утицај на научни, образовни и културни идентитет.

ТЕКСТ СА ОТВАРАЊА ИЗЛОЖБЕ САВЕ ХАЛУГИНА У ГАЛЕРИЈИ ПЛАТОНЕУМ¹

Оливера Вукотић²

Сликарско дело Саве Халугина сагледано у временском оквиру од 2000. године до данас, када се датују изложени радови, потврђује постулате његове уметности који се могу испратити у генези уметничког ликовног рукописа: студиозност, експресивност, неспутана слобода духа, енергија форми и сублимисана мисао. Све то краси уметнички језик овог ствараоца који своја размишљања и сензације разрађује у атељерском простору окружен својеврсним парком скулптура монументалних екстеријерних формата, као и мањих, галеријских форми, великим бројем радова на папиру и слика, чији је један мањи број изложен данас у Огранку Академије наука у Новом Саду. Сава Халугин је започео уметничку каријеру 1972. када је дипломирао на Вајарском одсеку Факултета ликовних уметности у Београду. Бројне награде, признања, скулптуре у јавном простору, критике, неки су од валоризационих показатеља његовог дела. Међутим, са сваким новим „сусретом” са скулптурама, сликама и радовима на папиру овог уметника, надвладава ме утисак да је још много тога недореченог и да и даље навиру нови семантички, ликовни и емотивни аспекти дела, јер његов опус је попут књиге чије се странице и даље исписују а њих треба тек ишчитати.

Темељна интелектуална карактеризација одликује опус Саве Халугина који је на ства-

ралачком путу пратио своје унутарње *било*, није прихватао наметнуте дискурсе нашег времена, било да оспоравају или фаворизују одређене појаве у уметности, јер Халугин је самосвојна уметничка појава. Крајње самокритичан и одговоран у приступу личним тематским преокупацијама, он је на дводимензионалном платну концентрисан искључиво на поимање језика и значења слике. Тај свет реалних и фантазмагоричних форми јасно инклинира на уметникову уобразиљу у којој се дешавају неочекивани обрти. У тој аутентичној перцепцији света око себе преплићу се изворност и животност, а тематски оквир је фокусиран на човечије биће. Његова појавност варира, од препознатљивог људског обличја, преко антропоморфних форми до деформисаних призора. У свакој од ових визуелизованих представа имплицитан је емотиван набој који се исказује кроз ликовно мишљење као манифестација уметничког креативног духа.

У питању је крајње отворен и флексибилан обликовни поступак у коме настају бројна пластички самостална решења. Свако платно отвара нови ракурс ликовних односа. Централно организован мотив најчешће је ослобођен фона, или је он крајње поједностављен, јер и неутрална основа има функцију усклађујућег елемента. Снага доминантног тона истиче

¹ Изложба слика *Сава Халугин – Слике* у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, фебруар 2021. Сава Халугин је дописни члан САНУ.

² Историчар уметности.

интензитет разноврсних бојених пигмената који су слободно распоређени. Преовлађујући загасити пасажни испреплетени су потезима и линијама различитих праваца, вредности и хроматике. Било да су у покрету или стању мировања ове представе пулсирају еруптивном енергијом која се попут лаве шири по платну. Тактилни наноси, плошно третиране партије, цртачке нерватуре, само су неки од модалит

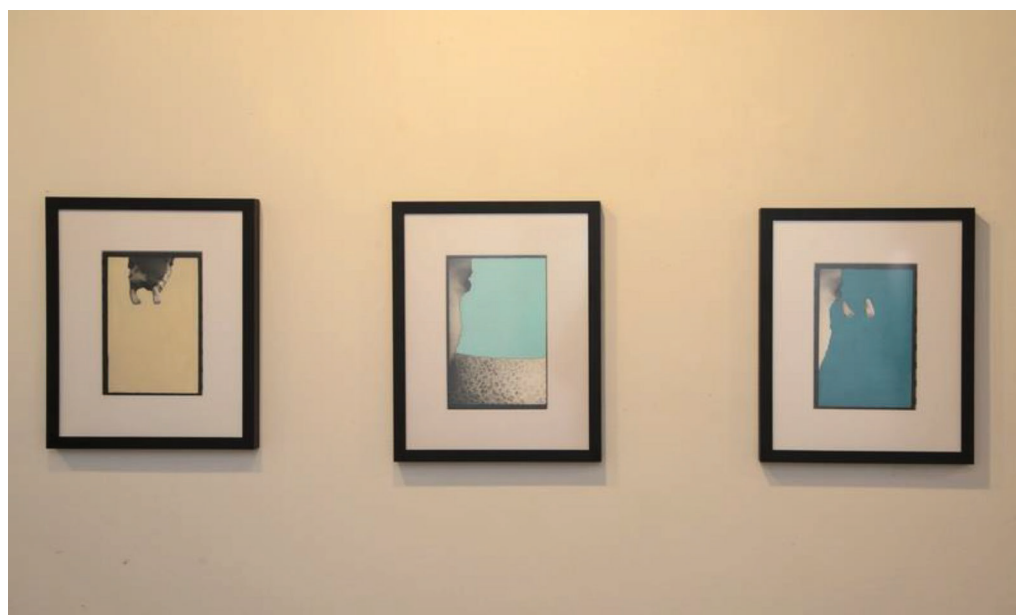
Сава Халугин, *У инезду*

тета Халугинове ликовне синтагме. Изоштрена спонтана интуиција исказује су у цртачким мрежама које боји и форми дају изражајнију експресивност. Начином на који линеарна нерватура покреће, усмерава и организује масе, интонира се композициона динамика. Боја се

повремено утапа у валер а са њим заједно у материју, а кад се дубље уђе у њихово ткиво, на површину израња пластични свет у којем мисао и емоција бивају отелотворени. Постигнута хомогеност сложене целине указује на подударност између значења и формалног визуелног склопа. Јединством форме и садржаја постиже се сугестивност израза која се испољава у слободном потезу четке, наглашеној материјализацији боје, цртачким и другим ликовним вредностима. У свакој од наведених визуелних диференти открива се концентрат уметникове потенције која, ако се посматра од рада до рада, сведочи о непрекинутом низу ликовних решења, јер Сава Халугин је уметник континуитета али и уметник који се радо препушта ликовним истраживањима. Монументалност је једна од особина ових радова и она није условљена форматом, већ снагом израза који је истим интензитетом постигнут у лавираним површинама, засићеним пасажним акордима, контурно или слободно дефинисаним обрисима, ахроматској позадини и осталим композиционим сегментима. Акцент је на покрету, акцији, утиску кретања, брзини која је нарочито видљива у траговима четке, а у тој оживљеној игри елемената и односа струји живот. Халугинове изражајне фигуре плод су ликовног интелектуализма али и страсти спонтаног осећаја које преноси на платно, папир и тродимензионалне форме. Међу изложеним сликама налази се и аутопортрет а повремено уметник директно руком наноси боју, тако да остаје видљив траг шаке. Тај траг шаке, односно директна интервенција даје крајње личан печат и говори о хуманистичком садржају, као и филозофском значењу уметниковог дела. Сава Халугин се свему предаје из дубине душе, бескомпромисно, и сходно томе његова уметност изазива дубоке и искрене емоције, то је уметност која усхићује.

ВАРИЈАЦИЈЕ ДУБРАВКЕ ЛАЗИЋ¹

Босилка Зиројевић Лечић²

Дубравка Лазич, са изложбе слика *Варијације*

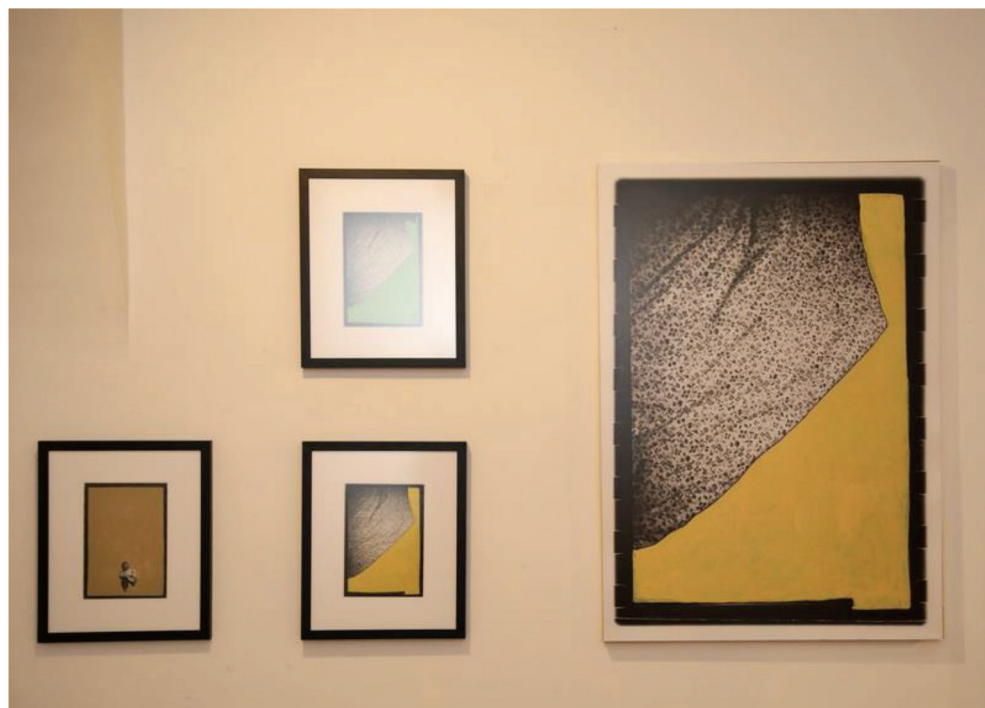
Опус рецентних радова професорице др Дубравке Лазич, под називом *Варијације*, део је њеног константног процеса истраживања и уметничког израза у медију фотографије. Специфичним приступом фотографији, где

креће из позиције сликара / визуелног уметника, њен рад помера границе у визуелном промишљању и наглашеној ликовности где фотографија формира проширени простор слике тј. простор уметничког деловања.

¹ Изложба слика *Варијације* Дубравке Лазич у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, маја 2021.

Дубравка Лазич је дипломирала на Академији уметности у Новом Саду из уже уметничке области Сликарство (1997), магистрала на Факултету примењених уметности у Београду из уже уметничке области Фотографија (2000), и докторирала на Академији уметности у Новом Саду из уже научне области Филмологија (2013). Од 1998. године запослена је на Академији уметности у Новом Саду. Аутор је бројних самосталних и учесник групних изложби у земљи и иностранству. Добитник је стипендија за стручни боравак и аутор радова публикованих у научним и стручно-уметничким публикацијама. Аутор је уџбеника (*Фојтографија*, Завод за издавање уџбеника) и књиге (*Филм и фојтографија неореализма*, Академија уметности Нови Сад). Организатор је и сарадник на разним манифестацијама, семинарима, изложбама, жирирањима, радионицама и пројектима. Добитник је неколико награда. Тренутно је у звањима: редовни професор из уже области Фотографија и ванредни професор из уже области Филмологија. У оквиру рада на Академији уметности у Новом Саду ради као шеф катедри за Нове ликовне медије и Фотографију (2007–2012) и као продекан за уметнички рад и међународну сарадњу (од 2012). Председник је Стручног већа за уметност Универзитета у Новом Саду од 2018. године.

² Професор на Академији уметности у Новом Саду.

Дубравка Лазић, са изложбе слика *Варијације*

Од самих почетака свог уметничког рада, Дубравка Лазић се бави мотивима који јој пружају могућност да, у пуном замаху истражује и да се поиграва ликовним елементима. Надовезујући се на претходне циклусе радова, она и даље истражује теме везане за однос детета и игре, истовремено преиспитујући границе приватног и јавног. Изабрана тема из њеног породичног/интимног живота – фазе одрастања детета, основна је повезница свих приказаних радова, али она овај мотив *варира* кроз различите техничке интерпретације: фотограма, осликаних фотографија, аналогних или дигиталних принтова, и на тај начин обликује дело са другачијим ликовним и естетским решењима.

У претходним циклусима својих радова, уметница је радила фотограме великих формата, и поигравајући се са суптилним отисцима дечјег тела на фото-папиру, створила је свој специфичан ликовни језик који потенцира пролазност и крхкост. Полазећи од наведеног опуса радова/фотограма, она даље разрађује резултате оваквог уметничког рада – *варира* поједине форме и ликовне елементе, даје им

нова значења и поставља их у нове односе. Ослобођена свих конвенционалних ограничења које носи рад у једном медију, Дубравка Лазић у новом циклусу радова, који су приказани на овој изложби у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, наставља да истражује, и долази до нових решења која излазе изван оквира фотографских техника, али истовремено произилазе из истих. Њени нови радови су заправо слике на фотографском папиру, где се поиграва са бојеним наносима и сликарским решењима површина. Њен сликарски сензитивитет и приступ читава се начином обраде бојене површине – док на неким радовима доминира енергичан рукопис, разиграни потези четкицом који стварају специфичан ритам у ахроматским контрастима, за неке радове је карактеристично систематично и стрпљиво nanoшење бојеног слоја. Бојом гради нове односе на постојећим фотографијама: одређене форме се издвајају, неке површине су „покривене” или „прекројене”, „откривају” се нове композиције, а поједини елементи формирају потпуно нове ликовне форме са новим значењима. Сваки рад на овој изложби

забележена је варијација ликовног процеса, а одређене радове повезује сличан третман или репетиција изабраног, издвојеног мотива, те се и на тај начин формирају специфичне групе радова, што саму поставку у галеријском простору чини посебном.

Све приказане варијације, и кроз садржај и кроз различите техничке интерпретације фотографског медија, уметница укршта и повезује у свом креативном изражавању – креће се слободно и без ограничења, стварајући при томе сопствену уметничку игру, нове естетске вредности и различита тумачења истог, издвојеног елемента/сегмента који у процесу уметничког рада чини основну повезницу ње-

них *варијација*. Комбиновањем старих фото-техника и аналогних процеса са дигиталним, њен рад је у сталном процесу истраживања медија и на тај начин кореспондира са данашњим временом и актуелним уметничким тенденцијама.

Експериментисање у стваралачком процесу је оно што чини њен уметнички приступ, а истовремено јој омогућава слободу у ономе што је и сама апострофирала на овој изложби – истраживање теме *Иџра и геџе* коју она већ дуже време обрађује, а заправо се може читати као њена *ауџорска иџра*, препознатљивог рукописа.

УПОЗНАЈТЕ ФАНТАСТИЧНИ СВЕТ ИЛИЈАНУМА¹

Љубинка Пантић²

Богаји годинама, а сиромаш здрављем, у доброј намери и жељи да својим скромним прилобом допринесем, колико колико култури свој родној месту, решио сам да један део резултата мој сликарској ради – 300 слика, предам мојој отштини у нади да ове слике за Шид, његову културу, било сада, било за будућа поколења имају неку вредност.

Поред мојих слика, дарујем и нешто слика од других угледних сликара такозваних наивних сликара, са којима сам размењивао слике, а делом су их надали моји синови који се придружују мојој жељи и намери да дарујући ове радове предложим отштинској скупштини да се оснује музеј наивне уметности у Шиду, којега ћу и даље помагати ја и моја породица даровањем мојих радова. Сматрам, да су сви изледи да тај музеј не остане у границама Шиде, већ да се може лепо развијати у међународном односу. Зато сам овој збирци додао и неколико радова створених уметника да јој то значи правац развоја.

Верујем да ће овај мој скромни допринос помоћи млађима, а можда и оним будућим да имају нешто више од онога што је мени лично недостајало, а то је култура. Надам се, да ће се тим путем нашем Шиду придружити моћност да учествује у културном животу друштва, а његови створитељи међу мојим сликама да се осећају лепо, као и ја што сам се осећао међу сликама мој школској групи Саве

Шумановић, чији је пример, мада са великим заклањањем деловао на мене.

Овим писмом, написаним 3. новембра 1970. године и потписивањем Даровног уговора између Илије Башичевића Босиља и тадашњег председника Општине Шид, 14. јануара 1971. године, почиње свој живот Музеј наивне уметности „Илијанум” у Шиду.

Уметнички фонд Музеја чини 338 уметничких дела (336 слика и 2 скулптуре од дрвета). Највећи део фонда чине слике самог дародавца Илије Босиља – 287 слика, а 51 дело је из дела других наивних уметника из земље и иностранства са којима је дародавац размењивао дела за живота, или су их сами уметници поклонили музеју (И. Генералић, Ј. Генералић, Е. Фејеш, М. Скурјени, М. Рашић, Ф. Филиповић....). Од 287 слика Илије Босиља, највећи број (227) су слике рађене уљаним бојама, на различитим подлогама (дрво, платно, лесонит, картон, секурит, стакло). Техником гваша рађено је 47 слика из фонда Музеја (на папиру и картону), техником темпере 6 слика (на папиру и картону), једна слика је акварел на картону, једна је туш на папиру, а пет слика су цртежи на лесониту и папиру.

Илија Башичевић је на својим сликама обрађивао различите теме. У фонду Музеја најзаступљеније су слике са темама из Апокалипсе и Библије – њих шездесет шест, затим следи

¹ Изложба слика *Упознајте фантастични свет Илијанума* у оквиру манифестације „Музеји за 10” у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, маја 2021.

² Директор МНУ „Илијанум”.

циклус Птице (педесет шест слика), потом циклус Звери (четрдесет две слике), циклус Илијада (тридесет шест слика), циклус који обрађује српске средњовековне митове и легенде, као и догађаје и личности везане за Косовску битку (тридесет две слике), те циклус Летећи (осамнаест слика). У фонду Музеја налази се и тридесет седам слика на којима су обрађене теме из свих претходних циклуса, али их је сам уметник издвојио својом ознаком Г, јер су рађене техником гваша.

У години која је цела била окренута обележавању 50 година постојања Музеја, добили смо позив за сарадњу Огранка САНУ у Но-

вом Саду, у виду организовања изложбе уметничких дела из фонда Музеја, којом бисмо на најбољи начин презентовали нашу установу у том граду, а у оквиру манифестације „Музеји за 10”. Наравно да смо оберучке прихватили овај позив и кренули у одабир дела којима ћемо се представити публици.

С обзиром на то да смо се определили да овом изложбом представимо установу, а не самог дародавца, приликом одабира дела у избор нису ушла само дела Илије Башичевића, него и дела других аутора која Музеј баштини у свом фонду. Тај задатак није био нимало лак, јер је од великог броја заиста врхунских уметничких

Илија Башичевић-Босиљ, *Бачиначки брест*

дела требало одабрати релативно мали број слика, узимајући у обзир њихов формат, као и величину самог изложбеног простора у коме ће бити изложена.

У најужи избор за упознавање новосадске публике са фантастичним светом „Илијанума” ушло је тридесет шест дела – двадесет седам слика аутора Илије Башичевића Босиља и девет слика других аутора.

Илија Башичевић-Босиљ, *Апокалиптични џејџао*

Илијине слике, у распону од једне од најмањих по димензијама у нашем фонду („Кокош”, уље на дрвету, 4 x 5 cm), до једне од највећих („Апокалипса, глава 16, 1–17”, уље на лесониту, 241,5 x 83 cm), на прави начин су представиле богатство тема које је Илија обрађивао, шароликост материјала на којима је сликао, као што су доказале и да је за стварање једног уметничког дела довољан комад дрвета, пронађен негде у неком кутку дворишта, димензија од свега неколико центиметара.

Пред публиком се нашло шест слика из циклуса Апокалипса – „Апокалипса, глава 1, 13-20”, „Јахачи из Апокалипсе”, „Апокалипса, глава 16, 1-17”, „Апокалиптична глава”, „Апокалиптична животиња” и „Апокалиптични

петао”. О овом Илијиним циклусу његов син, историчар уметности, др Димитрије Башичевић каже:

Апокалипса циклус

*односи се добрим делом
на слике директно инспирисане
текстом „апокалипсе”
али има и индиректне инспирације
иј слика које немају благе везе
с текстом „апокалипсе”.
можда су оне за њега, илију,
имале неко апокалиптично значење,
он неке ствари заиста није могао објаснити
више сам склон рећи „није могао”
„нео није хтео”
јер је на моја иштања
давао уопштене одговоре
као оно „нека моја илијага”*

(Димитрије Башичевић Мангелос, *Мој отац Илија: нацрт за антимонотрафију*, Н. Сад, 1995, стр. 21)

Иако је тематика Апокалипсе мрачна – предвиђа ратове, болести и глад, Илијине слике инспирисане Апокалипсом нису мрачне. Њихов колорит је ведар, боје топле и јасне. Код већине посматрача ових слика оне изазивају позитивна осећања, ведрину, тек кад видите назив слике схватите да би требало бити обротно, требало би осетити зебњу, па чак и страх пред представом најављених патњи за човека. Илијина четири јахача Апокалипсе једино име имају заједничко са јахачима из Откривења. Иако знамо да су њихови дарови врло сурови, код Илије они су раздрагани коњаници који језде светом на својим коњима.

Поред ратова, болести и глади, Апокалипса предвиђа и победу добра и награду за све правоверне, чије ће краљевство наступити. Можда се Илија управо томе радовао, чекајући време када ће бити награђен за све патње којима је у животу био изложен (Други светски рат, болест, одузимање земље, унижавања њега као

Илија Башичевић-Босиљ, *Јахачи из Ајокалијсе*

уметника...). Можда он зато боји Апокалипсу ведрим бојама.

На Илијиним сликама, у свим циклусима и људске и животињске фигуре углавном су „налепљене” на празну, неутралну површину. Тако постављене фигуре врло често су тумачене као фигуре које лебде, чак и оне које нису биле насликане са крилима. Иако би се могло очекивати да се искључиво у циклусу означеном словом Л налазе „летеће” фигуре људи и животиња, то наравно није случај. Фигуре са крилима су бројне у циклусу Апокалипса и оне су, наравно, представе анђела. Бројне су и у циклусу Илијада, али се крилатост ових фи-

гура занемарује у називима слика (осим две слике – „Крилати Илијадац”, и „Ловац и крилата животиња”). Ево шта о томе каже Илијин син, др Димитрије Башичевић:

ЦИКЛУС „ЛЕТЕЋИХ ЉУДИ”

*након моје крајње ексцликације о илијади
чинило би се да су сви лећећи људи
у њом циклусу
јо сам и ја мислио.
међу њим „шајела” није.
он је, као прво инзистирао
да се – код јојисивања*

оформи циклус летећих
као друго, убацио је у њај циклус
и слике с називом „илијаде”.
и једно је сигурно, а то је
да је наш „илијела” имао своју главу
и да се ња глава није баш додударала
с оближњим главама.
украјко. невероватна доза индивидуалности...

(Димитрије Башичевић Мангелос, *Мој отац Илија: нацрт за антимонографију*, Н. Сад, 1995, стр. 21)

Слике из циклуса Летећи само настављају причу о човековој тежњи ка летењу, која постоји од како постоји и човек (сетимо се чувене приче о Икару и Дедалу из старогрчке митологије, експеримената Леонарда да Винчија са конструисањем крила која ће помоћи човеку да се подигне са земље и вине у небеска пространства...), али нам говоре и о томе да је Илија и те како био свестан времена у коме живи, и догађаја који се одвијају пред очима човечанства (слика „Аполо”, насликана 1969. године). Његове фигуре, смештене на неутралну површину, некада са крилима, а некада и без њих, најчешће јесу тумачене као летеће или лебдеће, иако то можда и није била првобитна Илијина замисао. У сваком случају, посматрач може само да им завиди на слободи коју имају и на неограниченом простору којим владају захваљујући свом творцу. За ову изложбу, као репрезенти циклуса летећих бића, пред публиком су се нашли „Летећи”, „Дете с Илијаде”, „Тиркајло”, и већ поменути „Аполо”.

Иако је један циклус Илијиних слика означен као Фантастика, на њима нису само фантастични призори, или иреални (фантастични) односи форме и садржине уметничког дела, овде су и слике инспирисане српским средњовековним митовима и легендама, као и догађаји и личности везани за Косовску битку. Наравно, на овим сликама Илија врло слободно интерпретира призоре из народних песама, приповедака и историјских казивања. Пред публиком су се на овој изложби нашле

„Вила Равијојла”, „Јевросима мајка”, као и „Мали усуд”.

Илија Башичевић-Босиљ, *Јевросима мајка*

Свакако најинтимнији циклус Илијиних слика је циклус Илијада. Поједини аутори сматрају овај циклус циклусом у коме се Илија подсмева и изругује својим комшијама из Цигуре (локални назив за улицу Вука Караџића у Шиду у којој је уметник живео), представљајући их са псећим главама, како се шепуре по улици пуни себе, арогантни без покрића. Други пак аутори сматрају да је Илија веома волео своје Цигураше, те је за њих створио посебну планету, Илијаду, на којој они уживају у свету скројеном по њиховој мери. Вероватно су у праву и једни и други, јер је сигурно међу Илијиним комшијама било и оних којима се подсмевао, али и оних које је искрено ценио и желео им бољи живот од онога какав у том тренутку воде. У свим Илијиним циклусима, па тако и у Илијади видимо фигуре поставље-

не на слику плошно, без перспективе, фигуре као разбацане у простору у коме не владају

птице сврстане у овај циклус – има их и у циклусима Апокалипса, Илијада... Природа је

Илија Башичевић-Босиљ, *Илијин амбасадор*

закони гравитације какви важе на земљи. На сликама не налазимо никакву ближу нити временску, нити просторну одредницу која би нам помогла у одгонетању места и времена збивања радње на слици. Такође, сви ликови су крајње деперсонализовани, без икаквих личних одредница, па иако Илијини савременици тврде да знају који је комшија из Илијине Цигуре насликан са главом пса јер је, по аутору, имао такав карактер, ми то не можемо ни по чему на слици закључити, него нам само остаје да верујемо у тврдњу Илијиних савременика (или не). Новом Саду у госте су из Цигуре дошли „Дволични цар с Илијаде”, „Птица на Илијади”, „Паун” и „Илијин амбасадор”.

Циклус Птице је други по броју слика од свих циклуса из нашег музеја. Ипак, нису све Илијине слике на којима је насликан мотив

одувек била фасцинација уметника, у мањој или већој мери. Код већине уметника постојала је тежња да што верније прикажу поједине животиње (па самим тим и птице као део животињског света) на својим уметничким делима, међутим то је нешто што се ни у ком случају није могло очекивати од сликара Илије. Као што се Илијине фигуре људи најчешће морају посматрати као алегорије, такав је случај и са представама птица. Међу насликаним птицама можемо пронаћи препознатљиве врсте – кокош, голуба, сову, пауна (птица која није била далека егзотика за Шид – кажу да је један Илијин комшија држао паунове, тако де се у овом случају они могу класификовати као фамилијарна врста). Илијине кокоши на сликама су чешће поносни петлови, него кокошке, а кад слика паунове, то су увек по-

носни мужјаци чије је репове представљао упечатљивим, јарким бојама. Они: „...оличавају амбасадоре: зачарани принчеви из времена српских краљева или преносиоци порука из савреног света Илијаде...” (Jane Kalir „Плија”, *Svet po Piji*, str. 40). Поред препознатљивих врста, бројне су представе птица са две главе, са човечијим главама, са три ноге, два срца... У култури западног света срце је уједно и телесни орган и симбол душе. Оно није само услов живота него је и његово средиште и то његовим удвајањем на сликама Илија и наглашава. Сlike „Носата птица”, „Птицарица”, „Коњ, птица, јелен”, „Пругасти голуб”, „Бела риба” и „Кокош” одабране су да представе овај циклус публици (којој би само аутор могао одговорити на питање зашто је у циклус Птица уврстио и слику „Бела риба”).

У циклусу који обједињује слике са представама животиња, назван Звери, срећемо ко-

ње, краве, овце, козе, свиње, рибе, мачке, јелене, лептире, дакле животиње које је Илија свакодневно гледао у свом најближем окружењу, али срећемо и представе носорога и морских коњица – за Срем више него егзотичних врста. Нарочито је упечатљив релативно велики број слика са представом морског коњица – њих десет. Зашто су ова створења толико значила Илији, шта је он то у њима видео што га је терало да их врло често слика? Гледајући Илијине двоглаве примерке животиња на сликама, врло често уочавамо да је једна глава женског, а друга мушког пола – можда су то бића са самог почетка настанка света – када смо били једно биће, божијом казном раздвојено и осуђено да цео живот трага за својом другом половином. У том контексту, морски коњиц је интересантан јер код ове врсте мужјак је тај који носи младе, дакле код њега је „спојен” мушки и женски прин-

Илија Башичевић-Босиљ, Паун

цип. Илијини морски коњици немају две главе, нити два профила као већина насликаних животиња, али ако је он на тај начин желео да представи на својим сликама дуалитет свега постојећег на свету (мушко–женско; старост–младост; светлост–тама; добро–зло...), тај дуалитет код ових створења није било потребно исказивати на „Илијин” начин јер се он и без тога подразумева.

Циклус слика у коме су слике са представљања животиња не захтева стручне анализе, нити у њему треба тражити нека скривена значења. Треба га посматрати у складу са Илијиним наивним експресионизмом, као Илијин начин гледања на животињски свет око себе. Са зидова Галерије на посетиоце су гледали „Коњиц” и „Двоглави коњ”.

Као што је у уводном делу поменуто, у Музеју се чува и циклус означен словом Г – гвашеви, издвојен не по темама представљеним на сликама, него по техници којом су дела настала. Најпотпунији попис комплетног стваралаштва Илије Башичевића налази се у монографији *Мој отац Илија: нацрт за анти-монографију*. У њему су пописана укупно 502 дела сврстана у циклус Г – гвашеви и цртежи. По том попису највећи број слика из овог циклуса настао је 1964. године, потом следи (по бројности гвашева) 1957, па 1965, 1971, 1963... И ови подаци нам потврђују сазнања до којих смо до сада дошли о Илији, а то је да је код њега правило да нема правила. Наиме, било би врло лако и логично закључити да је Илија у почетку свог стваралаштва радио најпре техником гваша, која је у сваком случају мање захтевна него уље, па да је након стицања одређене сигурности у стварању прешао на сликање техником уља, али то са Илијом није случај. Он је стварао по неком свом ритму, у складу са својим тренутним потребама да одређене теме наслика у одређеној техници. На сликама из овог циклуса, који је, дакле одређен техником којом су дела урађена, срећемо фигуре из Библије, Илијине Цигураше, ликове из Фантастичног света Илије Босиља, његове Птице, Летеће, Звери

(не, није правописна грешка, то су све Илијини циклуси означени почетним словима Б, И, Ф, П, Л и З). Са зида нас гледају Мојсије, Усуд, Југовића мајка, и друге фигуре са којима смо се већ сретали гледајући фантастична Илијина уља. На први поглед може да изгледа да су неки од ових радова заправо скице за дела која ће касније бити урађена техником уља, међутим у свим до сада објављеним монографијама, студијама, чланцима о Илији не постоји податак да је уметник радио скице за своја дела. Стога ми ова дела третирамо као готово уметничко дело. С обзиром на то да нам је познато да Илија није сликао у атељеу (није га ни имао), него на дворишту када је лепо време, можда можемо да претпоставимо да су дела рађена техником гваша настајала углавном у зимском периоду када је сликао у кући, где није било простора за рад на великим форматима какве је Илија волео да слика. За представљање овог циклуса који се чува у нашем фонду одабране су слике „Четири аждаје” и „Изгон из раја”.

С обзиром на то да је назив изложбе *Упознајте фантасични свет Илијанума*, било је неопходно у одабир слика уврстити и дела других аутора која се чувају у нашем музеју. Највећи део ових слика поклон је самог издавача Илије, док је један део поклон његових синова др Димитрија Башичевића и др Војина Башичевића, уручен Музеју након смрти њиховог оца, а један мали део је поклон самих аутора Музеју. У питању је педесет једно дело – четрдесет девет слика и две скулптуре рађене у дрвету. Заступљено је двадесет осам аутора из разних земаља – Хрватска, Македонија, Холандија, САД, Немачка, Израел, као и аутори из наше земље. У Музеју је, 2010. године, приређена изложба изложбу дела ових аутора, коју је пратио каталог. Назив изложбе и каталога је *Наши странци* и треба га схватити условно. Наиме, у време када су слике поклоњене граду, неки од аутора нису били странци, били су сликари који су стварали у заједничкој држави (И. Генералић, Ј. Генералић, И. Рабузин, В. Наумовски...). Времена су се променила, но, иако су сада то

аутори који припадају другим државама, за нас су они ипак и даље наши. Такође, аутори који су из наше земље, „странци” су само по томе што су њихова дела у Музеју изложена уз дела осталих аутора, издвојено од дела Илије Башичевића Босиља. Уосталом, сликари, као ни остали уметници, не стварају своја дела за уске локалне оквире, него за читаво човечанство, те су без обзира на место рођења и стварања, они заиста наши.

На овој изложби представили смо осам аутора, без којих не може да се замисли ниједна публикација која се бави сликарством (не само наивним) двадесетог века, са девет радова: Иван Генералић – „Погреб Штефа Халчека”, Јосип Генералић – „Моја прва добра слика”, Иван Рабузин – „Вртец”, Милан Рашић – „Јутро”, Матија Скурјени – „Адам и Ева”, Пал Хомонаи – „Шумски радници”, Салом Сафед – „Нојева барка” и Емерик Фејеш – „Кућа Башичевића” и „Град” (мали поклон домаћинима у знак захвалности на сарадњи, сликар који је највећи део живота провео у Новом Саду представљен је са два дела). Избор уметника и дела био је условљен искључиво расположивим простором за излагање дела.

Изложбом у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду Музеј наивне уметности „Илијанум” је добио прилику да се представи широј публици једном репрезентативном изложбом, и да ово представљање буде и позив свим љубитељима уметности да нас посете у Шиду и уживају у богатству које баштини наша установа. С обзиром на то да Музеј не би постојао у претходних 50 године да није било великодушног поклона нашег суграђанина, сликара Илије Шиду, ево за крај пар речи о њему:

О Илији

Илија Башичевић Босиљ рођен је 30. јула 1895. године (18. јула по старом календару), од

оца Димитрија и мајке Руже (рођ. Станојевић), као девето дете у породици. Основну школу похађао је у Шиду (у то време она је трајала четири године). По завршетку школовања укључио се у рад на породичном имању. Готово цео свој живот Илија се бавио земљорадњом и сточарством. За време Другог светског рата са своја два сина борави у Бечу и тада оболева од туберкулозе. По завршетку рата, породица остаје без земље. Губитак земље, као и нарушено здравље, које га је спречавало да ради теже физичке послове, доводе Илију у ситуацију да има слободног времена које, као човек који је био изузетно вредан, мора нечим да испуни. Прва Илијина слика – кућни свеци Кузман и Дамјан настаје 1957. године. У почетку је Илија радио цртеже и гвашеве, да би временом почео да слика уља на различитим материјалима (дрво, платно, лесонит, картон, стакло, секурит). За живота оспораван је као уметник, чак се доводило у питање и ауторство његових слика, које је морао да доказује сликајући пред специјално формираном комисијом у Загребу 1965. године. Илија Башичевић Босиљ преминуо је 14. маја 1972. године у Шиду.

На Трећем тријеналу наивне уметности у Братислави 1972. године, Илији је постхумно додељено признање Међународног жирија за достигнућа на плану наивне уметности. Часопис „Raw Vision” (добитник награде Унеска за најбољи часопис о уметности на свету) уврстио је, 2007. године, Илију Башичевића Босиља у 50 водећих уметника тзв. аутсајдер арта у свету.

И за крај, још једном изражавамо захвалност Галерији Огранка САНУ у Новом Саду на успешној сарадњи, као и др Тијани Палковљевић Бугарски, управници Галерије Матице српске и чланице Савета Галерије Огранка САНУ, која се одазвала нашем позиву да отвори изложбу *Ујознајтје фанѿасѿични свеѿи Илијанума*.

БЕСЕДА НА ОТВАРАЊУ ВАЈАРСКЕ ИЗЛОЖБЕ¹

Душан Шкорић²

Овај омаж који је Огранак САНУ у Новом Саду приредио др Владимиру Јокановићу скромна је захвалност за Јокановићев допринос српској науци, уметности и култури. Ова изложба је само мали део његовог вајарског опуса од неколико стотина скулптура, публицистике и литературе.

Познат као хирург и вајар, Јокановић је кроз дуговечни живот тежио и остварио дубоке трагове путем којим је ишао. Није његов живот био шетња пољима цвећа, него више кроз трње по макадаму. Његове иницијативе и дела померају границе прошлости и опомињу нас да често заборављамо људе и дела на којима почива наша наука и култура.

Као вајар, створио је самосвојни опус који вибрира између реализма и експресионизма. Његово уметничко опредељење углавном су портрети познатих и непознатих људи. У портретима је остварио и показао људе са богатим духовним вредностима, снажним личностима и човекољубљем.

Избор изложених портрета је разноврстан, доминирају ликови Јокановићу познатих, успешних, значајних апостола српске науке и уметности. У свом вајарском опусу Јокановић је овековечио у бронзи и порцелану 32 члана САНУ и многобројне наше и иностране песнике и књижевнике, чији се ликови налазе у

Владимир Јокановић, *Изложба скулптура поводом 85 година животоа и 60 година уметничког рада др Владимира Јокановића*

¹ *Изложба скулптура поводом 85 година животоа и 60 година уметничког рада др Владимира Јокановића* у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, септембар 2021.

² Историчар уметности.

парковима, библиотекама и холовима јавних установа.

Значајан опус стварања др Владимира Јокановића је литература, такође разноврсна поезија, афоризми, романи, биографије познатих личности и публицистички есеји.

Четрдесет изложених књига показују велики ентузијазам и енергију аутора. Иако је дубоко зашао у девету деценију живота, не напушта га црв стваралаштва. Није живот нашег пријатеља Јокановића био једносмеран, дочекао је распад државе у непријатељском окружењу. Варварски

су уништена његова дела у Хрватској и БИХ. Јокановића можемо упоредити са Доситејем Обрадовићем који на ползу свога народа описује прошлост и трасира будућност.

Пријатељу Јокановићу уз најлепше жеље за јубилеје желимо и даље ведар дух и стваралачки порив.

Није ми била намера да као историчар уметности оцењујем ово гламурозно дело. Вама који сте дошли остаје да својим чулима и емоцијама судите и просудите уметничку вредност изложеног.

Владимир Јокановић, *Изложба скулптура поводом 85 година живота и 60 година уметничког рада др Владимира Јокановића*

САМО ШТО КРАЈ НИКАД НЕ ДОЛАЗИ¹

Маја Станковић²

Као што је то случај са свим историјским трансформацијама, појава неке нове друштвене структуре повезана је са поновним дефинисањем материјалних основа на којима почивају наше постојање, односно простор и време...

Мануел Кастелс, *Моћ комуникације*

Време је друштвено условљена формација. Саставни је део нашег живота, али несазна- тљив. Спознајемо га једино посредно, по ономе што се у њему догађа, бележењем промена и кретања. На основу тога можемо говорити о различитим конструктима времена. Биолошко време дефинисано је природним циклусима који се одвијају у континуитету, од рођења до смрти. Тако је дефинисано наше постојање које доживљавамо као судбину, усуд, датост или филозофску категорију. Насупрот томе, историјско време је испрекидано, променљиво, без континуитета, повезано са одређеним догађајима. Тако доживљавамо прошлост. Друштвено или бирократско време организовано је од стране институција и водећег идеолошког апарата. То је уређено, прецизно, мерено, дисциплинаторно време (Фуко) састављено од низа временских јединица, одељених и повезаних са додељеним задацима. То је време издељено на сате, минуте и секунде. Може се говорити и о технолошком времену, када

се време формулише средствима технолошке производње, тако што се уводи серијалност, понављање и репетиција, најчешће, идентичних елемената, што нам посредно указује на време као аутоматизовану категорију. Препознајемо га у минималној уметности.

Кастелс сматра да умрежено друштво у којем живимо уводи нове конструкције времена, које су неодвојиве од глобализације, неолиберализма и дигиталних технологија. У умреженом друштву, поред поменутих, суочавамо се са сасвим новим феноменом сажимања времена, „безвременог времена” (Кастелс 77: 2014). То је убрзано време, изван циклуса или промена који се постепено уочавају, сведено на тренутак, тако да се мери секундама, колико је потребно да се једним кликом, нпр. изврши одређена прекоокеанска трансакција, убаци кош или одели живот од смрти.

Сажимање времена полазиште је у раду Предрага Терзића *24 секунде (2020–2021)* изложеног на изложби под називом *Само што*

¹ Изложба слика *Само што крај никад не долази* Предрага Терзића у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, јун 2021.

Предраг Терзић је дипломирао и магистрирао на Факултету ликовних уметности у Београду, одсек Сликарство. Докторирао је на Интердисциплинарним студијама теорије уметности и медија на Универзитету уметности у Београду. Радови му се налазе у више приватних колекција у земљи и иностранству. Излагао је на 15 самосталних изложби и више од 30 групних изложби у земљи и иностранству (Немачка, Словенија, Белгија, Канада, Аустрија, САД, Италија, Грчка, БиХ, Црна Гора, Шведска, Пољска, Румунија, Бугарска, Кипар, Турска, Молдавија, Албанија).

² Професор на Факултету за медије и комуникације.

крај никад не долази у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду (17. 6. – 1. 7. 2021). Реч је о анимацији састављеној од три хиљаде цртежа на угљену, насликаних у периоду од осам месеци током пандемије, која је у великој мери изменила нашу перцепцију времена. Чини се да је ова свеопшта глобална криза интензивирала феномен сажимања времена о којем говори Кастелс, учинила га видљивим, опипљивим, тако што га је из виртуелног простора спустила у реално и свакодневно. Пандемија нас је, не само „привезала” за домове и ограничила нам кретање већ је, могло би се рећи, первертирала наше светове: у потрази за информацијама, садржајима, контактима и људима, све више времена проводили смо у онлајн свету, тако да је офлајн простор постао, у правом смислу, алтернатива овом дигиталном. Окружени бројним екранима, минути, сати и дани клизили су и нестајали, у исто време споро и убрзано, а време је постајало сасвим

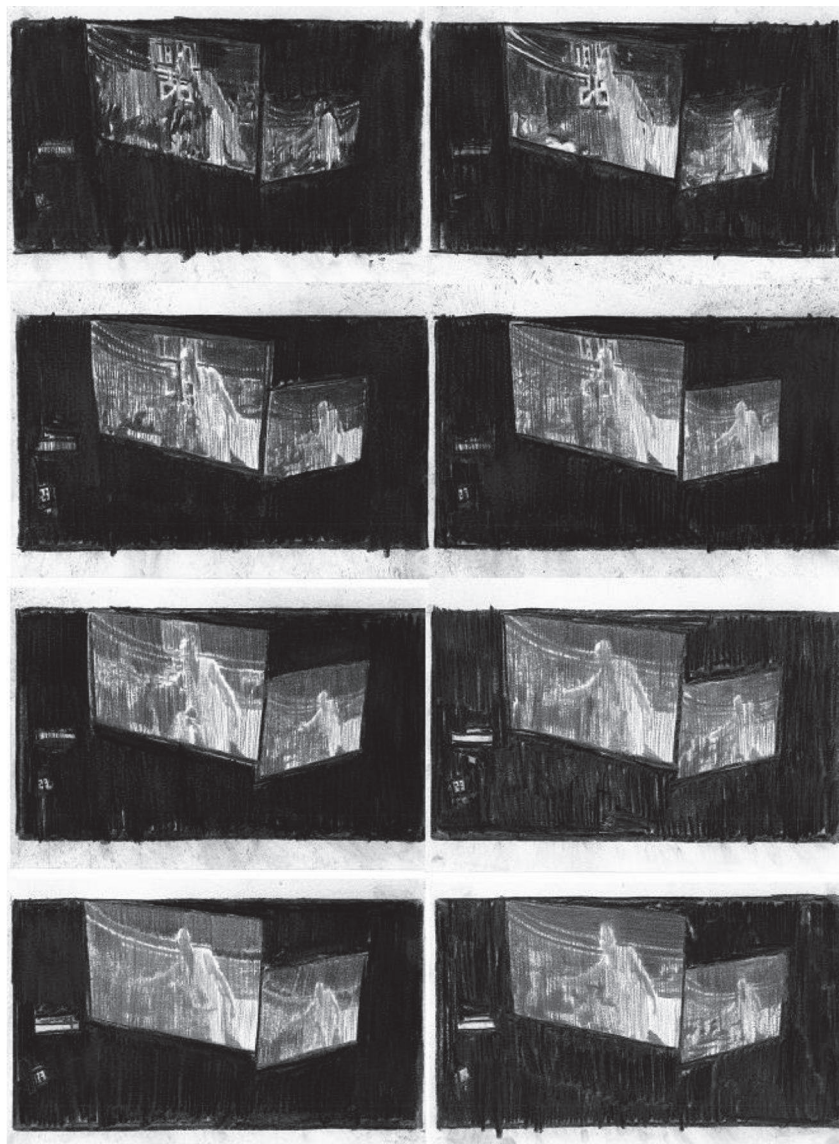
неухватљива и у дословном смислу „безвремена” категорија.

Поред овог пандемијског, феномену сажимања времена може се приступити и из другачијег угла: када је време до те мере импрегнирано да се броји минутима, секундама и стотинкама. Лабораторијски приказ тог, до крајњих граница убрзаног времена, представља кошаркашка утакмица у којој секунде дефинишу одлуку, исход, промашај, напад, одбрану, будуће кајање или неизмерну радост. Фрагментисано и сведено на минуте, у неолибералном свету, време је „више него новац”. Из тога би се могло закључити следеће: ако је за старе Грке трка двоколицима била метафора живота, чини се да је за нас, на почетку 21. века, изложене константном убрзању, то свакако кошаркашка утакмица.

Кошарку је измислио и уобличио Џејмс Неисмит (James Naismith), канадско-амерички професор физичког васпитања, крајем 19. ве-

Предраг Терзић, 700 цртеж угљеном на папиру 297 x 210 mm 2019.

Предраг Терзић, *24 секунде* делови анимације

ка, тако што је установио тринаест основних правила. Сматра се америчком спортском дисциплином, али је прихваћена у готово свим деловима света. Године 1936. стекла је олимпијски статус. Дефинисана је прецизним правилима (рука мора бити изнад лопте, с лоптом у рукама играч сме направити само два корака...), димензијама (висина коша, величина терена, обим и тежина лопте...) и трајањима: утакмица траје четири пута десет (дванаест) минута; када напад почне, играчи морају прећи на другу страну терена за осам секунди; нападач у игри може задржати лопту највише пет секунди док му одбрамбени играч покушава

узети лопту; напад може да траје највише двадесет четири секунде. Мери се само време игре, и то штоперицом, јер су секунде битне, одлучујуће: у секундама се мења однос између два тима, мења се резултат игре, у секундама се губи или добија.

У раду *24 секунде* Предраг Терзић реконструира ситуацију забележену на једном од бројних видео-снимака у којима играчи различитих НБА тимова (NBA – National Basketball Association) у току утакмице, одају почаст свом саиграчу Кобију Брајанту (Kobe Bryant), који је погинуо у авионској несрећи заједно са својом најмлађом ћерком. Они му одају

почаст тако што, током утакмице, заустављају лопту и престају да играју, тачно двадесет четири секунде, што је број његовог дреса. Тих двадесет четири секунди цела сала је у потпуном мраку, све је заустављено, осим времена, чије се протицање види на дисплеју који одбројава секунде. Другим речима, они се одричу онога што им је највредније током утакмице: „поклањају” му секунде у којима се одлучује исход утакмице. Сличан симболички гест који се мери реалним временом одиграва се у још једној ситуацији, када по један играч из оба тима прави прекршај, тако што задржава лопту осам секунди – осам је, такође, број Кобија Брајанта. Након тога, тим губи лопту,

ље, преминулог, сада већ и легендарног играча кошаркашког клуба Лејкерс (The Los Angeles Lakers). Песма укључује и друге референце, извесне паралеле које се могу успоставити између славног писца и славног играча на личном плану, а које се тичу проблематичних односа у породици, неприхватање од стране оца као трауматичне тачке које су обележиле њихове животе.

Продукциони оквир рада *24 секунде* је комплексан: састоји се од преузимања и транспоновања дигиталног записа (фрагмента снимка са утакмица у којима је забележено изражавање поштовања према изненада преминулом саиграчу Кобију Брајанту) у материјално, низ

Предраг Терзић, 702 цртеж угљеном на папиру 297 x 210 mm 2019.

губи предност коју има и губи поене, опет, одлучујуће за исход саме утакмице.

Саставни део рада чини и песма „Do not go gentle into that good night”, америчког песника Дилана Томаса (Dylan Thomas /1914–1953/), која се чује у позадини. Песма говори о одласку, смрти и нестајању, чиме се успостављају везе са великим и изненадним губитком који је заде-сио амерички спорт, љубитеље кошарке и, пре свега, најближе чланове породице и пријате-

цртежа угљеном на папиру, потом, њихово поновно транспоновање у дигиталну форму и анимирани видео. Овај процес, састављен из неколико фаза и праваца извођења, указује на својеврсно „клизање” смисла, које се може пратити у различитим равнима: „клизање” између дигиталног и аналогног; затим, „клизање” између документарне, игрane и уметничке форме; и, „клизање” између спорта, уметности, поезије, смрти, популарне културе,

спектакла. Тиме се покрећу следећа питања: да ли је спорт уметност, профитно оријентисана делатност, културна форма или спектакл? Или је, ипак, само друштвена игра? Чини се да је становиште да је спорт само друштвена игра, чији је циљ развијање физичких перформанси и играње зарад саме игре или забаве, одавно превазиђено. У умреженом свету поодмаклог 21. века, „...појам засебних подручја раздвојених хомогеним границама нема нимало смисла.... граница не означава толико разграничење између два хомогена скупа колико интензификацију прекограничног саобраћаја између страних елемената” (Латур 2015: 47).

Утолико ни питања да ли је кошарка друштвена игра, разонода, спектакл или уметност... нису релевантна, јер урачунавају модернистичку логику јасних разграничења. Кошаркашка утакмица је тачка високог интензитета у којој се укршта низ различитих регистара: спорт, бизнис, забава, масовна култура, економија, политика... Праћењем једне од поменутих линија, нпр. политике, постају видљиве везе између, на први поглед, неспојивих догађаја, људи, података и коментара: од Трампових (Donald Trump) изјава о политизовању кошарке, до јасног изражавања политичког става играча Лејкерса према друштвеном покрету Black Lives Matter; од Мајкла Џордана (Michael Jordan) са којим се у кошарку уводи холивудски систем произвођења звезда, *celebrity* култура и доминација профитабилне логике (он потписује уговор са компанијом Најк (Nike) и постаје најбогатији спортиста на свету), до Кобија Брајанта који уводи модел истакнутог спортисте који се ангажује за заједницу, а притом је и добитник Оскара за анимацију; од податка да су 75% играча у НБА лиги Афроамериканци који долазе из најсиромашнијих слојева друштва до Леброна Џејмса (LeBron James), играча Лејкерса и звезде (прати га више од шездесет шест милиона пратилаца на Инстаграму и четрдесет пет милиона пратилаца на Твитеру) и социјално освешћеног грађанина који иницира отварање експерименталне основне школе у свом род-

ном граду за најсиромашније. Рад *24 секунде* оцртава ту комплексну мрежу повезивања и укрштања помоћу различитих уметничких поступака (цртање, монтажа и анимирање), медијским транспоновањем (дигитални запис – цртеж – анимација), повезивањем са поетским и увођењем у галеријски простор.

Предраг Терзић, 440 цртеж угљеном на папиру 297 x 210 mm 2019.

Феномен сажимања времена је у кошаркашкој игри најизразитији, јер је време сведено на тренутак, тзв. моментум који у кошарци представља кључни потез, оно што – у тренутку – мења ток игре и дели победу од пораза. Секунде су, такође, технолошки оквир дефинисан одређеним покретима, кретањима и задацима као што су напад и одбрана који се понављају и имају исти циљ, а то је стицање поена и победа. Рад, истовремено, проблематизује време као материјализовану, а не апстрактну категорију кроз утакмицу, перфидну и прецизну дисциплинаторну конструкцију друштвеног времена, чији су доминантни атрибути у савременом *флуидном животићу* (Бауман) променљивост, трошност и пропадљивост, али и смрт као рез унутар биолошког времена и природног животног циклуса. Овим резом, живот појединца се трансформише у историјску категорију. Феномен сажимања времена полазиште је и у другим радовима Предрага Терзића изложеним у оквиру изложбе *Само што крај никад не долази*, што је апострофирано и називима: *Моментум* 33

(цртежи, 2019), *Моментум 31, 32* (цртежи, 2019) и *Моментум* (анимација, 2019).

У цртежима је у први план стављен покрет, емоција, напор и тело. Предлошци за цртеже су многобројни: од античких скулптура, преко ренесансних слика до Гојиних графика и популарне културе. Оно што их повезује су представе тела: нагог, људског, повређеног, растргнутог, тетовираног, извитопереног, циновског, ђаволског или мртвачког тела. Лица играча су анонимна, сведена на изразе интензивних емоција која их искривљују, до те мере да она постају тема за себе, тако да ова игра превазилази оквир кошарке и постаје игра на живот и смрт. Тела играча трансформисана су у тела хероја, страдалника и титана која познајемо са античких скулптура и ренесансних слика. Ово јесте игра, али смртоносна. Из ње се излази у победу или у смрт, јер је сваки пораз симболичка смрт. Зато је ово борба

са противником испред себе, противничким играчем, али и противником у себи. То није хришћанска борба између добра и зла. То је борба која се води за себе и против себе. И то је борба са временом, јер је време једини добитни и, истовремено, ограничавајући фактор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бауман, Зигмунт (2009): *Флуидни животи*, Mediterran Publishing, Нови Сад.
2. Кастелс, Мануел (2014): *Моћ комуникације*, Клио, РТС, Београд.
3. Латур, Бруно (2015): *Испираживање о модусима живота*, Факултет за медије и комуникације, Београд.
4. Фуко, Мишел (1997): *Надзирајћи и кажњавајћи*, Просвета, Београд.

БЕСКОНАЧНИ КАЛЕНДАР МАЈЕ ЕРДЕЉАНИН¹Данило Вуксановић²Маја Ердељан, Триптих-Наш нови стан-Плодова вода¹ – *Плодова вода*²

¹ Изложба слика *Друџа њоловина стварности* Маје Ердељанин у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, септембар 2021.

Маја Ердељанин рођена је у Новом Саду 1971. године. Дипломирала је Сликаство на Академији уметности у Новом Саду (1995), где је завршила и мастер студије (2008). Активно излаже од 1992. године у земљи и иностранству. Члан је СУЛУВ-а од 1996. године. Од 1997. радила је као ликовни уредник галерије „ДА” Студентског културног центра, затим галерије „Подрум” и ликовног програма Културног центра Новог Сада. Од 2013. године уредник је Малог ликовног салона КЦНС. Добитница је више награда из области сликарства и галеријског рада. Објављене књиге: *Најлас*, роман (2005), *Скице куварице*, каталог слика – кувар (2005), *Ла разледница*, путопис (2006), *Слика рада – Нови Сад у ликовним уметностима 18–21. века*, монографија (коаутори: Сава Степанов и Владимир Митровић (2009)) и *Дер Дневник*, роман (2013).

² Мр Данило Вуксановић, академски сликар

Уметничка настојања премрежила су историју бележећи најдивније тренутке креативних домета. У каталозима и монографијама сликара ишчитавамо природне наслаге мишљења о свету који уметнике окружује и наводи да се испоље у материјалном облику како би иза себе оставили што трајнији траг. Уметникова потреба да се докучи вечност у будућим временима може помоћи наступајућим генерацијама када буду крчили непроходне шуме стваралачких биографија. Све се одвија природно, без обзира на трендове и технолошке напретке под будним оком савремености – тренутка у коме живимо. Сликари су на овој земљи како би сликали и показали како виде свет у себи и из себе, предајући га публици на увид, коментаре или стручне судове.

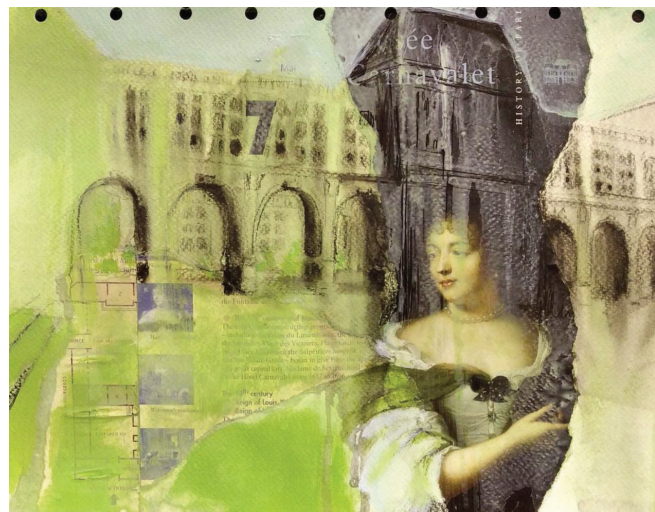
Зачарани троугао уметника, публике и уметничког дела не би био занимљив да нема времена у коме је настао. Због тога слика Маја Ердељанин и другима представља своје виђење временских оквира као искусни колористички аналитичар сопствених и наших трагања у непостојаном тренутку живота.

Још од доба њене загледаности у астролошко-астрономска сазвежђа, када сам први пут писао о феноменима тражења небеских сила на платнима, увиђао сам најављену промену сликарских идеја Маје Ердељанин. Рецепти ми нису били познати а разговори о уметничким донетима све више су ме изазивали да о овој уметности понешто и забележим. Убрзо сам схватио једну од суштина кретања уметничке мисли Маје Ердељанин. Била је то динамична упитаност над појавама, мање очигледним, готово скривеним. Развијање сликарских платана одиграло се у циклусима вешто именованим и прецизно осмишљеним у питагорејским законитостима бројева, догађаја и појмова.

Слично се догодило и у Галерији Огранка САНУ када је сликарка удружила неколико сродних серија радова, не би ли заправо испричала једну те исту причу – причу о њеној способности да усклади своју елегантну проницљивост у односу на савременост и покаже како су боје гетеовски научно сложено оруђе којим свесно и пажљиво барата.

Како сама уметница наводи, изложба *Друја ѿоловина сѿварносѿи* настала је фокусирањем на један од два поларитета стварности. У вагању између стваралачког поља и свакодневних притисака што нас све заједно отуђују и вампирски слабе, ауторка је пронашла кључ за уравнотежену, самосвојну стварност оживљену у лицу уметничког дела. Непретенциозни одабир тренутака, заслужних за преко потребну равнотежу и спокојност, уграђен је у мноштву сложених претинаца визуелних представа. Осим што их слика, она их и мартира издижући их тако изнад ординарног ликовног језика. Сваки рад је једна епизода, комад времена кога Маја Ердељанин жели да систематизује у креативном захвату.

Ову интензивну поставку чине радови из три циклуса који су још увек у процесу настанка. *Добри ѿренуци* су се догодили у периоду од 2015. до 2021. године, циклус под називом *Драји дневниче* је у трајању од 2006. до 2021. године а *Албум љубиѿеља ѿприроде* засад је најмање попуњен јер је започет 2021. године.

Маја Ердељан, Из циклуса Драги дневниче
Седми мај

Шта повезује ова три циклуса и шта их чини компатибилним?

Упућеност на заустављање времена, издвајање тренутака ради давања важности обичним стварима, ангажованост у скретању пажње на проблематичне друштвене појаве, симболична

одбрана природе путем „сличица”, сликом и сликама, говори о уједначеној намери да се осветли део живота заспао у сенци немило-срдне и баналне стварности. Енергија бојених плоха у стапању вредности (не)досликаних широких потеза, усправност композиционих решења у монументалном формату, као и зиповани, кошничарско колажни записи потрошеног времена – сви заједно учитавају богати организам живих и флуидних слика. Колористички прасак на акварелном фону супротстављен је изрезаном фрагменту као уснулом симболу непокретне прошлости. Минисценографске, често детаљима насељене слике део су филмских трака сликаркиног хода кроз живот, у опажају сталне радозналости.

Све што доживљава, види, посећује и чује, Маја Ердељанин архивира уз звучну и прострту бојеност, стварајући убедљиву и сензуалну атмосферу, нарочито у својим сликама – вертикалама. На њима би могли, чак и у мимоходу, да приметимо вртоглава пропадања или узлете. Све зависи од тога шта је то у нама и колико у себи имамо *Добрих ѿренуѿака* који су вредни бележења на странама *Драјої нам дневника*.

А шта ће се још наћи на страницама *Албума љубитеља ѿрироде* – остаје да видимо у следовима наступајућих календарских сликомета Маје Ердељанин.

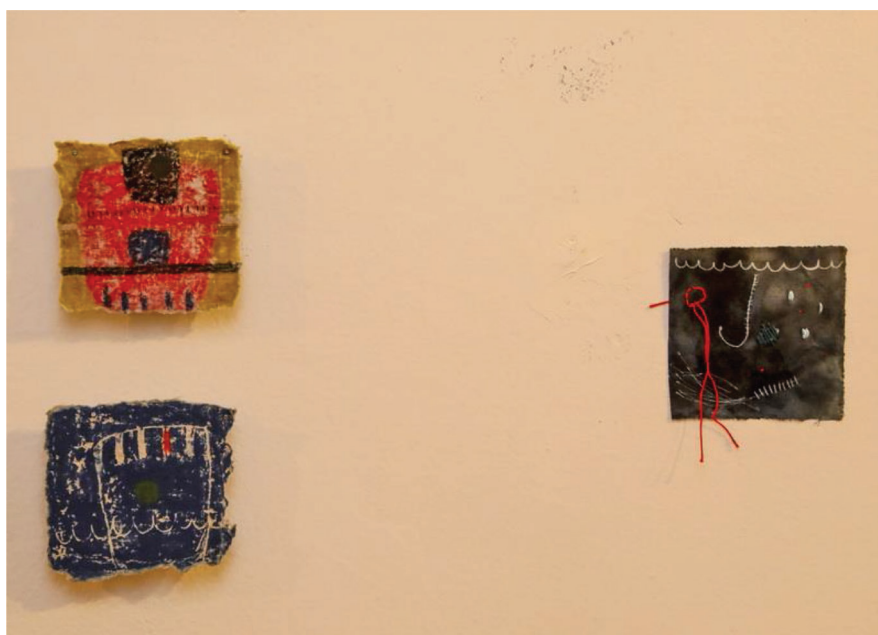
Маја Ердељан, Албум љубитеља природе бр. 93 *Лаванда*

ИЗОБИЉЕ ВОДЕ У ДЕЛИМА ЛИДИЈЕ КРЊАЈИЋ¹

Данило Вуксановић²

Простори савремених уметничких пракси одавно су разуђени и несклони дефинисаним оквирима деловања. Уметници млађе генера

ције налазе се у незавидној позицији, на ветрометини сопствених креативних хтења и сурове савремености тржишне доминације. У тим

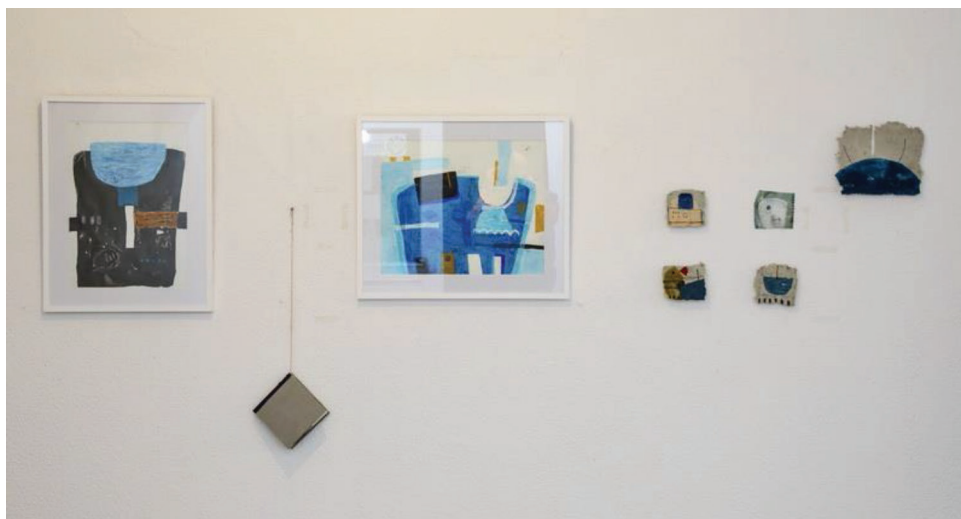
Лидија Крњајић, са изложбе слика *Изобиље воде*

¹ Изложба слика *Изобиље воде* Лидије Крњајић у Галерији Огранка САНУ у Новом Саду, март 2021.

Лидија Крњајић, рођена је 1995. године у Новом Саду. Основне студије завршила је 2020. године на Академији уметности у Новом Саду на студијском програму Ликовне уметности, модул Графика, у класи професора Звонка Тилића. Тренутно је студент мастер студија студијског програма Графика на истој академији такође у класи професора Звонка Тилића. Свој рад је до сада приказала на неколико самосталних изложби и бројним колективним и жирираним изложбама, од којих посебно издваја самосталне изложбе: *Изобиље воде* реализовану у простору Малог ликовног салона и самосталну изложбу *Дисање* реализовану у Галерији Степениште у Центру за ликовно образовање у Београду.

Такође, добитница је и Годишње награде Департамента ликовних уметности за најуспешнији уметнички рад из уметничке дисциплине ГРАФИКА (2020), као и награде за студентску графику на 4. Међународном бијеналу графике у Чачку (2020). Учествовала је на 11. Графичкој колонији у Богданцима у Македонији, као и на 35. Ликовној колонији „Графика” у Смедереву. Активна је чланица Галерије Шок задруга. Једна је од оснивача удружења Графичка мрежа из ког је настала Графичка задруга, отворена радионица / атеље за графику.

² Мр Данило Вуксановић, академски сликар

Лидија Крњајић, са изложбе слика *Изобилје воде*

тешким околностима они свим средствима покушавају да се што боље изразе и остваре убедљиво уметничко дело. Млади уметници делују самостално али се често окупљају и у групама. На тај начин су видљивији и много им је лакше да стварају, окупљајући се око заједничких идеја и интересовања.

Потрага за одговарајућим медијумом је кључна. Или су можебити много важнији наративи/стејтменти који прате радове у некој од класичних ликовних дисциплина, тврдом материјалу, видео-анимацији или визуелној поезији. Техника се изједначава са медијем, и све као да у преплитању очекује своје тумачење у будућности. Галерија Огранка САНУ, Платонеум труди се да прати шта млади уметници раде. Због тога је овај излагачки простор од изузетне важности за прве стваралачке кораке – ватрена крштења, самостална наступања која се не заборављају.

Лидија Крњајић поседује свест о зрелој имажинацији – слици као представи уметничко-ликовне идеје. То се може закључити и по томе што, без обзира на медиј у коме је рад настао, присуство карактера (ликовности) слике изричито је и препознатљиво.

О којој врсти слике је реч и који су елементи система у грађењу организма слике?

Слика је цртеж и графика али и комбинована техника колажиране обојености. У радовима

Лидије Крњајић нема реалистичких третмана форме и линаговештаја стварне димензиониране просторности. Сваки рад посебно је обележен искључивањем визуелних поставки и чврсто ослоњен на бројне традиције модерне и њених ликовних деривата. Нећемо дуго лутати да бисмо их пронашли међу корицама бројних књига из историје уметности. Можда је Пол Кле најутицајнији у редовима оних чије се сензибилне и интелектуалне представе могу окарактерисати као полифони звук вишезначног сликарства асоцијативне провенијенције. У коликој мери уметник одваја доживљено од виђе-ног, најбоље можемо сазнати када се фокусирамо на називе циклуса и слика. Управо зато, циклус радова Лидије Крњајић изложен у Галерији огранка САНУ под називом *Изобилје воде* додатно сугерише правац асоцијативних смерова.

Истраживање појма воде једнако је изучавању самога живота и када је ликовно дело означено водом, јасно је да је реч о намери која је сконцентрисана у препознатљивим одликама форме и линије у понављаном осмишљеном (очекиваном) колориту. Ток елемента који стиже свугде упркос препрекама – вода, подсећа нас на плодону воду из које смо потекли једнако као и на морско замагљено дно. Извориште постања света и живота у њему садржи се у водоликој снази и бројним нијансама, облицима и трансформацијама.

Лидија Крњајић, са изложбе слика *Изобиље воде*

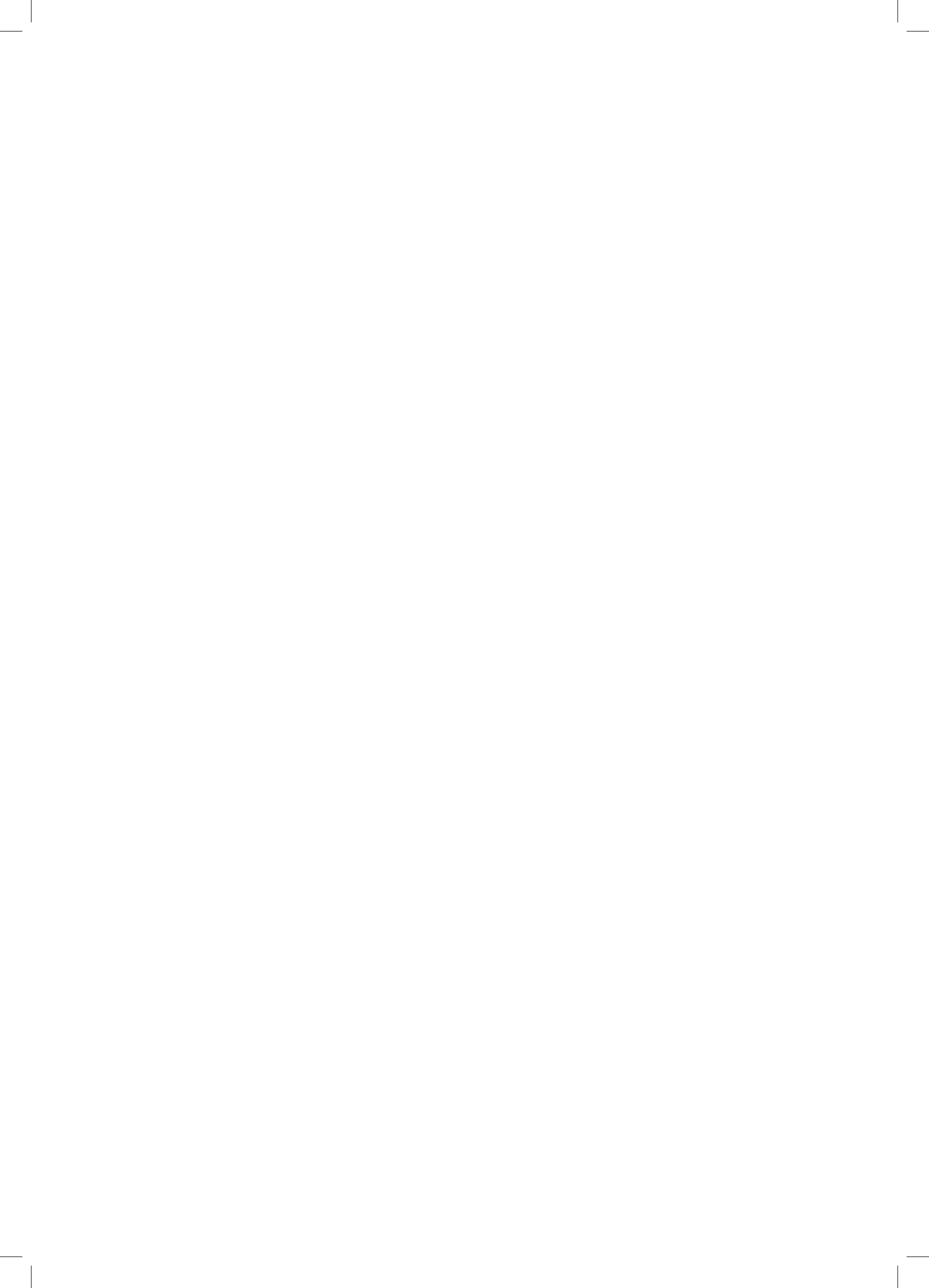
Нису само плави пасажии којима ауторка доживљава водотворни поредак света. У принципијелној поставци ликовних елемената базираних на искуству студија графике на Академији уметности у Новом Саду, све је на овим композицијама одмерено и промишљено. Боја има функцију и реализује се баш као у поступцима штампе, сведено и спонтано у исти час.

Ритам игре ликовним средствима и аплицираним материјалима посебно се истиче у делима изведеним на ручно прављеном папиру, прошивеним и сликарски интензивним. Медиј-

ска одредница је у *кросоверском* низу, и све истовремено може да буде цртеж, графика, објекат или слика у апстрахованој композицији. Путокази у огледалу окренутих исписаних речи подвлаче смерове заобљених *мајтеричних шајки* што лебде над хоризонталама плавних површина.

Нама остаје да и убудуће пратимо развој токова уметничке мисли Лидије Крњајић како бисмо били сведоци изобиља водне егзистенције и трагова нових, засигурно још зрелијих ликовно-уметничких остварења.

НАУЧНИ СКУПОВИ

СТОГОДИШЊИЦА РОЂЕЊА ИШТВАНА СЕЛИЈА (1921–2021)¹

Корнелија Фараго²

Када обележавамо стоту годишњицу рођења Иштвана Селија, тада пред нама превасходно стоји, и то на основу његове саморефлективне изјаве, историчар књижевности, професор, писац уџбеника – човек који је везан за филолошке науке. Али живу традицију представља и његова етика организације науке и институција, управљања институцијом која не признаје замор и препреке. На основу некадашње формулације Имреа Борија можемо круг и проширити, јер „научили смо да поштујемо и то у различитим секвенцама каријере, изванредног професора гимназије, директора Сенћанске гимназије, затим и професора универзитета, те најзад академика”. За дописног члана ВАНУ Иштван Сели је изабран 1979, а за редовног члана 1985. године.

С његовим опусом данас се можемо суочити из историјске перспективе. Сходно чињеници да обележавамо стоту годишњицу рођења Иштвана Селија и то на заједничкој конференцији са Институтом за науку о књижевности из Будимпеште, мислим да је од изузетне важности да истакнемо покретање сарадње између новосадског Института за хунгарологију и поменутог института, као и оријентацију заједничког размишљања. Наиме, о томе је управо Иштван Сели, као директор Института, водио разговоре 1973, а следеће године је потписао и први одговарајући споразум. Његов партнер у овом оснивачком акту је био, барем на основу докумената, Ђерђ Боднар, историчар књижевности. Касније, у говорима, у сећањима која су се односила на почетке, Иштван Сели

¹ Научни скуп „Мањине у књижевности” пројекта „Модерни правци мађарске књижевности” одржан је 22. и 23. јуна 2021. године.

Скуп су организовали Огранак САНУ у Новом Саду и Мађарска академија наука.

² Редовни професор на Филозофском факултету у Новом Саду, Одсек за хунгарологију.

је више пута помињао неизоставну помоћ одговарајућих института Мађарске академије наука.

Сходно чињеници да је показана амбиција да се испуни сваки духовни простор Институт за хунгарологију је већ 1970. организовао међународну компаративну конференцију уз учешће југословенских и мађарских компаратиста. Конференцију, на којој је иначе било 24 предавања (што је дакако импозантно и из данашње перспективе), отворио је управо Иштван Сели рекавши: „У историји мађарске и југословенске науке о књижевности, штавише у вековној прошлости мађарских и југословенских књижевности, ово је први организован састанак који је предвиђен да анализира и осветљава узајамност поменутих књижевних култура.” Текст Увода презентује два основна циља: развијати делимично већ постојећу мађарску славистику и створити „оно што још не постоји, односно постоји само у наговештајима: југословенску хунгаристику”.

И друге тихе и истрајно изведене рефлексije, те проблематизације идентитетских образаца Иштвана Селија показују да је он далекосежно узимао у обзир ситуационе хендикепе војвођанског мађарства, његову културну свест, акултурационе појаве, посебности мађарске филозофске научности у Војводини, мањинске ограничености и инфраструктурне потребе. Његове успехе (на пример у погледу покретања научног часописа Института за хунгарологију) потпомагала је чињеница да је у настави и у истраживању истовремено имао поред себе професоре који су се оријентисали на квалитетну и промишљену артикулацију мањинске језичности и мањинске књижевне културе.

Његови покушаји усмерени ка што тачнијем сагледавању ове специфичне онтолошке ситуације инспирисали су израду нових форми мишљења и језика. Презентујући варијабилност бића он се уместо „мањине” залагао за термин „националност” (штавише широко је дебатовао о значењским аспектима ове речи тврдећи да „надасве добро се прилагођава нашем политичком систему који рачунајући на

моменат државности и конститутивност државности разликује нације и националности”). То да је као члан војвођанске духовно-политичке елите тумачио проблем мањина као лична питања која чекају разрешења, везивало га је за струјања епохе. Стога постоје његове рефлексije које потхрањују илузије датог периода и које носе на себи печат да су настале на тлу актуалних политичких тенденција. Одређени битни моменти актуалности који су тада нужно били делови текстова данас имају документарне димензије. У предговору књиге *Књижевности народа – књижевности народности* он тврди: „Циљ ове књиге је да прати правце кретања, тенденције, обрте у културном животу једне микрозаједнице.”

Иштван Сели је као историчар књижевности, за разлику од свих других, прецизније осећао да свет значења регионалних књижевних традиција није заувек затворен, те да не представља вечити образац, него се мора промислити као функција непрестано мењајућих перспектива, читалачких модалитета, начина разумевања. Према томе, као отворени процес. Његова књига *Прошлост ерозије* „жели да оријентише актуелно виђење наше културе”, при томе он посредује евалуативне аспекте као и моменте тумачења на основу којих се показује да веома добро сагледава када и на који начин треба преформулисати ранија питања. У студијама које су написане са изванредном интуицијом, прати развој регионалних канона, личности писаца, проблематику традиције војвођанске мађарске књижевности који нису битни само у погледу историје књижевног тумачења, него и у погледу разумевања унутрашње динамике целокупне војвођанске мањинске мађарске културе. Истражује и појаве које су мање атрактивне, али се везују за мађарску културу. Тако он тематизује регионалне појаве, дела која се извлаче из магле заборавља, јер, како каже „судбина културних веза не зависи од оних жила које носе човека, од артерија, него и од капиларних жила”. Тако долази у његов круг интересовања, између осталих, животно дело Мите Поповића, Јо-

жефа Секача, Борислава Јанкулова. Његова академска беседа, не случајно, носи наслов: „Јожеф Секач: српске народне лирске и епске песме”.

Када говоримо о Иштвану Селију, потребно је да знамо да је избегавао мишљење које носи на себи жиг тренутачности. Изричито га је иритирао приступ заснован на јубилејима, манир празниковања, празни гестови, тачније „јубиларна прилика или мерило које се саображава датом трептају постперспективе”. На једном месту тврди да га професија осуђује на то да објективно и са стручном уздржаношћу говори о датим темама, јер га на то обавезује перспектива науке и дидактика која је постала део његове личности. Ипак, из неких есеја који призивају сећања у вези са културним односима можемо чути и интимније, то јест личније гласове. Његова књига *Прашина дујој љуша...* управо показује такве особине. Иштван Сели мисли да су тврдње пригодних текстова недовољне, и исто то тврди и у погледу „марљиве усредсређености која се очитује у ревности према бележењу фуснота”. Надајући се еманципацији самовиђења и подстрекујући нове замисли у погледу битних акцената, те наглашавајући значај продубљења историјског, и историјско-критичког виђења, он говори о значају изучавања војвођанске мађарске књижевности у перспективи самосталног тражења проблема – противећи се филолошком позитивизму, тако и „повећавању сувишних терета оних знања која недостају”. Жели да отвори нове и широке перспективе за мултидимензионални и довољно продубљени приступ, као и за мисаоно израђену синтезу. При томе намерава инволвирати Друге у хоризонт историјски значајних чињеница јер по његовом убеђењу мањина може да пробија своје перспективистичке границе само у знаку обухватног погледа.

Овај истраживачки опус с великом ерудичијом, има аспекте који се надовезују на историју идеја, књижевну историју, књижевну критику, стилску критику и сходно чињеници да мањина заправо живи у ситуацији упоређива-

ња и компаративне димензије. Поглед Иштвана Селија који истражује Друге увек се показује као отворен за нова искуства те оснажује вредносно одређену припадност спрам претњи етноцентричних затварања. Пишући о Ласлу Хадровичу, кога је поштовао због методичности и филолошке бриге, истиче да су књижевности региона и зоне културе за историју мађарске духовности и њене садашњости (дакле за њену суштину) исто тако битне као тзв. европске „велике културе”, то јест културе западних народа.

У истраживањима која су тражила чврсти метод, као и основне принципе који се могу користити на општем нивоу, њега су занимала теоријска питања компаратистике, њене методолошке грешке и перспективе, као и особности мађарско-српске компаратистике и методолошке скепсе. У делу *Хајноци и Јужни Словени* које има монографске амбиције у погледу обухвата једне историјске епохе, као што он сам каже, његов дискурс „више носи на себи знакове филолошке и систематизирајуће егзактности која је усмерена на осветљавање чињеница”. Но, касније он већ предлаже упоређивање „великих територија” културе и тврди да „истраживање дејства и рецепције које се ослања на врховне естетике и модалитета учинака, на тематске компарације, као и на самеравање средстава и мотива, на тражењу аналогича поводом историје предмета те на ситничарском филолошком раду које се концентрише на детаље, више скрива него што баца светло на разумевање особености националних књижевности”. Збирка студија *Пушјеви који се састају*, која упућује на широке хоризонте, оријентише се на упоређивање мађарског и југословенског просветитељства и ставља тежишну тачку на југословенску рецепцију Имреа Мадача. Сели тачно види међусобну културну упућеност у Средњој Европи, то јест, стриктну везаност регија. Пишући о књизи Јана Кмета јавља се код њега мисао да двополна компаративистичка истраживања треба трансформисати у вишеполна, јер је све „очевидније да су историјске, друштвене

и духовне појаве код народа региона још јаче узрочно повезане но што смо досада мислили”.

Није лак задатак одмеравати тежишне тачке овог хетерогеног научног животног опуса, као што није лако ни вредновање свега овога из једне заједничке фокусне тачке. Издвајајући из ове хетерогености, говорила сам о оним снажним димензијама које се негде уклапају у

тематику данашње конференције. Заједничка димензија, односно принцип организације који обезбеђује повезаности и који помера ову хетерогеност на заједничку раван, није ништа друго до широка перспектива тумачења мањинске ситуираности бића. *О култури наше микрозаједнице у широким црџама* – тако гласи наслов једне критике о књизи Иштвана Селија из тог времена.

МАЊИНЕ У КЊИЖЕВНОСТИ¹

Корнелија Фараго²

Научни скуп у оквиру пројекта „Мањине у књижевности” организован је у оквиру билатералног пројекта под насловом „Модерни правци мађарске књижевности” и то на основу сарадње Филозофског истраживачког центра у Будимпешти (Институт за науку о књижевности – Одељење за модерну мађарску књижевност) и Српске академије наука и уметности. Дводневна конференција почела је са радом 22. јуна 2021. године. Поздравну реч пред сарадницима на пројекту и пред гостима Конференције изговорио је професор Тибор Варади, редовни члан САНУ, који је нагласио изузетни значај сећања истичући да су вредности друштва одређене чињеницом кога уопште чувамо у нашем сећању. Професор Корнелија Фараго је говорила о стогодишњици рођења Иштвана Селија, члана САНУ, а професор Андраш Капањош о прерано преминулом члану пројектног тима Ласлу Паточу, који је иначе пријавио тему за овај скуп под насловом „Поетике миноритета. Значења миноритарности у мађарској поезији у 2000-тим годинама”.

Конференцију су отворили координатори пројекта Корнелија Фараго и Андраш Капањош. Конференција је имала за циљ тематизацију мањинских ситуација подразумевајући етничке, националне и различите културне и сексуалне мањине. Показала је да се може бити/постајати мањином на различите начине, те да је једна од главних тема модернитета заправо проблем еманципације, што условљава и наше данашње разумевање живота. Надаље,

тема Конференције је била како се књижевност приближава тематском комплексу о мањинама, какве концепције развијају поједини аутори и поједине ауторке. Мањина се може појавити као различитост, као одбачени Други, али и као другост која динамизује постојеће односе и на тај начин постаје фермент развоја културе. Тако је једно предавање тематизовало фигуру Голема, јер је овај мотив надасве битан и у перспективи етничке и културне перспективе страности; дотична фигура се услед њене монструозне презентације тела може разумевати као одбијени Други, и као таква она доспева у естетску перспективу различитих уметничких праваца. У савременој литератури као да се реализује једна тенденција проширивања смисла, наиме, чини се да Голем све мање ступа на сцену као конкретно тело и све више се текстуализује – и то као метафора, штавише као текстуални корпус који се проширује на дело у целини.

Конференција је била временски одређена, дакле, њен лук је показивао кретање од ранијих проблема до садашњих констелација. Предавања (уз модерацију Гергеља Анђалошија) прве сесије била су следећа: Золтан Сенаши: „Турбомађарска мањинска свест или размађарени мањински концепт. Расправа Ласла Немета и Михаља Бабића поводом есеја ’У мањини’”; Андраш Капањош: „Чика Ремус, или расизам других”; Марко Чудић: „Мањинска концепција Ласла Мартона (*Удица Л. М. и Наша мала република*)”; Тамаш Ола: „’Видите и шуму а не само дрвеће!’ Самодефиниција

¹ Научни скуп „Мањине у књижевности” пројекта „Модерни правци мађарске књижевности” одржан је 22. и 23. јуна 2021. године.

Скуп су организовали Огранак САНУ у Новом Саду и Мађарска академија наука.

² Редовни професор на Филозофском факултету у Новом Саду, Одсек за хунгарологију.

мађарске националне мањине у текстовима представа Салашког позоришта”. Теме друге сесије (уз модерацију Золтана Сенаши): Терђи Фелдеш: „Фигуре Голема у мађарској литератури”; Агнеш Сечењи: „Подређеност и успон жена на почетку XX века у часопису ’Њугат’. ’Дани сиротице Маришке’ (анализа)”; Ева Харкаи Ваш: „Женска лирика (?) у војвођанској мађарској књижевности. Поезија Магдолне Дањи”; Корнелија Фараго: „Асиметричне релације – обрнути односи: писма Дежеа Тандорија Карољу Ачу”; Гергељ Анђалоши: „Господствујући ’цивис’ у мањинском положају. Постхумни роман Јаноша Тереија”.

Теме другог дана конференције (уз модерацију Марка Чудића и Еве Харкаи Ваш) биле су следеће: Агнеш Мајор: „Гротескне форме сензибилизације. Михаљ Бабич: ’Слепци на

мосту””; Харгита Гажо: „Стратегија ћутања. Негација самоидентитета или трансформације сопства у текстовима, его-документима Артура Мунка”; Кинга Шаги Варга: „Национална и/или духовна мањина. Мањинске димензије једног фиктивног биографског романа”; Емеше Лошонц Келемен: „Алтеритет и идентитет. Репрезентација хомосексуалности у новелама Адама Надашдија”; Анита Кали: „Језичка лишеност и њена ревизија. О делима Ференца Барнаша: ’Девети’ и ’До краја нашег живота””.

Андраш Капањош и Корнелија Фараго су уз закључна разматрања затворили скуп и упознали су присутне са темом следеће пројектне конференције. Научни скуп у Будимпешти биће организован под насловом: „Преводњење и рецепција”.

КОНФЕРЕНЦИЈА „OPERATORS, GENERALIZED FUNCTIONS AND RELATED TOPICS”¹

Стеван Пилиповић²

Тематски оквир и циљ. Циљ Конференције је промоција сарадње и заједничког научног рада између истраживача у широким областима апстрактне теорије простора функција и уопштених функција с једне стране, а с друге стране у областима временско-фреквенцијске анализе сигнала. Интеракција фундаменталних теоријских области микролокалне анализе у конкретној реконструкцији, затим простирању одговарајуће форме сигнала и на крају поновној конструкцији пренетог сигнала методама временско-фреквентне анализе показала се успешном у различитим контекстима.

Распоред предавања на Конференцији обезбедио је баланс између предавања и дискусија у пријатељској атмосфери и опуштајућем амбијенту Огранка Српске академије наука и уметности у Новом Саду.

Предавања по позиву држали су Peter Balazs (Acoustics Research Institute of the Austrian Academy of Sciences), Maurice de Gosson (NuHAG, University of Vienna), Hans G.

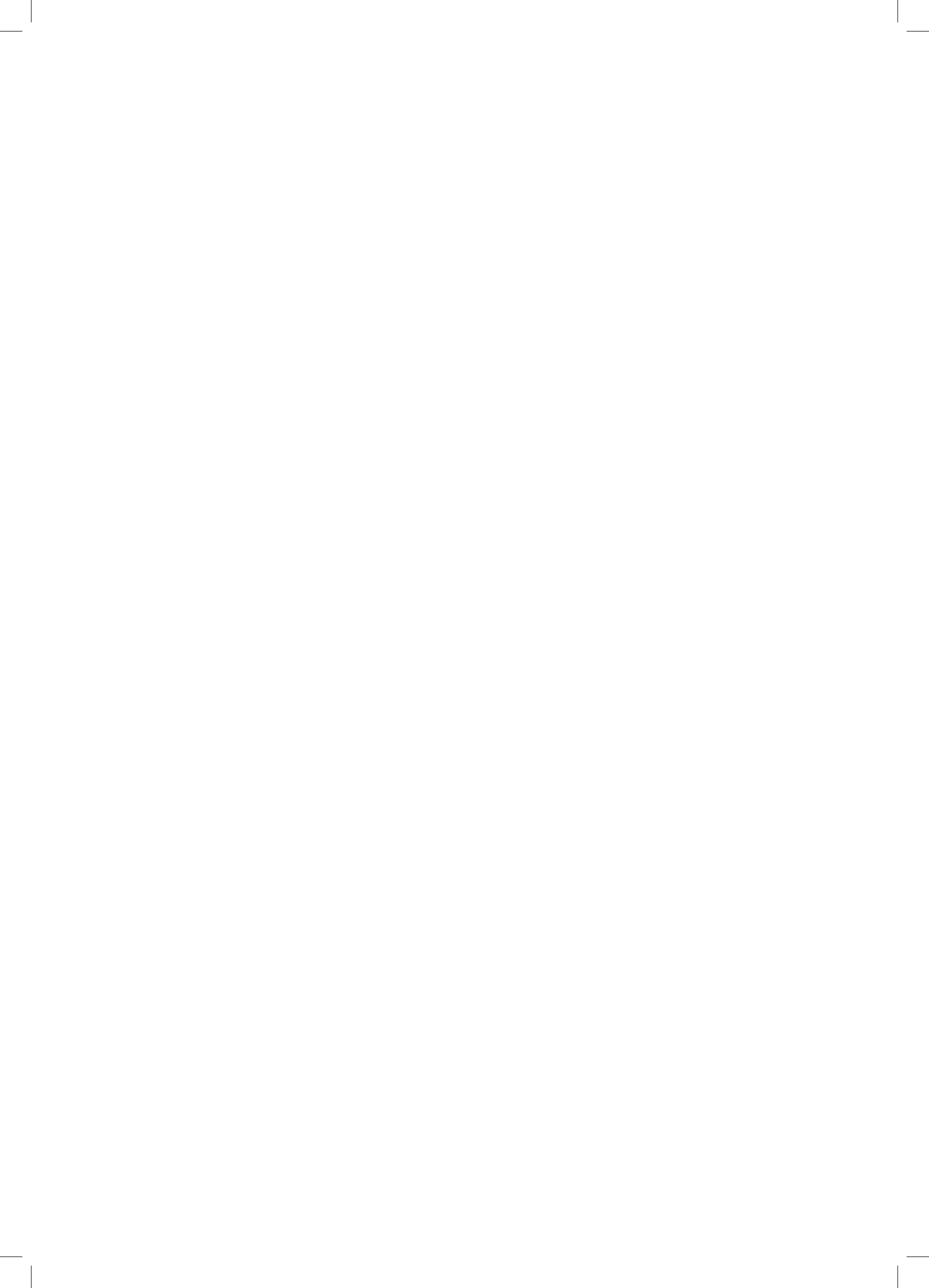
Feichtinger (Faculty of Mathematics, University of Vienna), Владимир Капустин (Steklov Mathematical Institute St. Petersburg), Стеван Пилиповић (Serbian Academy of Sciences and Arts, Novi Sad), Ненад Теофанов (Faculty of Sciences, University of Novi Sad).

На Конференцији, коју су организовали Огранак САНУ у Новом Саду и Природно-математички факултет у Новом Саду, директно је учествовало 20 математичара из Аустрије, Русије, Хрватске, Републике Српске и Србије а још 35 математичара из Италије, Шведске, Белгије, Турске, Македоније пратило је рад Конференције преко интернет-платформе.

Конференцију су подржале следеће институције: TIFREFUS, MPNTR multilateral project DS 15, ANACRES, MPNTR bilateral project with Austria, 451-03-02141/2017-09/08, Localization in Phase space: theoretical, numerical and practical aspects, No. 19.032/961– 103/19 MNRVOID Republic of Srpska.

¹ Међународна научна конференција Operators, Generalized Functions and Related Topics, 21–24. септембар 2021.

² Члан САНУ.

ДИЈАЛОГ

СУСРЕТ СА НИКИТОМ МИЛИВОЈЕВИЋЕМ¹

Живко Поповић²

У свечаној сали Огранка Српске академије наука и уметности у Новом Саду 27. октобра 2021. године одржан је сусрет и разговор са публиком позоришног, филмског и телевизијског редитеља Никите Миливојевића. Пре него што се прешло на главну тему разговора, изнете су основне чињенице из Миливојевићеве стваралачке биографије.

Никита Миливојевић је рођен у Инђији 1961. године. После завршених студија интермедијалне режије (позориште, филм, радио и телевизија) у класи професора Боре Драшковића на Академији уметности у Новом Саду, краће време ради на Академији као асистент свог ранијег професора и режера емисије у документарном програму Телевизије Нови Сад.

Крајем осамдесетих година прелази у Београд где се посвећује раду у позоришту. Већ са првом режијом на камерној сцени Југословенског драмског позоришта 1989. године (реч је о поставци Јонесковог комада *Жак или њокорност*), привлачи пажњу публике и критике. У истом позоришту успешно поставља на сцени „Бојан Ступица” драматизацију приповетке Томаса Мана *Марио и мађионичар* 1991. године. Режира и у позориштима ван престонице, у Нишу, Крушевцу, Вршцу и Шапцу.

Дешавања почетком деведесетих година када почињу ратови у Југославији битно одређују даљи Миливојевићев позоришни рад

и ангажман. Прва представа у којој се препознају трагични догађаји тог времена су *Емигранти* Славомира Мрожека у Београдском драмском позоришту крајем 1991. године, у којој је публика у пољским емигрантима из седамдесетих година препознала оне наше из деведесетих. Сличан редитељски поступак примењен је у поставци Есхилове трагедије *Седморица њројив Тебе* у истом позоришту 1993. године.

Успеси ових представа довели су до позива из Народног позоришта у Београду. То је била јубиларна година, обележавао се век од рођења Милоша Црњанског, па је позориште одлучило да постави његов први позоришни комад *Маску*. Поставка није додељена искусном редитељу, иако је била реч о обележавању великог јубилеја, јер је управа Народног позоришта желела да поставка класичног дела наше драматургије буде оригинална и савремена, па се одлучила да је повери младом, неконвенционалном редитељу чије су представе тих година изазивале одобравање публике и критике. Миливојевићева неконвенционална режија доживела је велик успех, а добила је и неколико Стеријиних награда. Постао је редитељ Народног позоришта, па се тиме учврстио његов положај у нашем позоришту. За тај театар режирао је две представе које су доживеле изузетан успех – Калдеронов *Животи*

¹ Рад је написан на основу разговора са позоришним редитељем Никитом Миливојевићем који је одржан у Огранку САНУ у Новом Саду, 27. октобра 2021. године.

² Професор на Универзитету у Новом Саду, Академија уметности.

је сан (1994) и Шекспиров *Сан леиње ноћи* (1997).

Поред рада у Народном позоришту, Миливојевић режира и на другим сценама. Посебно се истичу поставка драматизације романа Владимира Арсенијевића *У њошћалудљу* у Југословенском драмском позоришту 1996. године, у којој је приказана истинита слика трагичних догађаја из деведесетих година и савремена поставка комада Борислава Михајловића *Бановић Сирахиња* за Град театар Будва исте године, која је у једној анкети позоришних критичара проглашена за најзначајније позоришно остварење у нашој земљи деведесетих година. У продукцији истог позоришног фестивала Миливојевић поставља 1998. године комад Небојше Ромчевића *Каролина Нојбер*, који је освојио до сада највећи број награда на Стеријином позорју. Тешко је пронаћи неку нашу значајну позоришну награду коју Миливојевић није барем једном добио.

Пред крај века започиње Миливојевићева интернационална каријера, па ће временом представе које је остварио на више континента својим успехом и значајем превазићи оне које је режирао у својој земљи. Редитељски рад изван Југославије и Србије започео је у Грчкој, где су у сезони 1998/99. његове две режије, Чеховљев *Иванов* и драматизација романа Достојевског *Злочин и казна*, у театру „Аморе”, проглашене за позоришни догађај сезоне. Уследио је позив из Народног позоришта у Атини где је 2005. године режирао Молијеров комад *Дон Жуан*. За поставку *Три сестре* Чехова у атинском театру „Катја Дандулаки” добио је награду за најбољу режију у сезони 2004/5. За Народно позориште у Солуну режирао је 2002. *Бекство* Булгакова, за које је на фестивалу Европске уније награђен главном наградом. За исто позориште поставио је 2003. Чеховљевог *Платинова*, као и Брехтову *Мајку Храброси* 2016. године. Од великог броја режија које је остварио у грчким позориштима издвајају се још *Моја домовина – седам снова* на сцени поред древног пророчишта у Делфима 2005, Игоова

Лукреција Борџија за Атински фестивал 2015. и Аристофанов *Плуто* на сцени позоришта у Епидеурису 2018. године.

Након Грчке, Миливојевић је са великим успехом режирао и у другим земљама, у Немачкој, Шведској, САД, Турској, на Кипру, у Словенији, Македонији и Црној Гори. Посебно се издваја успех његове поставке Шекспировог *Хенрија VI* на сцени Глоуб театра у Лондону 2012. Истовремено он непрекидно режира у Србији, ради као директор драме Народног позоришта у Београду, директор фестивала Битеф, управник Битеф театра, а у раскошној вили Станковић у Чортановцима покреће и води међународни Шекспир фестивал. Играни филм *Јелена, Катјарина, Марија* који говори о аутентичним судбинама наших избеглица у Њујорку, режирао је 2012. године, а телевизијске емисије о значајним Србима из Далмације, подручја из кога потиче његова породица, остварио је 2021. године.

*

Ужа тема којој је посвећен сусрет са публиком у сали новосадског Огранка Српске академије наука и уметности су „света места позоришта” на којима је Никита Миливојевић режирао позоришне представе. Реч је о реконструисаној древној позорници поред најпознатијег пророчишта античке Грчке у Делфима, затим на чувеној сцени у Епидеурису, у комплексу Асклепијевог светилишта и лечилишта, и о најпознатијој елизабетанској позорници, Глоуб театру, за коју је своје трагедије и комедије писао Вилијам Шекспир. Никита Миливојевић је говорио пред публиком у сали новосадског Огранка Српске академије наука и уметности о томе шта значи режирати представе на сценама обележеним тако великим и значајним остварењима које их издвајају у историји позоришта и културе и дају им ауру „светих места”. Пре тога, публика је погледала кратке инсерте из емисија које је новинарка Оливера Милошевић снимила током припремања и извођења тих представа, тако да

се и у сали у Новом Саду могао осетити велики успех и снажно узбуђење које су оне изазвале код публике.

Уметнички директор фестивала у Делфима, познати грчки редитељ Теодорас Терзопулос, позвао је Никиту Миливојевића да режира представу за фестивал у Делфима. Када је пошао да види позорницу у Делфима (ишао је колима са пријатељем Димитрисом Камаратосом, композитором који је компоновао музику за велики број његових представа), стали су на месту где се магистрални пут укршта са земљаним путем. Димитрис му је рекао да је то раскрсница на којој се одиграла митска сцена у којој је Едип убио оца. Тај податак је снажно деловао на Миливојевића, шетао је замишљен по том месту и посматрао планину Китерон, која је у том тренутку истовремено деловала као чињеница стварности и као митско место. Сличан осећај је имао док је ишао поред делфских храмова, ризница и пророчишта на чијем улазу су биле написане чувене мисли које изражавају суштину античког духа: „упознај самог себе” и „ништа сувишно”. Сећао се како је као врло млад редитељ, подстакнут ратом у својој земљи, поставио Есхилову трагедију *Седморица њројив Тебе* у којој Едипови синови убијају један другог, брат убија брата. А он је ту дошао да режира представу *Моја домовина – седам снова* у којој се појављују опет Едип и његова деца, као у младалачкој београдској представи.

За Никиту Миливојевића позорница у Делфима обележена је једним необичним догађајем, сновичним као будућа представа чији је поднаслов био *седам снова*. Док је припремао своју представу, на истој сцени у Делфима присуствовао је извођењу Еурипидове трагедије *Тројанке*. У току представе чуо је необичан звук, деловало је да га производи неки непознат инструмент. Помислио је да је у питању добро сценско решење које ствара необичан, митски утисак. Међутим, постепено је схватао да није реч о инструменту који је створио човек, него да ветар свира негде у брду. За неколико минута позорницу у Делфима захватио је ваздушни

ковитлац, сценографија, костими, глумци, све је поигравало по диктату ветра не дуже од пола минуте, мада је деловало као вечност. Онда се све нагло смирило и вратило у претходно стање, као да је све био сан.

Овај необичан догађај, митови античких Грка, Едип, његове ћерке и синови и трагедија ратова у државама насталим распадом Југославије, повезали су се на позорници у Делфима, „светом позоришном месту” у представи *Моја домовина – седам снова*.

Сцена античког позоришта у Епидаурису је „најсветије” позоришно место у Грчкој. Пре него што је 2018. године ту режирао Аристофановог *Плућа*, Никита Миливојевић је већ добро познавао значај те сцене. Једном приликом одлична грчка глумица му је рекла да у години када игра у Епидаурису не прихвата друге улоге, јер јој је потребна сва снага за улогу на тој „светој” позорници. Осим тога, те године оставља цигарете, мења начин исхране и систематично вежба, припремајући тело и дух за улогу. Такав је однос глумаца према наступању пред публиком у Епидаурису.

Када је требало да почне рад на сцени, Никита Миливојевић је дошао у Епидаурис неколико дана раније и шетао по празном позоришту, упознавајући простор у којем је требало да се одигра његова представа. Осећао је његову магију, две хиљаде година постојања места где су приказиване грчке трагедије и комедије, међу њима и она коју ће он поставити. Дуг и лаган улазак гледалаца у ово позориште, нарочито из перспективе редитеља и глумаца представе, представља за Миливојевића један од најузбудљивијих призора које је доживео у позоришту. Обруч публике од десет хиљада људи око оркестра деловао је истовремено и моћно и присно.

У Епидаурису се античке трагедије и комедије постављају углавном на традиционалан начин, а свака промена и иновација носе велик ризик. Нешто пре почетка рада на *Плућу*, Миливојевић је присуствовао представи коју је у Епидаурису извела позната позоришна трупа из Немачке. У њој је антички комад

био постављен на неочекиван и занимљив начин, па му се представа допала. Међутим, публика је негативно реаговала на нарушавање традиционалног начина постављања античких комада и када је на крају дошло до поклона, звиждуци су прерасли у напад на глумце, публика их је гађала разним предметима, тако да је и полиција морала да реагује и постави се између немачког ансамбла и разгневног гледалишта. То искуство није Миливојевића поколебало да истраје на својој визији *Плућа*, а она је била све само не традиционална. На питање откуд му смелост да, после очигледног примера како публика у Епидурусу негативно реагује на нарушавање традиције, режира једну нетрадиционалну поставку Аристофанове комедије, Миливојевић је одговорио да је вероватно реч о снази уверења: „Када редитељ до краја верује у своју идеју, то уверење руши све препреке које се нађу на путу до глумаца и публике. Велика је разлика између жеље редитеља да увери публику у неку идеју и непосредне вере редитеља у оно што ради. А о тој вери је реч.”

Такав редитељски став публика Епидуруса је прихватила, а успех представе био је бучан и потпун. Гледалишту испуњеном до последњег места није засметао ни дрон који је први пут слетео на позорницу у Епидурусу, преносећи Зевсову поруку уместо Хермеса, гласника богова. Напротив, био је то један од најузбудљивијих момената представе. На инсертима из документарног филма чули смо како гледаоци после представе са одушевљењем причају о њој, издвајајући је од свих других. И ова режија потврдила је Миливојевићеву способност да успешно комуницира са најразличитијим гледалиштима, камерним од неколико десетина људи до масовних са десетинама хиљада гледалаца, са публиком из различитих земаља, континената и култура.

Шекспировог *Хенрика VI* Никита Миливојевић је поставио са глумцима Народног позоришта у Београду на сцени Глоуб театра у Лондону. Здање оригиналног Шекспировог позоришта није преживело бурне историјске

догађаје у Енглеској, као уосталом и остала елизабетанска позоришта. Реконструисано је крајем XX века врло близу места на коме је било и оригинално.

Миливојевић је истакао да је сусрет са Глоуб театром био један од најузбудљивијих момената које је доживео у позоришту. Допутовао је у Лондон да би упознао сцену реконструисаног легендарног Шекспировог позоришта, на коју је био позван да постави његов младалачки историјски комад. Тек што је са аеродрома дошао у хотел, упутио се према позоришту. Било је вече, представа је била у току, а љубазна разводница је пажљиво отворила велика дрвена врата Глоуб театра којим се улазило у мрачни, тихи ходник који је водио ка гледалишту. Одједном, када су полумрак и тишина ходника остали иза њега, нашао се у маси гледалаца која је бучно реаговала, очигледно уживајући у представи. Границе времена биле су збрисане у тренутку, осећао се као да је на извођењу неке елизабетанске представе пре пет векова. Публика и глумци на сцени комуницирали су између себе са невероватном лакоћом, у позоришту под ведрим небом које је већ било прошарано звездама осећала се јединствена аура позоришног догађаја. Театар је постао место непосредне комуникације глумаца и публике, смеха, радости и племените енергије. Тако је Миливојевић упознао ову сцену и разумео њен смисао.

Пробе *Хенрика VI* одржавале су се у Београду, где је представа припремљена до детаља. Када су стигли у Лондон, одржана је проба на сцени Глоуба. Глумци су извели све како је договорено, али је Миливојевић са ужасом констатовао да то није она иста представа из Београда, јер у Глоубу она није деловала. Прекинуо је пробу, дао је глумцима паузу и покушавао да разуме у чему је проблем. Брзо је схватио да глумци играју на начин на који се игра на традиционалној позорници на коју су навикли, са порталом који ствара дистанцу између глумаца и публике. Зато је наставак пробе водио на другачији начин. Рекао је глумцима да укључе публику у игру, да избришу

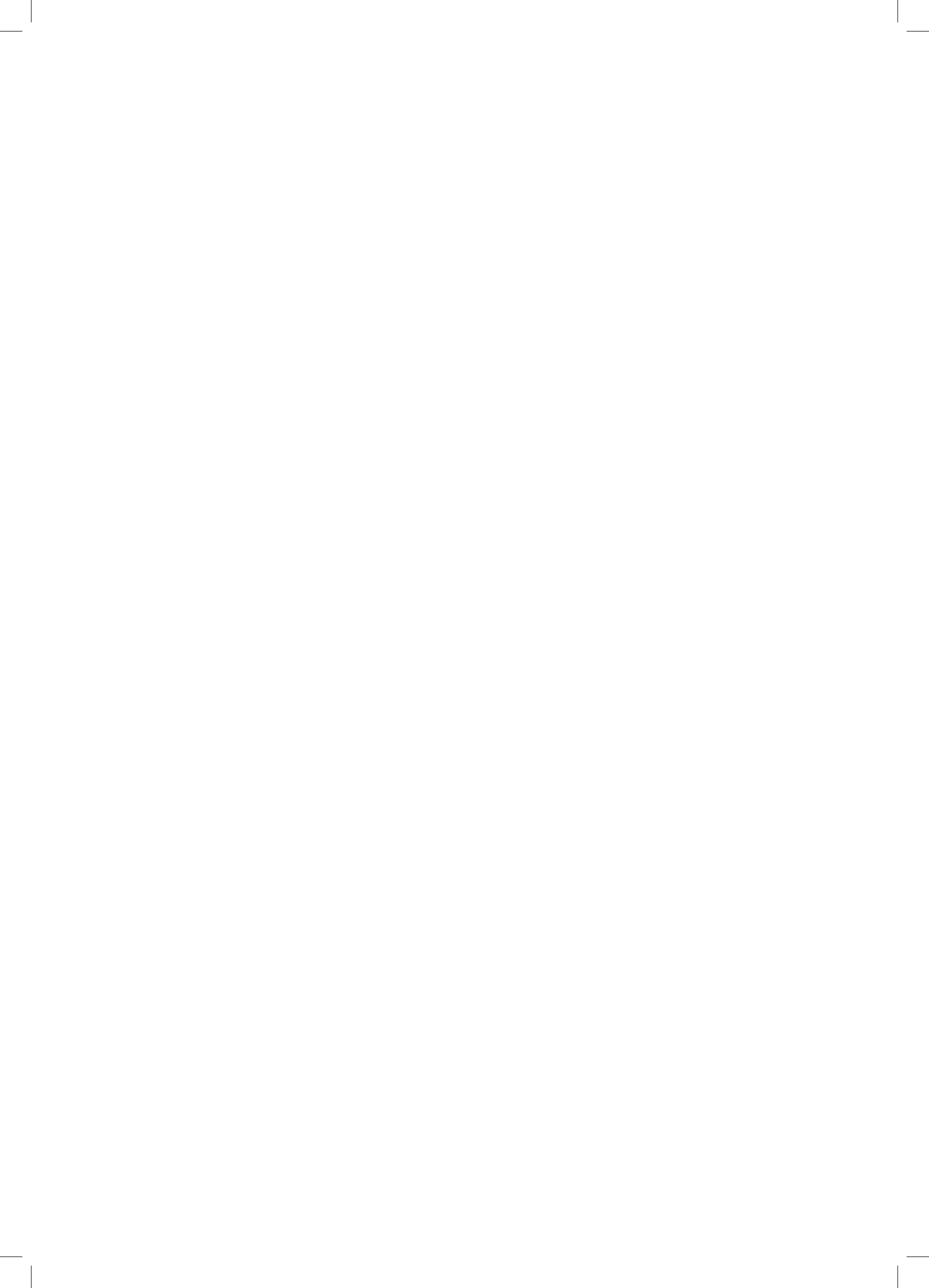
позоришну рампу између сцене и гледалишта која је елизабетанској епохи била непозната. Да би представа на сцени Глоуба истински деловала, било је потребно да се прихвате њена „правила”. Такав приступ је из корена променио енергију између сцене и гледалаца. Створен је заједнички простор глумаца и публике, онако како га је Миливојевић разумео приликом првог уласка на представу овог позоришта.

Као и на сценама у Делфима и у Епидаурису, и на позорници Глоуба тада су први пут изговорене речи на српском језику. За ту околност везана је једна анегдота: када су се пробе у Београду приводеле крају, глумац Предраг Ејдус се нашалио и рекао Никити Миливојевићу да никако не мења почетак представе, да би он био први глумац који ће изговорити у Глоуб театру реплику на српском језику. Када је Ејдус изашао на сцену на почетку Миливојевићеве поставке Шекспировог *Хенрика VI*, први пут

се зачуо српски језик на тој позорници и то тачно онако како је редитељ тражио после спознаје да се на сцени Глоуба мора играти на нови начин. Успоставио је прави контакт са публиком који је превазишао језичку баријеру и тиме одредио тачан даљи начин игре који су остали глумци прихватили и даље развијали. Успех београдског *Хенрика VI* на сцени Глоуб театра 2012. године био је изузетан, публика није крила одушевљење, управа Глоуб театра и критичари исто тако.

*

На крају сусрета са редитељем Никитом Миливојевићем публика је поставила неколико питања редитељу на која је он одговорио, па је после предвиђеног термина за разговор од сат и по времена сусрет завршен.

IN MEMORIAM

МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ (1947–2020)

Јасмина Грковић-Мејџор¹

Јуна месеца 2020. заувек нас је напустио Милорад Радовановић, редовни члан Српске академије наука и уметности и професор Филозофског факултета у Новом Саду, оставивши својим делом трајни траг у српској и словенској лингвистици.

Академик Радовановић рођен је 4. септембра 1947. године у Београду. Основне студије завршио је на Одсеку за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду 1970, магистрирао на Филолошком факулте-

ту у Београду 1972. и докторирао на Филозофском факултету у Новом Саду 1976. године, одбравши тезу под насловом *Именски кондензатив реченичног значења у српско-хрватском језику*. Усавршавао се у Москви и Лењинграду и у Сједињеним Америчким Државама. Био је стипендиста Лингвистичког друштва Америке и Фулбрајтовог програма.

На Катедри за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду запослио се 1970, као асистент за Савремени српскохрватски језик. У звање доцента изабран је 1977, у звање ванредног професора 1981, а од 1986. био је редовни професор за предмет Општа лингвистика. Држао је курсеве из Увода у лингвистику (Темељи језика, Темељи науке о језику), Опште лингвистике (Појмовник и систематизације, Теорије, Савремени правци), из Синтаксе и семантике, Социolingвистике и Реторике са стилистиком. Био је ментор бројних магистарских и докторских радова (или је учествовао у њиховој оцени и одбрани) – из сербocроатистике, русистике, словакистике, англистике, германистике, скандинавистике, етнологије, синтаксе и семантике, те контрастивне, когнитивне, генеративне и опште лингвистике. Предавао је као гостујући професор на Универзитету Корнел у САД, на Катедри за савремене језике и лингвистику, школске 1988/89. године. Био је носилац програма за Социolingвистику на лингвистичком смеру интердисциплинарних пост-

¹ Члан САНУ.

дипломских студија у Љубљани 1999–2004. Држао је као гост предавања на универзитетима и у другим институцијама у Сарајеву, Загребу, Скопљу, Подгорици, Београду, те у Орхусу, Ослу, Итаци, Колумбусу, Мадриду, Нанту, Будимпешти, Бечу. За дописног члана САНУ изабран је 2003, а за редовног члана 2012. године.

Био је члан Лингвистичког друштва Америке и Лингвистичког друштва Европе, члан Комисије за социолингвистику, експерт Комисије за граматичку структуру и сарадник Комисије за стандардне језике Међународног комитета слависта. У Српској академији наука и уметности имао је низ функција: водио је Одбор САНУ за проучавање српског језика у светлу савремених лингвистичких теорија, био члан Одбора САНУ за српски језик у поређењу са другим језицима, био члан Извршног одбора Огранка САНУ у Новом Саду, потпредседник Огранка и председник више комисија Огранка САНУ (за издавачку делатност, за библиотеку, архиву и документацију). У Матици српској обављао је више дужности, као њен стални члан сарадник, члан њеног Управног одбора и Одбора Одељења за књижевност и језик. Десет година, од 1993. до 2003, био је руководилац за Србију научног пројекта „Стандардни српски језик” и српског дела међународног научног пројекта „Савремене промене у словенским језицима (1945–1995)”.

Драгоцено време посветио је уредничком раду. Од 1984. године био је члан Уредништва „Зборника Матице српске за филологију и лингвистику”, једно време и секретар Уредништва, и својим посвећеним и преданим радом у великој је мери допринео квалитету часописа. Уз то је био и члан редакција више других часописа и едиција у Србији: „Анали Огранка САНУ у Новом Саду”, „Прилози проучавању језика” (Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду), „Језик данас” (Матица српска), Уређивачког одбора едиције „Студије о Србима”, у издању Завода за уџбенике, Вукове задужбине и Матице српске, у својству председника, Стручне

редакције за лингвистику и филологију *Српске енциклопедије*, Уредништва серије *Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија*. Скоро три деценије посветио је редакторском раду на издању *Целокупних дела Павла Ивића*. Уредничке послове обављао је и на међународној лингвистичкој сцени. Од оснивања часописа „Linguistics Abstracts” 1985. био је уредник за Југославију (потом и пређашње југословенске земље), део уредничког тима угледне серије „Linguistic & Literary Studies in Eastern Europe” (1984–1994) коју је издавао John Benjamins и редактор серије од 14 књига о 14 словенских језика, коју је издао Ополски универзитет.

Публиковао је у јужнословенским земљама, Сједињеним Америчким Државама, Холандији, Великој Британији, Немачкој, Француској, Шпанији, Аустрији, Русији, Пољској, Словачкој, на српском, енглеском, француском, руском и пољском језику. Објављивао је по позиву у иностраним часописима, у енциклопедијама, антологијама, и зборницима. Његове студије публиковане су у реномираним серијама и библиотекама и у најугледнијим иностраним издавачким кућама: John Benjamins, Mouton de Gruyter, Basil Blackwell, Peter Lang, Verlag Otto Sagner итд. О међународном угледу академика Милорада Радовановића сведочи и низ приказа и цитата његових књига и радова у престижним славистичким и општелингвистичким гласилима. Учествовао је по позиву на бројним међународним научним конференцијама, у Токију, Санта Барбари, Мадриду, Бад Хомбургу, Лондону, Лајдену, Амстердаму, Бечу, Кракову, Ополу, Охриду, Неуму, Сарајеву, Загребу, као и на бројним домаћим научним скуповима.

Научни опус академика Радовановића обухвата прилоге из области лингвистичке теорије, синтаксе и семантике, те социолингвистике и планирања језика, којима је задужио српску, словенску, али и европску лингвистику, словенци за једног од најугледнијих научника у тим областима. У научним студијама, домаћим и страним, и посебно славистичким, посвећеним

датој проблематици, његови теоријски модели неретко служе као полазиште и инспирација, пре свега у областима типологије раслојавања језикâ, теорије планирања језикâ, устројавања граматике друштвеног статуса, разраде замисли контекстуалне лингвистике, европеизације и балканизације језикâ, појава синтаксичке кондензације и номинализације, појмова предикатске декомпозиције, да наведемо само најважније.

Из богате библиографије Милорада Радовановића издвајамо најпре књигу о номинализацијама у српском језику *Именица у функцији кондензатора*, публиковану у време када је овом теоријском питању у светској лингвистици била посвећена велика пажња, а по теоријско-методолошком обрасцу изложеном у овој књизи номинализациона проблематика обрађивана је потом и за неке друге словенске језике. Написао је и (прву српску) *Социолингвистику*, објављену у више издања, и ова монографија представља једно од најутицајнијих дела у нашој лингвистици у протеклих пола столећа а, написана у време када је дата дисциплина у свету тек стасавала, била је запажена и у иностраним научним круговима. Неизоставно треба поменути и књиге *Сјиси из синтаксе и семантике*, *Сјиси из контекстуалне лингвистике*, *Планирање језика и други сјиси*, *Сјари и нови сјиси: оједи о језику и уму*, којима је задужио нашу лингвистику а млађим нараштајима оставио темељ и смернице за потоња истраживања. Разумевајући важност презентације наше науке у свету, био је, у духу својих учитеља, посвећен промоцији домаће лингвистике на међународној сцени. Приредио је, по позиву, књигу *Yugoslav General Linguistics* – прво (нажалост и последње) инострано представљање југословенске опште лингвистике. Потом, такође по позиву, зборник *Serbian Sociolinguistics* – и то је био први приказ српске социолингвистике у иностранству. Приредио је и зборнике посвећене проблематици српскога језика на крају минулога века: *Српски језик* и *Српски језик на крају века*. Уз то, својим преводима,

редакцијама превода и бројним приказима монографија допринео је промоцији капиталних дела светске лингвистике у нашој средини. Превео је књиге *Етнографија комуникације* Дела Хајмза, *Како деловати речима* Џона Остина, *Значење значења: ироучавање утицаја језика на мисао и наука о симболизму* Огдена и Ричардса итд.

Његова интересовања су последњих десетак година била усмерена на фази лингвистику: објавио је *Увод у фази лингвистику* и потом *Фази лингвистику*. Ова књига, која можда на најбољи начин заокружује његове погледе на језик, утемељена је на схватању лингвистике као „контекстуалне науке”, чији је *credo* холистички приступ феномену језика, као систему у којем се укрштају и њиме испољавају, испреплетени, многоструки видови човековог бића. Она, да га цитирам, „језик описује и објашњава као устројство појава што функционишу у њиховом укупном психичком, културном, друштвеном, сазнајном, стваралачком, комуникацијском, интеракцијском, прагматичком, и сваковрсном другачијем окружењу”, наглашавајући да је језик фази појава *per definitionem*, и „споља” и „изнутра”, те да постоји и траје само у континуумима, многостраним унутарсистемским, дијалекатским, историјским. Укупна научна делатност Милорада Радовановића, од њених самих почетака, чини јединствен ток, али ток који се временом богатио притокама ширих увида у питања језика као система, чиме се трансформисао у целовити, свестрани приступ, не само језику већ и човековом уму, који се кроз језик осликава. Био је у правом смислу ђак академика Милке Ивић, њен наследник и један од најбољих представника Новосадске лингвистичке школе, коју су, на Белићевом трагу, утемељили академици Павле и Милка Ивић. Његово лингвистичко око умело је да уочи проблеме које други нису, а проницљиви ум, са залеђем богатога знања не само из науке о језику већ свеукупне хуманистике – да их дешифрује и решава на нов, јединствен начин.

Он није само примењивао постојећа теоријска сазнања и методе, он их је стварао.

Но слика Милорада Радовановића не би била потпуна уколико не бисмо поменули и његов професорски рад. Био је оригиналан и надасве надахнут предавач, пленио је више од четири деценије својим предавањима из Опште лингвистике откривајући нараштајима студената тајне језика. Предочавао је лепоту проучавања језика као човекове слике света и одраз човека као бића, без обзира на то којим језиком говори, али и човека као припадника одређене културе. И кроз то смо разумевали многострукост *Welanschauung*, учећи да је наш поглед на свет, наш систем вредности, тек један од многих.

Као старији колега свима је помагао, сматрао је то својом дужношћу. Када би у разговору сазнавао чиме се неко бави, доносио је књиге из своје библиотеке. Сакупљао их је предано годинама и то своје благо делио је несебично.

Подстакнут искључиво својом савешћу и вечно добрим намерама. Непрестано је подстицао млађе да пишу, објављују, учествују на конференцијама и научним скуповима. Био је увек спреман да разговара, да ненаметљиво поучи, како то само прави учитељи умеју. Заузврат није ништа очекивао до добре воље и људског односа.

Био је стога цењен и међу студентима и међу колегама, и неће бити претерано ако кажемо – омиљен. Не само због свог знања и умећа, хитре и јасне мисли, виспрене речи, непогрешиве интуиције већ и стога што је био личност каква се ретко среће. Увек и непоколебљиво свој, али неострашћен, посвећен истинском дијалогу, отворен, спреман да саслуша, притом помирљив, ненаметљив, ведрога духа и добре речи, с ретким даром благе, просветљујуће и исцелитељске ироније, увек вођене Хорацијевим *est modus in rebus*.

ВОЈИСЛАВ МАРИЋ (1930–2021)

Стеван Пилиповић¹

После дужег боловања, у 91. години нас је напустио наш професор, академик, Војислав Марић. Упокојење драге особе нас враћа у његову и нашу прошлост, на заједничке успомене.

Академик Војислав Марић рођен је 1930. године у Новом Саду. Отац Светислав, професор, писац, филозоф, дугогодишњи потпредседник Матице српске. Мајка Јелисавета, учитељица. Војислав Марић је основну школу и Мушку гимназију завршио у Новом Саду 1948. године. Дипломирао је на Природно-

-математичком факултету (Група за математику) у Београду 1952. Докторирао је 1957. године са тезом „О једној класи уриерових интеграла”, на Филозофском факултету у Сарајеву пред комисијом: Радивоје Кашанин, Војислав Г. Авакумовић, Махмуд Барјактаревић. Од 1955. године до пензије прошао је сва звања на Универзитету у Новом Саду, прво на Катедри за математику тада Филозофског факултета где је био један од прва два асистента, затим на Природно-математичком факултету, да би најдужи део своје професорске каријере провео на Факултету техничких наука. Редовни је професор од 1971. године. Био је заменик директора и шеф Одељења за математику Завода за физику и математику Универзитета у Новом Саду. Од 1976. до 1980. године био је шеф Катедре за математику и директор Института за примењену математику и физику на Факултету техничких наука. Био је члан или ментор у десетак комисија за одбрану докторских дисертација, од тога две у иностранству (Универзитет у Кентакију, САД, Универзитет у Мадрасу, Индија). Дописни члан Војвођанске академије наука био је од 1987. године, а за дописног члана Српске академије наука и уметности примљен је 1991. године. Редовни члан постао је 2000. године. У САНУ је био члан Комисије за издавачку делатност, Комисије за статут и Савета Галерије. Академик Марић је био врло поштован у Одељењу за математику, физику и гео-науке. Рационалан,

¹ Члан САНУ.

мудар, предлагао је компромисна решења која су доприносила угледу Академије. Учествовао је у свим сферама друштвених активности с јасним и одмереним ставовима. Од 1993. године обављао је дужност секретара Огранка САНУ у Новом Саду. Водио је Галерију „Платонеум” у којој је организовао преко сто изложби. Та његова делатност уздигла је његов углед у САНУ и значајно допринела угледу Огранка САНУ у Новом Саду.

Академик Марић је поседовао читав низ талената, поред оног најважнијег, математичког. Уметност, ликовна и музичка, свакако је део његове духовне надарености. Породица Марић поседује сјајну колекцију слика, посебно наших највећих сликара. Понекад, у друштву, после важних скупова, у опуштеној атмосфери умео је да запева неку арију. Био је забаван са специфичним смислом за хумор. Предавао нам је предмете Математичка анализа 2 и Обичне диференцијалне једначине. То су били часови које смо као студенти са великом пажњом пратили. Предавања су била јасна, увек са неком згодном досетком, а умео је да истакне поенту која можда и није била лако видљива. Студенти математике од оснивања ПМФ-а за математику на Универзитету у Новом Саду имали су неизмерну срећу јер су их учили професор академик Мирко Стојаковић, академик Богољуб Станковић, академик Милева Првановић и академик Војислав Марић. То је била генерација ренесансних професора која нас је увела у светску математику, а ако ту додамо и недавно преминуле, академика Олгу Хацић, и академика Александра Ивића, увиђамо какву елиту смо имали и чиме се Нови Сад поноси. Од 1955. године сарађивао је са Математичким институтом САНУ у Београду. Такође, имао је и плодну сарадњу са математичарима у Нишу. Као гостујући професор боравио је од 1962, укупно око четири године, на више универзитета у свету: Станфордски универзитет, Математички истраживачки центар Универзитета у Винсконсину, Медисон, Универзитет у Кентакију, где је држао редовну и последипломску наставу из Анализе и

Диференцијалних једначина, Универзитет у Фиренци као стипендиста Италијанског савета за научни рад, Универзитет у Ротердаму, Универзитет у Фукуоки. Као гост Британског савета, одржао је предавања на универзитетима у Оксфорду, Дандију, Глазгову, и Сент Ендрусу. Излагао је на многобројним конференцијама (конгресима) често по позиву, а позиве за предавања добијао је на многим универзитетима у Европи и у САД. Био је члан Европске академије наука и уметности у Салцбургу од 1998. године и Академије нелинеарних наука из Москве од 2001. године. Био је члан Друштва математичара Србије, Америчког математичког друштва и Европског математичког друштва. Био је дугогодишњи члан Матице српске и члан њеног Управног одбора од 1987; био је потпредседник у једном мандату, почев од 1999. године. У *Српској енциклопедији* био је уредник струке (математика, физика, астрономија), као и у *Српском биографском речнику*. Рецензирао је радове за више међународних часописа, био је дугогодишњи сарадник реферативних часописа „Zentralblatt für Mathematik” и „Mathematical Reviews”, за које је написао више десетина приказа. Био је члан Уређивачког одбора едиције Сабрана дела Јована Карамате где је уредио књигу *Jovan Karamata: Selected Papers* (Београд, 2009). Област његовог научног рада првенствено је асимптотска анализа решења диференцијалних једначина. Полазећи од рада В. Г. Авакумовића из 1947. године, академици Војислав Марић и Миодраг Томић развили су један општи метод за асимптотску анализу решења линеарних и нелинеарних диференцијалних једначина. Монографија Војислава Марића *Regular Variation and Differential equations* (Springer, 2000) подстакла је истраживања примене тих функција не само у анализи решења поменутих обичних диференцијалних једначина, него и решења диференцијалних, функционално-диференцијалних, парцијалних једначина. Остали резултати Војислава Марића односе се на различите области математичке анализе: једначине у Хардијевом пољу,

неједначине, функције ограниченог индекса. Резултати Војислава Марића помињу се у више, бар у шест, монографија.

За свој рад у настави и науци награђен је Повељом са плакетом Новосадског универзитета 1955. године и захвалницом ФТН 2000. године. Носилац је Октобарске награде Новог Сада (1971), Награде ослобођења Војводине (1989), Повеље са плакетом и Награде (плакете) за животно дело Удружења универзитетских професора и научника Србије (2002). Дуго се бавио атлетиком, најпре као такмичар а затим као атлетски радник, због чега му је Атлетски савез Југославије 1968. године доделио Плакету. Одушевљени је поклоник планинарења и познавалац наших планина и гљива. Истакао бих следеће: академик Војислав Марић је префињеним стилем писао радове, то је свакако његов највећи таленат. Није баш волео дуге исцрпљујуће рачуне. Идеја је била основ његовог стваралаштва.

Академика Марића сматрамо за једног од најзначајнијих, најсветлијих следбеника Караматине школе. Свакако пријатељство са академиком Авакумовићем и рад са академиком Томићем томе су значајно допринели. Академик Марић је један од наших најбољих математичара у области квалитативне анализе решења диференцијалних једначина. Таквог ћемо га памтити и поносити се што смо били његови ђаци.

Супруга Десанка Марић, угледни професор биологије у пензији на Универзитету у Новом Саду, син Светислав Марић (Универзитет у Калифорнији у Сан Дијегу) и ћерка Ивана Марић (Станфорд универзитет) са породицама, унуцима Иваном, Војиславом, Катарином, Кјаром и Николом најближа су родбина академика Војислава Марића. Сви они су свакако највише изгубили, али свакако су, заједно са нама, најпоноснији на дела која нам је оставио академик Војислав Марић.

ДУШАН ЧАМПРАГ (1925–2021)

Керши Татјана и Радосав Секулић¹

Иако смо знали да већ подуже болује, вест да нас је 22. марта 2021. године заувек напустио академик др Душан Чампраг, редовни професор у пензији Пољопривредног факултета Универзитета у Новом Саду, примили смо са жалошћу.

Рођен је 14. марта 1925. године у Ади. Основну школу и гимназију завршио је у Новом Саду, где је матурирао 1946. године. Као учесник НОБ-а, после рањавања у пролеће

1945. године, остао је ратни војни инвалид. На Пољопривредном факултету у Београду дипломирао је 1951. године и затим обавио једногодишњу специјализацију из области Заштите биља у Покрајинском заводу за пољопривредна истраживања у Новом Саду.

Прве године службовања (1952–1956) провео је на раду у Заводу за шећерну репу у Црвенки, при тамошњој фабрици шећера, у својству руководиоца Одсека за заштиту биља. Већ тада се бавио научноистраживачким радом и објављивао прве радове.

Као истакнут и афирмисан стручњак, добио је препоруку за прелазак на Пољопривредни факултет у Новом Саду, где је 1957. године изабран за асистента на предмету Пољопривредна ентомологија. У тиму академика Павла Вукасовића, нашег истакнутог ентомолога и ђака француске школе, пун ентузијазма и радног елана, наставља са започетим радом, да би 1961. године одбранио докторску дисертацију под насловом „Сурлаши (Curculionidae) као штеточине шећерне репе у Бачкој са посебним освртом на *Bothynoderes punctiventris* Germ., *Lixus scabricollis* Boh. и неке друге”, која је убрзо објављена и као посебна публикација. Од тада се назире његово усмерење, односно опредељење да се бави ентомолошким истраживањима, којима ће се посветити до краја живота, не само на шећерној репи, већ и на осталим ратарским биљним врстама. На Пољопривредном факултету у Новом Саду про-

¹ Професори у пензији Пољопривредног факултета Универзитета у Новом Саду.

шао је кроз сва наставна звања, од доцента (1962) до редовног професора (1975) и радио до краја 1982. године, када је отишао у инвалидску пензију. Одласком у пензију не престају његове активности. Растерећен од других обавеза, још увек пун радне енергије, током наредних тридесетак година објављује највећи број значајних научних дела – монографија.

Професор Душан Чампраг био је један од утемељивача Катедре и Института за заштиту биља који и данас, под мало измењеним називом, представља битну окосницу Пољопривредног факултета у Новом Саду. Учествовао је, као наставник, преко четврт века у образовању стручњака за заштиту биља (данас фитомедицину) држећи наставу из предмета Посебна ентомологија и Прогнозе у заштити биља (други је уведен у наставни план и програм захваљујући њему). Уз академика Вукасовића учествовао је у уређивању и писању уџбеника *Штетљочине у биљној производњи* (1964, 1967), заједно са већим бројем аутора из целе бивше Југославије. Поменута публикација је деценијама служила студентима Заштите биља као главно учило за предмете Ентомологија и Прогнозе. Његова предавања била су прожета подацима из суседних земаља и литературе, примерима из праксе и са терена, излагана лепршаво – са заносом и сугестивно. Као ментор или члан комисија за одбрану специјалистичких радова, магистарских теза и докторских дисертација дао је значајан допринос развоју већег броја млађих кадрова, како на матичном факултету, тако и у другим институцијама и установама.

Током радног века посетио је, у виду краћих студијских путовања, већину европских земаља и САД. Најдуже је боравио у бившем Совјетском Савезу (три месеца 1964), у Лабораторији земљишне зоологије Института за морфологију животиња у Москви којом је руководио чувени академик М. С. Гиљаров. Вероватно га је тај боравак највише подстакао да се касније бави проучавањем ентомофауне земљишта, којој је посветио значајан број својих научних и стручних радова. Без претеривања се може

рећи да је, заједно са професорком Јеленом Ђуркић, био оснивач тзв. Новосадске школе о ентомофауни земљишта, коју су касније наставили млађи сарадници. Захваљујући овим истраживањима, у периоду 1961–2010, детаљно је упозната фауна инсеката, нарочито из фамилија Elateridae и Scarabaeidae, у различитим типовима земљишта на територији АП Војводине после гајења стрних жита, шећерне репе и других ратарских биљака.

Област истраживачког рада академика Душана Чампрага чиниле су Пољопривредна ентомологија и Заштита биља (посебно интегрална). Научним радом бавио се око 60 година (почевши од 1951), проучавајући углавном штетне (у мањој мери и корисне) инсекте распрострањене у Панонској низији и југоисточној Европи, заједничке за бившу Југославију (углавном Србију) и три суседне земље (Мађарску, Румунију и Бугарску), као и актуелне инвазивне врсте које су се у међувремену појављивале. Током радног века био је руководилац већег броја тема у научним пројектима које је финансирао СИЗ за научни рад Војводине, а касније, у пензији, учествовао је као спољни сарадник Института за заштиту биља Пољопривредног факултета у Новом Саду у ентомолошким темама/пројектима Министарства за науку и технологију Србије. Захваљујући обдарености за писање, одличном познавању проблематике, коришћењу литературе на више језика, поседовању добре меморије и научном ентузијазму, остварио је завидну публицистичку делатност (60 посебних издања, 184 научних радова и преко 1150 стручних радова, стручно-популарних чланака и разних приказа). Његова дела су концизна, врхунски стручно образложена и зналачки систематизована, те су јасна и лако разумљива читаоцима.

Самостално је објавио око трећину од 60 посебних публикација (монографија, уџбеника, атласа, приручника, брошура и поглавља у књигама), док је у већини осталих био први аутор. Међу њима су најзначајније следеће: *Кукурузна ишја* (1969, 2002), *Штетљочине*

шећерне репе (1973), Метлица (1976), Штетиочине подземних орџана ратарских култура (1977), Штетиочине стирних житџа (1980), Рейина џиџа (1984), Болести и штетиочине сунцокреџа (1988), Инџеџрална зашџиџиџа кукуруза од штетиочина (1994, 2002), Кукурузна златиџа (1995), Инџеџрална зашџиџиџа соџе од штетиочина (1996), Скочидубе (1997), Инџеџрална зашџиџиџа ратарских култура од штетиочина (2000), Штетиочине семена ратарских култура у џољу и складишџу (2001), Аџроџтехником џроџив штетиочина ратарских култура (2002), Рейина коренова ваџ (2003), Кукурузна совиџа (2004), Совеџе штетиочине џољоџривредних култура (2005), Размножавање штетиочина ратарских култура у Србиџи и суседним земљама џоком 20. века (2007) и Поџава штетиочина џољоџривредних култура у Воџводини (у џрошлосџи и џоследњих деџениџа) (2010).

Од укупног броџа научних радова (184) самостално је обџавио око 20%, а први аутор је био у скоро 60% од заџедничких радова. Према разноврсности проблема коџе је проучавао, обџављени радови могу се сврстати у три групе. Прва група, од скоро 100 радова, односи се на проучавање биологиџе, екологиџе, штетности, прогнозе поџаве и интегралног сузбиџања важниџих штетних инсеката на ратарским усевима. У џима су првенствено проучаване следеће врсте: *Agriotes ustulatus* Schall., *Agrotis segetum* Schiff., *Bothynoderes punctiventris* Germ., *Aphis fabae* Scop., *Mamestra brassicae* L., *Scrobipalpa ocellatella* Boyd., *Pemphigus fuscicornis* Koch, *Lygus rugulipennis* Popp., *Diabrotica virgifera virgifera* Le Conte и *Helicoverpa armigera* Hbn. Посебно су значајни радови у којима су приказани резултати вишегодишњег праћења флукуџациџе броџности штетних инсеката у зависности од климатских фактора, агротехничких мера и активности предатора.

Другоџ групи припада око 60 радова коџи се односе на проучавање различитих аспеката штетне ентомофауне на главним ратарским биљкама, у првом реду на шећерноџ репи и

кукурузу, али и на сунцокрету, пшеници, соџи, конопљи и другим биљкама, па и на пашњацима. У овоџ групи радова проучаван је квалитативни и квантитативни састав ентомофауне, кретање броџности поџединих штетних врста и џихов економски значај. У трећу групу спадаџу остали радови (око 20), настали током рада у Заводу за шећерну репу у Црвенки.

Научни и стручни радови академика Чампрага обџављивани су у 15 домаћих часописа (највише у „Заштџти биља“, „Савременоџ пољопривреди“, као и у „Летопису научних радова Пољопривредног факултета у Новом Саду“), затим у зборницима радова или резимеа у земљи и иностранству (око 70 реферата на више од 50 скупова), док је маџи броџ публикован у девет иностраних часописа. Релативно мало је цитиран у реномираним меџународним часописима (39 пута), али је на регионалном нивоу, у научним часописима, зборницима радова са скупова и у књигама цитиран преко 300 пута (највише у Мађарскоџ и Румуниџи).

Његову посвећеност струци показуџе то што је често био на терену и током целог радног века сараџивао са више фабрика шећера, пољопривредно-индустриџских комбината и пољопривредних служби. Са рефератима је био учесник на више десетина домаћих скупова, на којима је износио резултате сопствених истраживања, као и новиџа сазнања о зашџти биља, све у циљу перманентног образовања пољопривредних стручњака и унапреџивања зашџте ратарских усева од напада штеточина.

Академик Чампраг један је од зачетника и утемељивача извештајно-прогнозне службе у зашџти гаџених биљака од болести и штеточина у нашоџ земљи. Његовим залагањем и под његовом редакциџом израџена је, 1977. године, студиџа о организациџи и задацима Извештајно-прогнозне службе за зашџту биља у Воџводини, а затим је истоименом службом руководио током 1978. и 1979. године у име Института за зашџту биља Пољопривредног факултета. Настављаџући активности у овоџ области био је уредник публикаџиџе *Приручник извештајно-џроџнозне службе зашџиџиџе*

пољопривредних култура (Београд, 1983), капиталног дела из заштите биља, обима око 700 страна, у чијој је изради, сем њега, учествовало више научних радника из свих република бивше Југославије.

Изузетно је велики његов допринос у залагању за спровођење интегралне заштите ратарских биљака, у оквиру које је увек истицао значај агротехничких мера и прогнозе у сузбијању штетних инсеката, са циљем што мање потрошње пестицида. Инсистирао је на утврђивању критичних бројева штеточина, посебно за сваку биљну врсту (у сарадњи са Мирком Јованићем из Института за пољопривредна истраживања, Нови Сад). Установљена је пракса узорковања земљишта ради проучавања штетне и корисне ентомофауне, у првом реду утврђивања бројности штетних врста и давања прогнозе појаве у наредној години. У сарадњи са коауторима, саопштавао је прогнозе појаве штеточина окопавина на подручју Војводине у наредној вегетационој сезони (1961–1992), на основу којих су изостављане или предузимане адекватне мере смањења њихових популација и самим тим умањивања штета на ратарским усевама.

Академик Чампраг био је један од главних иницијатора и организатора четири међународна симпозијума о заштити шећерне репе, одржаних на Пољопривредном факултету у Новом Саду (1964, 1966, 1969 и 2005), Првог југословенског симпозијума о заштити кукуруза (Нови Сад, 1968), Првог југословенског научног скупа о кукурузној златици – *Diabrotica virgifera* Le Conte (Нови Сад, 1998), као и 25 семинара из заштите биља Војводине (1977–2009).

Сарађивао је са колегама са Пољопривредног факултета у Земуну, са колегама из Института за ратарство и повртарство у Новом Саду, али и са ентомолозима из свих република бивше Југославије. Такође је имао врло добру сарадњу са ентомолозима у Мађарској, Румунији, Бугарској, Русији, Украјини, али и Италији и другим земљама Европе и света. То је, у време пре дигиталне технологије, омо-

гућавало значајну размену најновије литературе из области заштите биља, као и међусобне посете стручњака између наше наставно-научне установе и других у земљи и иностранству.

Обављао је већи број руководећих и друштвено-политичких функција током радног века: био је шеф Катедре за заштиту биља, директор Института за заштиту биља Пољопривредног факултета у Новом Саду (1977–1978), посланик Просветно-културног већа Покрајинске скупштине САП Војводине (1963–1966), члан Савета за пољопривредне науке Савезног савета за координацију научних истраживања (1963–1965), члан Управног одбора Матице српске (1979–1983) и председник Савеза друштава за заштиту биља Југославије (1987–1990).

Душан Чампраг је био члан Друштва за заштиту биља Србије и Ентомолошког друштва Србије, почасни члан Савеза пољопривредних инжењера и техничара Србије, почасни члан Мађарског ентомолошког друштва и почасни доктор Панонског агрономског универзитета у Кестхелју (Мађарска). Ценећи запажене резултате и домете у његовом научном и стручном раду, Војвођанска академија наука и уметности изабрала га је за дописног члана 1979, а за редовног члана 1987. године. Редовни члан Српске академије наука и уметности (САНУ) постао је 1991. године. У САНУ је учествовао у раду Одељења хемијских и билошких наука и био члан Одбора за проучавање фауне Србије, док је у Огранку САНУ у Новом Саду био члан Извршног одбора Огранка и председник Комисије за издавачку делатност. За иностраног члана Мађарске академије наука изабран је 2004. године.

Академик Чампраг је био један од пионира, али и својеврстан хроничар заштите биља у нашој земљи, што је нарочито испољио уређивањем (са коауторима) *Библиографије заштитних биља Југославије* (Београд, 1991) и објављивањем својих последњих монографија (2007. и 2010). Као велики поштовалац традиције, поводом 50-годишњице рада Департмана за фитомедицину и заштиту животне средине

Пољопривредног факултета у Новом Саду, иницирао је, руководио и учествовао у изради монографије *50 година (1960–2010) универзитетског образовања, научне и стручне делатности у области заштите биља – фитомедицине* (Нови Сад, 2010). Био је члан редакције листа „Шећерна репа”, заговорник и један од покретача поновног излажења часописа „Биљни лекар”, потом главни и одговорни уредник истог (1995–1996), а касније активан редовни и почасни члан редакције. Нажалост, због нарушеног здравља, 2012. године повукао се из јавности.

За плодан научни и педагошки рад, добитник је више признања и награда: Ордена рада са златним венцем (1965), Октобарске награде Новог Сада (1974), Дипломе са медаљом члану сараднику Матице српске (1976), Награде Ослобођења Војводине (1978), Повеље Града Новог Сада (1979), Повеље Савеза друштава за заштиту биља Југославије (1983), Медаље Шећеране Жупања (1987), Повеље Фабрике шећера у Црвенки за допринос развоју науке о

заштити шећерне репе (1997), Златне плакете за животно дело од Удружења универзитетских наставника и научника Војводине (1998), Повеље Друштва за заштиту биља Србије (2004) и Захвалнице Ентомолошког друштва Србије (2008).

Академик Душан Чампраг је својим делима, још за живота, себе уврстио у плејаду великана. Изузетно посвећен свом послу, универзитетски професор и врхунски предавач, научни радник и стручњак, надасве човек и хуманиста, истински патриота и пример како се треба односити према послу и обавезама. Памтиће га генерације студената и агронома, јер је целокупним интелектуалним, научним и стручним радом неизмерно обогатио и задужио агрономску струку, посебно област заштите биља и ентомологију. Његовом смрћу академска заједница остала је без изузетне личности, али су највише изгубили чланови његове породице којима изјављујемо најискреније саучешће.

УПУТСТВО АУТОРИМА

Циљ Анала је да се садржајније и потпуније прикаже рад Огранка и да се преко ове публикације успостави непосреднија комуникација са широм научном, уметничком, културном и друштвеном средином.

Избором тема предавања на научној трибини, програма научних скупова и изложби у Галерији, Огранак ће промовисати стваралаштво и указивати на актуелна питања у науци, друштву и култури. У вези са тим, улога Анала је не само да врши популаризацију науке у смислу њеног приближавања друштву, већ и приближавања једне научне дисциплине другој јер модерну науку чине специфична знања која поседују само експерти. Исто се односи и на приближавање науке и уметности између којих, изгледа, постоји велики јаз.

Аутори прилога (текстова) у Аналима су углавном чланови САНУ. У Аналима се штампају и предавања одржана на научној трибини Огранка као и позваних аутора за рубрике као што су Дијалог, In memoriam, Јубилеји.

Сем приступних предавања и беседа чланова Огранка која могу представљати и оригиналан рад који претходно нигде није објављен, сви остали прилози су ревијског карактера са циљем да се осветли један проблем, догађај или личност који су у датом времену и простору интересантни по својој актуелности и значају и за нашу ширу научну, културну и уметничку средину. Имајући у виду од кога се очекује перцепција таквог саопштења његов стил и језик треба да буду у толикој мери јасни и разумљиви да главне поруке аутора допиру до што ширег круга читалаца, али да истовремено ништа не губе од научне веродостојности и истинитости. Научна и друга сазнања, ако не могу бити исказана на такав начин, не би требало сувише упрошћавати и на тај начин их вулгаризовати. Ту границу између научног и популарног није лако сагледати, а та тешкоћа је посебно присутна у дисциплинама које у

великој мери користе математички језик. Но, свакако, научни ниво не би требало по сваку цену жртвовати популарности јер се очекује да текст буде довољно занимљив и за шири круг истраживача у истој дисциплини. Када су у питању хуманистичке науке и уметност ови проблеми су свакако много мањи.

Анали имају следеће рубрике:

Приступна предавања (беседе)

Трибина

Галерија

Прикази

Научни скупови

Дијалог

Јубилеји

In memoriam

У рубрици **Приступна предавања (беседе)** публикују се предавања нових чланова (дописних и редовних). На простору од пола до две трећине стране налази се слика аутора и његова кратка биографија. Рад треба да има резиме на енглеском и српском језику на простору од око пола стране.

У рубрици **Трибина** публикују се предавања одржана на Трибини Огранка. Испод наслова стоје име аутора и установа. Тексту претходи апстракт на српском језику (до пола стране), а на крају енглески превод апстракта.

У рубрици **Галерија** текст пишу ликовни критичари који отварају изложбу.

У рубрици **Прикази** ће се на 1–1,5 страни приказати издавачка делатност Огранка и његове промоције.

У рубрици **Научни скупови** организатор приказује актуелност и значај главних тема скупа због чега је он и одржан и осветљава то поље истраживања са намером да га приближи и ширем кругу заинтересованих. То се посебно односи на сасвим нова сазнања и трендове засноване на новим технологијама и могућностима или на новим сазнањима и мишљењима о личностима поводом којих је

одржан скуп. Прилог се може писати и у форми навођења саопштења, мишљења и ставова учесника научног скупа, али тако да цео текст представља једну кохерентну целину, а не да буде у форми извештаја са набрајањем шта је ко саопштио.

У фусноти стоји кад и где је организован научни скуп и ко су главни организатори.

За рубрику **Дијалог** пишу чланови Академије али и аутори позвани од уређивачког одбора. Теме ових саопштења биће актуелни и значајни догађаји у науци, култури и уметности од ширег друштвеног значаја и интересовања.

У рубрици **Јубилеји** пише се о догађајима и личностима чланова Огранка, али и о онима чије је дело оставило трага и имало утицаја нарочито на научни и друштвени живот Војводине.

У рубрици **In memoriam** пише се о личности и делу преминулих чланова Огранка, али не у форми некролога већ на инспиративан и есејистички начин осветљавајући најзначајнији њихов допринос и утицај.

Текст

Сви текстови се штампају ћирилицом сем стручних израза и литературних података. Наслови текстова у Садржају штампају се и на енглеском језику.

Дужина текста је 5–15 страна, фонт ћирилица 12, размак између редова 1,5.

Наслов рада пише се великим словима, болд 14. Испод наслова су име и презиме аутора и установа у којој ради.

Следи апстракт на српском језику – до пола стране.

Текст се припрема на начин уобичајен за аутора.

На крају текста је енглески превод апстракта.

Аутор доставља рад у виду штампаног текста и у електронској форми.

Уз текстове у рубрикама **Приступна предавања**, **Јубилеји** и **In memoriam** доставља се и фотографија аутора, односно личности о којој се пише.

Навођење литературних података за природне и техничке науке је као у следећим примерима:

1. Чланци у часописима

Smithline HA, Mader TJ, Ali FM, Cocchi MN. Determining pretest probability of DVT: clinical intuition vs. validated scoring systems. *N Engl J Med.* 21(2), 161–162, 2003

Николић С, Петровић Д, Савић Ј. Проблем загађења животне средине. *Екологија.* 12, 25–30, 2005.

2. Зборници радова или апстракти саопштења на научним скуповима

Kimura J, Shibasaki H, editors. Recent advances in clinical neurophysiology. Proceedings of the 10th International Congress of EMG and Clinical Neurophysiology; 1995 Oct 15–19; Kyoto, Japan. Amsterdam: Elsevier, 1996. p. 5–9.

3. Књиге и монографије

Carlson BM. Human embryology and development biology. St Louis: Mosby, 2004.

4. Поглавље у књизи

Blaxter PS, Farnsworth TP. Social health and class inequalities. In: Carter C, Peel JR, editors. Equalities and inequalities in health. London: Academic Press, 1976. p. 165–178.

5. Дисертација

Поповић Г. Проучавање кисеоника у чврстом стању инфраред спектроскопијом [дисертација]. Универзитет у Новом Саду, Нови Сад 1999.

6. Референце на интернету

www.myriad.pronet.com

Ове референце се наводе у тексту или у фусноти.

Што се тиче области хуманистичких наука и уметности аутори ће наводити библиографске податке онако како је то уобичајено у њиховој научној и стручној литератури.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

061.12(497.11)

АНАЛИ Огранка САНУ у Новом Саду / главни и
одговорни уредник Зоран Ј. Ковачевић. – 2006– . –
Нови Сад : САНУ, Огранак у Новом Саду, 2006–. – 29 cm

Годишње.

ISSN 1452–4112

COBISS.SR-ID 211032071